جيل گهاريم جن سان

طارق اشرف

جيل گهاريم جن سان

(جيل جي ساٿين تي خاڪا ۽ ملاقاتون)

طارق اشرف

١٩٨٣

www.sindhsalamat.com

سگنڊ پبليڪيشنس جو اٺون ڪتاب

ڇپائيندڙ : زيب سنڌي
ڇاپيندڙ : سگنڊ پبليڪيشنس، جناح باغ روڊ، لاڙڪاڻو.
ڇپيندڙ : احمد برادرس، ناظم آباد ٢، ڪراچي.
ڪيليگرافي : پيوسنگي
ٽائيٽل، عڪس
پهريون ڇاپو : ڊسمبر ١٩٧٧ع
ٻيو ڇاپو : مئي ١٩٨٣ع
تعداد : هڪ هزار
قيمت : [redacted]٠٠ رپيا

ملڪ جو هنڌ

سگنڊ ڪتاب گهر
جناح باغ روڊ، لاڙڪاڻو سنڌ

www.sindhsalamat.com

آس اٿم

منهنجا اڄ تائين اٺ اصلوڪا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن (پنج ڪتاب مرتب ڪيا اٿم، اهي جدا آهن). پنهنجي ڪتابن تي اڄ تائين نہ ڪنهن کان پيش لفظ لکرايا اٿم، نہ ئي پنهنجي ڪتابن تي سوينئر ڪڍيا اٿم، ۽ نہ ئي ڪنهن ڪتاب جو مهورت ڪرايو اٿم. چو تہ مون چاهيو آهي تہ پڙهندڙ مون کي منهنجين لکڻين جي ڪري سڃاڻين. ٻين جي ڪلهن تي چڙهي مان پاڻ کي قداور ڇورائڻ نٿو گهران. پر هاڻ لڳي ٿو تہ شايد مان غلطيءَ تي هوس. شايد ادب ۾ قدآور آهي شخصيتون آهن، جيڪي ٻين جي ڪلهن تي چڙهي بيٺيون، جن ٻين کان پنهنجي ساراهہ ۾ پيش لفظ لکرايا، پنهنجي تعريفن ۾ تقريرون ڪرايون ۽ تبصرا لکرايا. ۽ انهن پيش لفظن ۽ تعريفي تبصرن کان متاثر ٿي نقاد فقط انهي حد تي تعريفون ڪندا رهن ٿا.

مون اهو سيڪيهہ نہ ڪيو تنهنڪري هر نقاد مون کي نظر انداز ڪيو آهي. پر مان پڙهندڙن جو ٿورائتو آهيان جيڪي مون تي مهربان رهيا آهن. آس اٿم تہ سدائين مهربان رهندا.

— طارق اشرف

www.sindhsalamat.com

آميءَ
جي نالي
جنهنجي همت ۽ سهاري جي ڪري
جيل گهارڻ ڏکيو نه لڳو.

www.sindhsalamat.com

سردار شيرباز مزاري	٩
پروفيسر غفور	٢٠
جنرل شيروف	٢٩
چوڌري ظهورالاهي	٥٧
جنرل .نيازي	٧١
مير رسول بخش	٨٠
شاهنواز خان جوڻيجو	٩٠
رسول بخش پليجو	١٣٢
شاهه محمد شاه	١٥٨
روشن جوڻيجو	١٨٤
قمر راڄپر	١٩٥
نذير عباسي	٢٠٤

www.sindhsalamat.com

سردار شبرباز مزاري

٧- مارچ ١٩٧٧ع واري اليڪشن ڪاٽيوءِ، اليڪشن ۾ ڌانڌلي ٿيڻ جي خلاف قومي محاذ سڄي پاڪستان ۾ تحريڪ هلائي. انهيءَ وقت جي حڪومت عام سياسي ڪارڪنن سان گڏوگڏ قومي محاذ جي ڪن ليڊرن کي به گرفتار ڪري ورتو. مان انهن ڏينهن ۾ ڪراچي سينٽرل جيل ۾ هوس. قومي محاذ جا ڪافي ليڊر گرفتار ٿي ڪراچي سينٽرل جيل پهتا، جن ۾ شيرباز مزاري، محمود اعظم فاروقي ۽ ٻيا به ڪافي هئا. اهڙيءَ طرح پوري پاڪستان ۾ قومي محاذ جي ليڊرن جون گرفتاريون ٿيون. انهن گرفتارين ڪاٽيوءِ اڳوڻي وزير اعظم، محاذ جي صدر مفتي محمود سان ڳالهيون ڪرڻ جي آڇ ڪئي ته هُن اهو چئي ڳالهڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ته منهنجا ساٿي جيل ۾ آهن. مان انهن کانسواءِ ڳالهيون ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان. تنهنڪري اهي ليڊر هڪ ٻه ڏينهن گرفتار رهيا، پوءِ انهن کي آزاد ڪيو ويو. مزاري صاحب کي ڪراچي سينٽرل جيل ۾ اٺ ڏينهن ڪن رکڻ ڪاٽيوءِ سينٽرل جيل سکر، اماڻيو ويو هو، ڪيئن اتان آزاد ڪيو ويو.

پر ڪجهه وقت ڪاٽيوءِ وري گرفتاريون ٿيون، ۽ هن دفعي پير صاحب پاڳاري کانسواءِ قومي محاذ جا سڀئي ليڊر گرفتار ٿي ويا. ڪراچي سينٽرل جيل ۾ سياسي فضا ڇانئجي

www.sindhsalamat.com

وئي، سڄو جيل ليڊرن ۽ سياسي ڪارڪنن سان ڀرجي ويو، محاذ جي ليڊرن مان سردار شيرباز مزاري، شاهه احمد نوراني، پروفيسر غفور ۽ ٻيا ڪافي ننڍا وڏا ليڊر اچي ڪٺا ٿيا، مير رسول بخش به، گرفتار ٿي آيو.

ڪراچي سينٽرل جيل جي سپرنٽينڊنٽ اڳ ۾ ڪنهن سياسي قيديءَ کي هڪٻئي سان ملڻ تي ڏنو، پر ايترن سياسي ماڻهن جي اچڻ ڪري اها پابندي ٽٽي پئي ۽ هرڪو پيو هڪٻئي وٽ ويندو هو. منهنجي بئرڪ جا ساٿي روشن جوڻيجو، ممتاز جوڻيجو، نور محمد جوڻيجو ۽ ميجر امتياز سڄو ڏينهن هڪ ليڊر وٽان ٻيو ٻئي وٽ، ۽ ٻئي وٽان ٽين وٽ ويندا هئا. مونکي به روشن ڪيترا دفعا هلڻ لاءِ چيو، پر مان پنهنجي بئرڪ مان نڪرندوئي ڪو نه هوس، انهيءَ ڪري نه ويس. پر هڪ ڏينهن نه سردارشيربازمزاري آيوآهي ته شاهنواز جوڻيجي صاحب کي چيم، "سائين، مزاري صاحب سان ملبو." هن سان ملڻ جو شوق انهيءَ ڪري به هو جو هن صوبائي خود مختياري واري ڳالهه ڪنهن حد تائين هين جي پيٽ ۾ کلي ٿي ڪئي.

جوڻيجي صاحب چيو، "سائين بلڪل هلو. ڏسون ته سهي مزاري صاحب ڇا ٿو فرمائي."

آهو (شايد) ٢٤- مارچ جو ڏينهن هو، اسين صبح جو ڏهين بجي ڪن اسپيشل وارڊ ڏانهن وياسين، پر اسانکي مزاري صاحب وٽ وڃڻ نه ڏنائون. اسين موٽي آياسين. پر ٻنپهرن جو اسانکي اجازت ملي وئي ۽ شام جو پنجين بجي

www.sindhsalamat.com

ڪن اسين مزاري صاحب سان ملڻ لاءِ نڪتاسين. روشن چيو ـ مان به هلان ٿو، ڏسان ڪهڙيون ٿيون ڳالهيون ٿين.
اسين اسپيشل وارڊ پهتاسين، جتي مزاري صاحب رهيل هو،
باقي بيا سياسي ليڊر پوليٽيڪل وارڊ ۾ هئا. (اسپيشل وارڊ ماڙيءَ جي اندرين دَرَ وٽ ساڄي پاسي آهي). اسپيشل وارڊ ويجهڙائيءَ ۾ ٺهيو هو، ۽ ڪافي جديد طرز جو هو.
چار پنج سيل هئا، سيلن جي اڳيان ورانڊو هو ۽ دَرَ درين ڪي جاريون لڳل هيون، ۽ اٽيچڊ باٿ روم هو. خبر پئي ته ڪنڊ واري سيل ۾ مزاري صاحب آهي، ۽ پرسان واري سيل ۾ مير رسول بخش صاحب. پڇا ڪرڻ تي خبر پئي ته مير صاحب ستو پيو آهي، ۽ مزاري جاڳي پيو. اسين لئي اندر وياسين، مزاري صاحب پلنگ تي ليٽل هو. اسانکي ڏسي اٿي ويٺو ۽ اردوءَ ۾ ’آئيي صاحب‘ چئي ڪلهي مليو،
۽ ڪرسين تي ويهڻ لاءِ چيائين. مزاريءَ جي چهري، مان ائين پئي محسوس ٿيو، ڄڻ چوندو هجي: ’ڇو آيا آهيو‘
ڀر پوءِ خبر پئي ته، هو بيزار ڪو نه ٿيو آهي، البت نئون ماڻهو ائين محسوس ڪري ٿو. جڏهن سانس ڳالهيون ٿيون ته غلط فهمي دور ٿي ويئي.

مزاري صاحب واري سيل ۾ هڪ پلنگ (ذري ڪهٽ ڊبل بيڊ)، ٻه آرام ڪرسيون ۽ ٻه ميزون پيل هيون. هڪ ٽيبل تي نيشنل جو ريڊيو ـ ٽيپ رڪارڊر، هڪڙو سهڻو (شايد) ٻارنهن انچ اسڪرين وارو ٽي ـ وي، ۽ ڪافي ڪئسٽ پيا هئا. پٽ تي هڪ وڏي بئگ به پيل هئي.

www.sindhsalamat.com

اسين ڪرسين تي ويهي رهياسين. مزاري صاحب پلنگ تي ٽنگون هيٺ ڪري ويهي رهيو. روشن ۽ شاهنواز صاحب منهنجو ساڻس تعارف ڪرايو- "هي طارق اشرف آهي. سنڌيءَ جي تمام سٺي رسالي سهڻيءَ جو ايڊيٽر." مزاري صاحب ڪنڌ ڌوڻي چيو، "اڇا اڇا. سهڻيءَ جو ايڊيٽر. مون نالو ٻڌو آهي." مونکان پڇيائين، "اوهانکي جيل ۾ گهڻو عرصو ٿيو آهي." ٻڌايو مانس، "ٽري ڪهت اوٺيهه مهينا." مزاري صاحب پيرون چاڙهي حيرت جو اظهار ڪيو ۽ پوءِ مُرڪي ڏنائين. اهڙي مُرڪ جنهن مان خوشيءَ جو اظهار نه پئي ٿيو. پڇيائين، "اوهانجي ضمانت نتي ٿئي." ٻڌايو مانس، "ٽي دفعا ضمانت جي درخواست ڏني اٿم، ٽيئي دفعا رَدُ ٿي چڪي آهي." مزاري صاحب جي چهري تي ساڳي مرڪ اچي ويئي، جيڪا ڪجهه دير اڳ هئي. سندس مرڪ مان ائين ٿي محسوس ٿيو، ڄڻ چوندو هجي: توهان زيادتي ٿي آهي. پر اها زيادتي اوهانجي سنڌي حاڪم ڪئي آهي. مزاري صاحب هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪيون ۽ پڇيون، ۽ پوءِ شاهه محمد شاهه جو ذڪر نڪتو. چيائين، "شاهه محمد شاهه ته منهنجو پنهنجو آهي."

مون مزاري صاحب کان پڇيو، "اوهانجو ڇا خيال آهي، اوهان سيني (ليڊرن) جي گرفتاري کانپوءِ به اوهانجي تحريڪ گهڻو وقت هلندي." چيائين، "ڇئي نٿو سگهجي. گهڻو وقت زرتائين ته شايد زور ٿٿي پوي." پڇيومانس، "مڪمل صوبائي خود مختياريءَ جي باري ۾ اوهانجو ڇا

www.sindhsalamat.com

خيال آهي.“ بڪدم جواب ڏنائين، ڇو ته هو انهيءَ سوال جي جواب ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار هجي _”اسانجي نظرئي جي اوهانکي خبر آهي. بهرحال مان مڪمل صوبائي خود مختياريءَ جو حامي آهيان.“ پڇيم، ”اوهان سان جيڪي ٻيون پارٽيون شامل آهن، آهي رجعت پسند آهن، ڇا آهي اها ڳالهه پسند ڪنديون، اوهانجو سات ڏينديون.“ سردار صاحب ڪجهه گهڙيون ڪنڌ جهڪائي ويٺو، پنهنجي ٻنهين هٿن جي آڱرين کي پاڻ ۾ ڦاساياٿين، ۽ پوءِ هڪ فيصلي تي پهچي جواب ڏنائين، ”انهن (پارٽين) جي خيالن ۾ هاڻ وڏي تبديلي آئي آهي.“ گهڙي کن ماٺ رهي چيائين. ”پروفيسر غفور جهڙو ماڻهو، جيڪو جماعت اسلاميءَ جو آهي، آهو به اها ڳالهه تسليم ڪري ٿو ته جيڪڏهن صوبائي خود مختياريءَ کي نه مڃيو ويو يا قومن کي تسليم نه ڪيو ويو ته پاڪستان ٽٽي پوندو. هاڻ انهن (جماعت اسلامي) جي سوچ ۾ وڏو فرق آيو آهي.“ پڇيومانس، ”رفيق احمد باجوه جو ڪهڙو چڪر هو.“ جواب ڏنائين، ”باجوه شروع کان ئي (ذوالفقارعلي) ڀٽي سان مليل هو. هن پنهنجي تقريرن ۾ اهڙيون ڳالهيون ٿي ڪيون، جن تي عمل ڪرڻ ممڪن ئي ڪونه هو. ۽ بدلجڻ ۾ پاڻ هنجي تقريرن سان تفرقو پيدا پئي ٿيو.“

مزاري صاحب هاڻ اسان سان بلڪل کُليءَ طرح پئي ڳالهيون ڪيون. شروع ۾ رکي نموني مليو هو. ۽ ڪجهه دير ماحول ۾ اجنبيت هئي. پر هاڻ اٿين پئي محسوس ٿيو

www.sindhsalamat.com

تہ سائس امانجي پرائي واقفيت آهي. البت اهو احساس ضرور ٿيو ٿي تہ مزاري صاحب يا تہ چيڙ جو تمام گهڻو تکو آهي، يا سخت سنجيدہ. چاڪاڻ تہ ڳالهہ تہ ٿيو، مُرڪيو بہ مَس ٿي.

شاهنواز جوڻيجي صاحب چاهيو ٿي تہ مزاري صاحب سان ڳالهيون چڱيءَ طرح ٿي سگهن، تنهنڪري هن روشن کي چيو، ”ابا تون ڏس، جيڪڏهن ميرصاحب اٿيو هجي تہ تون ڪيس ڳالهين ۾ آڻي ٿي روڪينس تہ جيئن اسين مزاري صاحب جون ڳالهيون ٻڌي وٺون.“

مزاري صاحب ٻڌايو تہ ـ ”جڏهن پتو افغانستان جي صدر دائود سان ڳالهيون ڪرڻ ويو ٿي تہ مونکي سڏايو هئين. مونکي چيائين: مان ٺاهہ ڪرڻ ٿو گهران. مان نعپ جي ليڊرن کي آزاد ڪرڻ ٿو گهران. انهيءَ سلسلي ۾ صدر دائود سان ملڻ وڃي رهيو آهيان. تون بہ مونسان گڏ هل. پر مون سندس ڳالهہ نہ مڃي، چاڪاڻ تہ مونکي سندس ڳالهہ تي اعتبار ڪونہ هو. مون پڇيو، ”پلا صدر دائود جو رويو هسان ڪهڙو آهي.“ ڪجهہ دير سوچيائين، پوءِ جواب ڏنائين، ”ڪجهہ چئي نٿو سگهجي. في الحال هو پاڪستان جو حامي آهي. ۽ روس بہ پٺي ڪي سپورٽ (Support) ڪري رهيو آهي. پارت کي ڏسو، هاڻ انهن جي بيانن مان ظاهر پيو ٿئي تہ آهي روس کان هٽندا وڃن.“ پڇيم، ”ڪجهہ ڏينهن اڳ اخبارن ۾ اوهانجي باري ۾ هڪ خبر آئي هئي تہ اوهان هڪ ٻاهرين ملڪ جي اخبار کي

www.sindhsalamat.com

انٽرويو ڏيندي چيو هو ته ـ قومي محاذ جو اتحاد ڇهن مهينن ۾ ٽٽي پوندو. پتي صاحب به انهيءَ ڳالهه کي ڏاڍو ڪنيو آهي.“ حيرانگيءَ ۾، جلديءَ سان پڇيائين، ”واقعي اهڙي خبر ڇپي هئي ڇا؟“ چيم، ”ها، ڇپي ته هئي.“ مرڪي چيائين، ”آف دي رڪارڊ ڳالهه هوندي، پر هنن ڇپي ڇڏي .... ائين ڳالهه غلط به ڪانهي. اها ته پتي صاحب جي مهرباني آهي جنهن اتحاد ڪرڻ تي مجبور ڪيو آهي. باقي اوهان ڇا ٿا سمجهو ته اصغر خان سان يا رجعت پسند پارٽين سان اسانجو ناهه گهڻو وقت هلي سگهندو؟“

روشن، ميرصاحب وٽ ويو هو ته جيئن ڳالهين ۾ ڪيس آٿيثي ويهاري ته جيئن اسين چڱيءَ ريت ڳالهائي سگهون. پر ميرصاحب روشن سان ڪُڏ ئي هليو آيو. شايد ڪين اهو خيال هو ته مهمان آيا آهن، انهن سان يڪدم ملجي. ۽ مونسان ويٺن اها ٿي ته مون جيڪو سوال مزاري صاحب کان پڇيو ٿي، مزاريءَ کان اڳ جواب مير صاحب ٿي ڏنو، ۽ اڪثر جواب، سوال سان واسطو رکندڙ ئي ڪونه هئا.

مير صاحب اچڻ سان سيون آپ گهرايون. آهي فقط ٽي آيون، شاهنواز صاحب ۽ روشن نه پيتيون. ڪجهه دير کان پوءِ مزاريءَ چانهه گهرائي، جيڪا ڏاڍي سٺي ٿي ميٺ ۾ آئي. پر مير صاحب کان علاوه ڪنهن به نه پيتي. مون ڪراچي جيل ۾ چانهه پيڻ ڇڏي ڏني هئي. شاهنواز صاحب پيئندو ڪونه هو، روشن به ڇڏي چڪو هو، ۽ سردار ٻڌايو ته هو به ڪو نه پيئي.

www.sindhsalamat.com

مون سردار کان پڇيو، ”ڇا اوهانجي قومي محاذ جو اتحاد گهڻو وقت رهندو؟“ جواب ڏنائين، ”مشڪل آهي. اصغرخان هڪ سابق فوجي آهي. هو چاهي ٿو فوج اقتدار ۾ اچي. پر اسين چاهيون ٿا ته جمهوريت هجي. نه بلوچ اصغرخان واري ڳالهه کي پسند ڪندا نه سرحد وارا. اسين بہ ڳالهه ڪنهن بہ حالت ۾ پسند نہ ڪنداسين.“ مون مفتي محمود جي باري ۾ پڇيو. چيائين، ”مفتي صاحب تمام سنو ماڻهو آهي. اقتدار جي ٻڪ صفا نہ اٿس. هو پرو (Pro) اين - ڊي - پي آهي. ۽ اسين پرو مفتي آهيون.“ کن رکي چيائين، ”اصغرخان ۽ ٻين ڪوشش ڪئي ته محاذ جو صدر اصغر ٿئي، پر اسان مخالفت ڪئي ته ۽ صدر مفتيءَ کي ڪيوسين. هاڻ بہ جنرل سيڪريٽريءَ لاءِ ملڪ قاسم لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي. پر اسان پروفيسر غفور جي حمايت ڪئي، ڇاڪاڻ ته هنجي پيٽ ۾ هيءُ چڱو ماڻهو آهي. ملڪ قاسم ايوب جي پارٽيءَ جو آهي اسانکي هن تي اعتبار ڪونهي.“ پڇيم، ”ڀلا اوهانجي حڪومت آئي ته ڇا اوهين قوميتن کي مڃيندا؟“ جواب ڏنائين، ”بلڪل. اسين اڳ ۾ نيشنلزم جا حامي آهيون. جمهوريت ۽ سوشلزم بہ پوءِ.“ ڪجهه دير کانپوءِ وري چيائين، ”طارق صاحب، اسين وري بہ حزب اختلاف ۾ رهنداسين. ڇاڪاڻ ته ڪجهه جماعتون اسان سان نڀنديون ڪونہ.“

پڇيومانس، ”اوهان سنڌ ۾، خاص ڪري اندرين علائقن ۾، پارٽيءَ کي مضبوط بنائڻ جي ڪوشش ڇو نہ ڪئي.“

www.sindhsalamat.com

جواب ڏنائين، ”انهيءَ لاءِ ضروري هو ته سنڌي اين- ڊي- پي جي مدد ڪن. منهنجو پختو ارادو آهي ته سنڌ لاءِ اين- ڊي- پي جو صدر سنڌي هجي.“ اهو به ٻڌايائين ته منهنجيون امداد محمد شاهه (جي- ايم- سيد جو فرزند) ۽ شاهه محمد شاهه (جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جو باني صدر) سان ڳالهيون ٿيون هيون. پر اهي ڳالهيون اڃا رهجي ويون. ڇو جو شاهه محمد شاهه گرفتار ٿي ويو ۽ امداد شاهه وري ڳالهه ڏي نه ڪئي. انهيءَ وچ ۾ مير علي بخش اچي ويو. مون هن کي سنڌ لاءِ صدر ڪيو، ۽ ٻي ٻيا سنڌي به ڪيم. سنڌ جي سرغميءَ سان ظفر آچڙ کي سنڌ لاءِ پارٽي سيڪريٽري مقرر ڪيم ۽ اسماعيل سوهي وارن کي به ڪيم. پر مير صاحب پنهنجي سست نڪتو. ڪم ۾ بلڪل دلچسپي نه ورتائين. مون ڪيس چيو ته توهان باقي سنڌين جا نالا به ڏيو ته جيئن سنڌ ۾ عهديدار پورا ٿين. پاڻ ٻن ٽن ڏينهن جو واعدو ڪيائين، پر باوجود انتظار جي ماڻهو نه آيو ۽ نه نالا ڏنائين. مونکي پارٽي جي تشڪيل ڪرڻي هئي، ۽ مير صاحب وٽان ڪوبه جواب نه آيو. مونکي ٻڌايو ويو ته ڊاڪٽر اعزاز نظير وارا نعيم جا ماڻهو هئا. مان ٿورن ماڻهو هوس، مونکي خبر ڪونه هئي، مون انهن کي پارٽيءَ ۾ شامل ڪري ورتو.“ (ڊاڪٽر اعزاز نظير وارا جلدي پارٽيءَ مان نڪري ويا ۽ پنهنجي اين- ڊي- پي جو پروگريسو گروپ ناهيائون.)

مزاري ٻڌايو ته، ”مان قومي اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ اسلام آباد ويس ته پٺيان مير صاحب اين- ڊي-

www.sindhsalamat.com

پي تان استعفيٰ ڏيئي ڇڏي. ۽ مون اها خبر اخبارن ۾ پڙهي.
مون مير علي احمد کي چيو: مير (علي بخش) هي ڇا ڪيو.
ڪيس گهٽ ۾ گهٽ مونسان ملي ته گهربو هو. ڪيس ڪا
شڪايت هئي ته مونکي ٻڌائي ها. باقاعده ميٽنگ ٿئي ها،
مان پڻ عهدن تي ٻه، سنڌين کي ڪڍان ها. پر مير صاحب
تڪڙ ڪئي ۽ لاچار مونکي ڪن مهاجرن کي کڻڻو پيو "
مزاري صاحب جي چهري مان افسوس ظاهر پئي ٿيو. ڪجهه
دير خاموش رهي پوءِ هن چيو، "مير علي بخش تمام سادو
ماڻهو آهي. هو فقط رسول بخش پليجي ۽ ڊاڪٽر فيروز احمد
جي مرضيءَ تي هلندو آهي. ۽ اين - ڊي - پي مان نڪتو به
انهن جي مرضيءَ سان."

پڇيو مانس، "اوهين پنهنجي پارٽيءَ ۾ سنڌين کي شامل
ڪرڻ گهرو ٿا، جيڪڏهن سنڌي اوهانجي پارٽيءَ ۾ شامل
ٿيا ته ڇا عهدا سنڌين کي ملندا؟" جواب ڏنائين، "بلڪل.
سنڌ جو صدر ۽ سنڌ جو سيڪريٽري سنڌي هوندو. سنڌين
۽ بلوچن جي تهذيب، ثقافت ۽ مفاد گڏيل آهن. اسانکي
گڏجي ڪم ڪرڻ گهرجي. مصيبت اها آهي ته هن وقت
اوهانجو ڪو ليڊر ڪونهي. ڪو ليڊ نه پيو ڪري." مون
مير رسول بخش خان ٽالپر ڏانهن اشارو ڪندي چيو، "اوهين
ميرصاحب وارن کي چو ٿا پنهنجي پارٽيءَ ۾ شامل ڪيو."
مزاريءَ کان اڳ مير صاحب جواب ڏنو، "سرڪار اسين
شامل آهيون. بلڪل آهيون." مزاري صاحب مونکي چيو،
"اوهين اسانجي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. اوهان جهڙن ماڻهن

www.sindhsalamat.com

جي اسانکي سخت گهرج آهي.“ مون چيو، ”مونکي اڳ ۾ آزاد ٿيڻ ڏيو، اهي ٻاهر جون ڳالهيون آهن.“

مزاري صاحب وٽ وبلي ڊيڊ ڪلاڪ ٿيو هو ۽ ماڻ سچ لهڻ وارو هو، ۽ اسانجي بند ٿيڻ جو وقت ٿي ويو هو. مزاري ۽ مير صاحب کي آءِ ڪلاس هو، هنن کي بند ٿيڻ ڪونہ هو. اسان انهن کان موڪلايو تہ مزاري صاحب هدايو تہ ڪيس سکر سينٽرل جيل موڪليو پيو وڃي. مون ڪيس چيو، ”جيڪڏهن اوهين نہ وڃڻ گهرو تہ جيل وارا اوهان کي زوري ڪونہ موڪليندا. اصغرخان جيل مان نہ نڪتو تہ ڪيس زوري نہ ڪڍيائون، هو اڃا تائين ساڳئي جيل ۾ ويٺو آهي.“ مزاري صاحب چيو، ”آچا.... پر مان وڃڻ جي حامي ڀري چڪو آهيان. هاڻ نہ وڃڻ مناسب نہ ٿيندو.“

د ۲- مارچ تي سردار شيرباز مزاري، شاهہ احمد نوراني، ۽ ٻن ڪن ليڊرن کي سکر سينٽرل جيل اماڻي ڇڏيائون. البت مير رسول بخش کي اتي رهڻ ڏنائون. سردار شيرباز مزاريءَ سان جيل ۾ فقط اڍا هڪ ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي ملاقات ٿي. ايتري مختصر ملاقات مان ڪو آخري نتيجو تہ نہ ڪيڻ گهرجي. پر مون انهيءَ ملاقات ۾ اهو ضرور محسوس ڪيو تہ سردار شير باز شريف طبيعت جو، خشڪ جي حد تائين سنجيده ۽ بنهہ سڌو سادو ماڻهو آهي، ايتري حد تائين سادو آهي جو اڄڪلهہ جي سياست ۾ اهڙا ماڻهو مشڪل سان ٿي هلي سگهندا آهن.

www.sindhsalamat.com

پروفيسر غفور

٢٠- مارچ ١٩٧٧: جو ڏينهن هو، عادت موجب صبح جو جلدي اٿيس، اڳ ۾ پاڪستان ريڊيو تان ۽ پوءِ بي-بي-سي تان خبرون ٻڌم. ريڊيو پاڪستان ٻڌايو ته ـــ قومي محاذ جي سيڪريٽري جنرل پروفيسر غفور کي گرفتار ڪيو ويو آهي. انهيءَ کانپوءِ عادت موجب عوامي حڪومت جي ڪارنامن جي ساراهه ٻڌايائون.

اهو ڪو سڄو ڏينهن اهڙي ئي گذريو، جيئن ڪجهه ڏينهن کان گذريو ٿي. شام ٿي، بند ٿيڻ وقت پوليس وارو ۽ صوبيدار ڪريم (جيل وارڊن) آيو، ۽ هنهي بئرڪن کي جاچڻ لڳو. ۽ پوءِ هڪ جيلر به آيو. پڇا ڪرڻ تي خبر پئي ته ڪو سياسي قيدي اچي رهيو آهي. اسانکي انتظار ٿي پيو ته ڏسجي ڪير آهي. پر پڪ هئي ته اهو نئون سياسي قيدي پروفيسر غفور هوندو. سانجهيءَ جي بانگ کانپوءِ اسانکي پوليس وارو بئرڪ ۾ بند ڪري ويو. اسين بند ٿيڻ کان ٿوري دير پوءِ ماني کائي وٺندا آهيون. پر انهيءَ ڏينهن سائين شاهنواز جوڻيجي چيو ته - ”سائين، ٿوري دير ترسون، ڏسجي ڪير ٿو اچي. متان هُنَ ماني نه کاڌي هجي.“ ڪجهه دير کانپوءِ هڪ نوازم واري کٽ کڄي آئي، ۽ انهيءَ کي ٻاهر رکيائون. خبر پئي ته واقعي پروفيسر

www.sindhsalamat.com

غفور آهي. جيل وارا ڪيس ريسٽ هائوس ۾ ماني ڪارائي رهيا آهن. سائين شاهنواز چيو، ”سائين، هاڻ پاڻ ماني ڪائون. پروفيسر صاحب جو گهڻو انتظار ڪيو سين، پر هو هتي ماني ڪائي رهيو آهي.“

ماني ڪائي شاهنواز صاحب چيو، ”سائين، تهنجي صلاح آهي ته پروفيسر کي پاڻ وٽ ترسايون. ۽ هنڪان خبرون چارون پڇون.“ مون ۽ روشن مخالفت ڪئي. اسانکي اِهو خيال هو ته پروفيسر ته ڇاڻ ڪهڙي طبيعت ۽ خيالن جو هجي. پوءِ طبيعتون نه نهن ۽ اختلاف ٿئي. انهيءَ کان بهتر آهي ته پروفيسر ٢٣ بئرڪ ۾ رهي. ڇاڪاڻ ته پولٽيڪل وارڊ ۾ جيڪي ليڊر رهيل هئا، انهن مان ڪن جو رويو نيڪ نه هو. ۽ پي ڳالهه اِها به هئي ته جيڏهن اڄ پروفيسر اسان وٽ رهيو ته سپاٽي وري ڪو پيو هوندو. گرفتاريون ته روز پئيون ٿين. پوءِ وري ڪين اِهو چون ته اوهين ٢٣ بئرڪ ۾ وڃي رهو، ته اها ڳالهه مناسب نه ٿيندي. سائين شاهنواز جو چوڻ اِهو ته ـــ پروفيسر کي هتي گهڻو وقت ڪونه رهڻ ڏيندا. ڪيس سپاٽي ٿي هتان وٺي ويندا. (روشن ۽ مون چيو)، ”اوهانجي ڳالهه درست ٿي سگهي ٿي، پر جيڪڏهن ڪيس هتي ٿي رهايائون ته هڪ وڏي مصيبت اها ٿيندي ته سڀئي ليڊر ۽ سياسي ڪارڪن سائس ملڻ ايندا. پنهنجي بئرڪ ۾ سڄو ڏينهن ميڙاڪو لڳو پيو هوندو. پوءِ پاڻ نه ڪَلي پاڻ ۾ ڳالهائي سگهنداسين ۽ نه ئي آرام ۽ سڪون ملندو.“ سائين شاهنواز کي اسانجي ڳالهه ڪونه

www.sindhsalamat.com

ڏني، پر هو خاموش ئي ويو.

٢٣ ڊسمبر تي ڏورل، ميجر امتياز ۽ غلام نبي رهندا هئا. پروفيسر جي ڪٽ به آتي رکائي ويئي. ساڍا آٺ، نو ٿيا هوندا جو پروفيسر غفور آيو. ڊپٽي، جيلر، صوبيدار ۽ پوليس وارا به گڏ هئا. پروفيسر کي ٢٣ ڊسمبر تي وٺي ويا ۽ ڊپٽي اسانجي بند ٿيل در جي سيخن مان اسان سان ڳالهيون ڪرڻ بيهي رهيو. جوئيجي صاحب کيس چيو، "در کولائي ته اسين پروفيسر سان ملي اچون." ڊپٽيءَ پوليس واري کي ساڳي چيو ته — در کول. در کليو ته اسين ٢٣ ڊسمبر تي پروفيسر سان ملڻ وياسين. پروفيسر ڏاڍي قرب ۽ خوش اخلاقيءَ سان مليو. ڊسمبر ۾، دريءَ ۾ ٽيبل لئمپ رکيل هو، جنهنجي روشني سيني پاسي نه پئي پئي. مان اونداهه ۾ بيٺو هوس، پروفيسر صاحب مونکي ننڍو ڇوڪرو سمجهيو، تنهنڪري چيائين، "بيٽي ڪيا حال هين." اسان ساڍس ڪجهه دير حال احوال ورتو ۽ صبح جو ملڻ جو چئي موٽي آياسين. پروفيسر غفور کي اي ڪلاس هو، پر باقي ٽن کي بي ڪلاس هو، تنهنڪري کين به بند ڪيائون. اسين پنهنجي ڊسمبر (٢٢) ۾ موٽي آياسين. ۽ روز وانگر سياست تي ڳالهين جي سٺا سٺا ٿيڻ لڳي. ڳالهين جو مرڪز اڄ گهڻو ڪري پروفيسر غفور هو.

اڄ ٢٣ ڊسمبر ۾ خاموشي هئي، روز پوري رفتار سان ٽيپ رڪارڊر وڄندو هو، ۽ انگريزي گانا پيا وڄندا هئا. پر اڄ ڪيڏيءَ ڪيڏيءَ مهل فقط ڳالهائڻ جو آواز ٿي آيو،

نہ تہ مارن. روشن کلي چيو، ”اڄ مان لڳي پئي آهي.“ سائين شاهنواز چيو، ”پروفيسر غفور جي ڪري اڄ مان ۾ آهن، پر جيڪڏهن پروفيسر صاحب ڪجھہ ڏينهن رهيو تہ پوءِ اهي نڪو ڪنداحجاب نڪو لحاظ. مونکي تہ اهو ڊپ آهي تہ پروفيسر غفور آهي جماعت اسلاميءَ جو، متان سنڌين جي خلاف ڪجھہ ڳالهائي، نورل اهي چرياڻ ماڳهين وڙهي نہ پوين.“

جونيجي صاحب پروفيسر جي ڏادي تعريف ئي ڪئي، ”سائين، منهنجو اندازو اِهو آهي تہ پروفيسر تمام ڀلو ماڻهو آهي. تمام شريف ماڻهو آهي.“ مون چيو، ”سائين، بلڪل چڱو هوندو. پر ايتري مختصر ملاقات ۾ آخري فيصلو تہ نٿو ڪري سگهجي. اڳ ۾ بہ پاڻ ڪنهن ڏادو چڱو ئي سمجهيو، پر پوءِ خبر پئي تہ آهي ڏاڍا ڪوڙا هئا.“ روشن بہ مون سان متفق ٿيو. پوءِ اهو فيصلو ٿيو تہ مان سڀائي سائنس ڳالهائي اندازو لڳايان تہ ڪهڙي قسم جو ماڻهوآهي. مان ڪانئس سوال پڇان تہ — جماعت اسلامي سنڌين جي دشمن ڇو آهي. اسان سان جيڪي زيادتيون ٿيون آهن، جيڪي حق تلفيون ٿيون آهن. انهيءَ جي باري ۾ هو ڇاٿو چوي.

رات جو ڪافي دير سان چوڌري ظهورالاهي ٢٣ بئرڪ ڏانهن ويو پئي. ۽ پوءِ ٢٣ بئرڪ جو تالو کولائي پروفيسر صاحب کي ٻاهر سڏي ۽ هڪ ڪنڊ ۾ وٺي آهستي آهستي ڪجھہ دير ڳالهيون ڪري موٽي ويو.

ٻئي ڏينهن صبح جو مان بي-بي-سي تان خبرون ٻڌي ٢٣ بئرڪ ڏانهن ويس. ٻريان ڏٺم تہ پروفيسر صاحب نماز

www.sindhsalamat.com

ٿڏي رهيو هو. مان ٻاهر ٽهلڻ لڳس. جڏهن پروفيسر آئيو ۽ صاحب ويڙهي ۾ ڪياڻين ته مان ٻئي ڪمري ۾ ويس. ٻيا سيٺي ستا ٻيا هئا، نور ل جا ڪونگهرا ٻڌڻ ۾ پئي آيا. پروفيسر صاحب کٽ تي ويٺو هو. مان کيس سلام ڪري وڃي ڪرسيءَ تي ويٺس، پر پروفيسر صاحب مونکي ٻانهن کان ڇڪي پنهنجي کٽ تي ويهاريو. مون پنهنجو تعارف ڪرايو ـ "منهنجو نالو طارق اشرف آهي، سنڌي رسالي سهڻيءَ جو ايڊيٽر آهيان." ٻڌايومانس ته ـ صبح جو بي-بي-سي خبرن ۾ سندس گرفتاريءَ جي خبر ٻڌائي آهي. مرڪي پڇيائين، "ٻيون خبرون ڪهڙيون هيون." مون مختصر طور تي ريڊيو پاڪستان ۽ بي-بي-سي جون خبرون ٻڌايون.

مون ڪانئس پڇيو، "رفيق باجوه ڪي اوهان ڇو محاذ مان الڳ ڪيو." "هو پنهنجي ساٿ مليل هو، هن بدمعاشي ڪئي آهي." مون چيو، "هو اوهانجو جنرل سيڪريٽري رهيو آهي. اوهانجي پارٽيءَ جا راز هن وٽ هوندا." مرڪي جواب ڏنائين، "جيستائين اسانجي پارٽي (قومي محاذ) جو تعلق آهي، انهيءَ جا ڪي اهڙا راز آهن ئي ڪونه، جنهجي ڪري سان اسانکي نقصان رسي." مون چيو، "اوهان جيڪا پلاننگ ڪئي هوندي، جيڪڏهن هن اها آئوٽ ڪري ڇڏي." پروفيسر صاحب مرڪي، ڏاڍي قرب ۾ چيو، "ادا، در اصل ڳالهه اها آهي ته اسان اڃا تائين پوريءَ طرح پلاننگ ڪئي ڪانهي. اسانکي ايترو وقت ئي نه مليو آهي. اسانکي نه ماڻي ڪاڻ جي به فرصت نه ملي. اڄ هيتي سياڻي

www.sindhsalamat.com

هُتي. بلڪ صبح جو هڪ هنڌ ته پنهنجن جو ٻئي هنڌ ۽ رات جو ٽئين هنڌ." پوءِ هن ٻڌايو ته جڏهن ماڻهن کي خبر پئي ته باجوه پٽي سان مليل آهي ته ٻه هزار ماڻهو ڪيس آڏت ماڻڻ لاءِ تيار ٿي ويا. پر اسان ماڻهن کي روڪيو." مون ڪانئنس پڇيو، "جيڪڏهن اوهين سڀئي گرفتار ٿي ويا ته پيرصاحب پاڳارو ٻاهر نڪرندو." پروفيسر مُرڪندي ۽ ڊهيل لفظن ۾ چيو، "مشڪل لڳي ٿو." "پوءِ ته اوهانجي تحريڪ رُڪجي ويندي." چيائين، "پنجاب ۾ هاڻ تحريڪ ڳوٺن تائين پهچي چڪي آهي." چيم، "پاڳارو نه نڪتو ته اوهان جا ٿا سمجهو پنجاب تي انهيءَ جو خراب اثر نه پوندو." چيائين، "پاڳارو پنجاب ۾ مقبول ڪونهي." مون چيو، "نه هوندو. پر انهن کي مارل سپورٽ نـ ملندي." چيائين، "ها، اها ڳالهه ته آهي." ڪن رڪي چيائين، "ڇڱو ٿيو اوهان سان ملاقات ٿي، مونکي اوهان سان گهڻيون ڳالهيون ڪرڻيون آهن." مون چيو، "مان به اوهان سان ڳالهائڻ چاهيان ٿو. اوهانکي اسانجي متعلق گهڻيون غلط فهميون آهن. صحيح حالتن ۽ صحيح ڳالهين جي اوهان کي خبر ئي ڪانهي." چيائين، "پاڻ انهيءَ تي ڳالهائينداسين."

مون نواب مظفر لاءِ پڇيو. جواب ڏنائين، "هنجو ڪردار شروع کان مشڪوڪ رهيو آهي." مون لاهور جي اخبار 'نواءِ وقت' لاءِ پڇيو. هن چيو، "هنجي پنهنجي پاليسي آهي." مون چيو، "ٻڌو اٿم حيدرآباد ۾ اهڙا پوسٽر هنيا ويا آهن، جن ۾ مان هڪڙن تي لکيل آهي: سنڌيو، شهر ڇڏي ڳوٺن ۾

www.sindhsalamat.com

وجو. شهر اسان (مهاجرن) جا آهن. ۽ هين پوسٽرن تي لکيل آهي: سنڌ سنڌين جي آهي، جيڪي سنڌ وارا ڪنهن به مهاجر کي جيئرو نه ڇڏيندا. اوهانجو هنن پوسٽرن جي باري ۾ ڇا خيال آهي؟ جواب ڏنائين، ”اهي حڪومت ڇپرايا آهن ته جيئن فرقيوارانه فساد ٿين. پر اسين انهن ڳالهين جي خلاف آهيون. ۽ اسانکي احساس آهي ته سنڌي به موجوده (پنهنجي) حڪومت جي خلاف آهن.“

پروفيسر صاحب کي کهڙي کهڙي اوباسيون پئي آيون. مون اٿندي چيو، ”اوهين هينئر آرام ڪريو. نيرن اسان سان ڪجو. انهيءَ وقت باقي ڳالهيون ڪنداسين.“ چيائين، ”مان ڪجهه دير سمهان ٿو. مون ڪيترن ڏينهن کان آرام نه ڪيو آهي.“ مان کيس سلام ڪري موٽي پنهنجي ڪمرې ۾ آيس. ٿوري دير، ڪانپور پاسي واري واردن مان زين نوراني، هارون احمد، چوڌري ظهور الاهي ۽ ٻيا ڪيترا ماڻهو پروفيسر غفور سان ملڻ اچي ويا. ۽ انهيءَ کان اڳ جومان پروفيسر سان تفصيلي ڳالهيون ڪري سگهان، جيل وارن پروفيسر غفور کي پوليٽيڪل وارڊ ۾ موڪلي ڇڏيو. وينڌي وقت پروفيسر موڪلائي ويو. اسين سڀئي کيس وارڊ جي در تائين ڇڏڻ وياسين. جوڻيجي صاحب موٽي اچي چيو، ”سائين، مون نٿي چيو ته پروفيسر غفور کي هتي ڪونه رهائيندا، پر اوهان ۽ روشن منهنجي ڳالهه ڪو نه مڃي. رات پاڻ سان هجي ها ته تفصيلي ڳالهيون ڪيون ها.“ مان ۽ روشن خاموش رهياسين. واقعي ڏوهه اسانجو هو. پروفيسر رات

www.sindhsalamat.com

جيڪڏهن اسان واري بعرڪ ۾ هجي ها ته ڪائنس گهڻو ڪجهه پڇجي ها، گهڻيون حقيقتون ٻڌائجن ها، ۽ گهڻيون غلط فهميون دور ڪجن ها.

نبرن تي ويٺاسين ته نورل ۽ ميجر امتياز ٻڌايو ته ــ بند نيڻ ڪانپوءِ پروفيسر سان سٺي ڪچهري ٿي. ڏاڍو ٺهي ڪَٽلي ڳالهاياڻين. پر جڏهن چوڌري ظهورالاهي آيو، ۽ پروفيسر سائنس ڳالهائي موٽيو ته صفا چُپ لڳي ويس. اسان ڪجهه به پڇيو ٿي ته گول مول جواب ڏنائين ٿي. ۽ پوءِ جلدي پاسو ورائي سمهي رهيو.

ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ خبر پئي ته چوڌري ظهورالاهي صاحب ڪيس چٽي ويو هوته: خيال رکجان، اهي پيپلس پارٽيءَ جا ماڻهو آهن. هتي پنهنجي جاسوسي ڪرڻ لاءِ موڪليا ويا آهن.

صبح جو ڏهين وڳي جوڻيجو صاحب، پروفيسر غفور سان ملڻ پوليٽيڪل وارڊ ۾ ويو. ۽ موٽي اچي چيائين، ”ماڻهو واقعي سٺو آهي. ڳالهائڻ جـو فضيلت وارو ۽ خوش اخلاق. دل ۾ ڀلي چا به هجي، پر ظاهر ۾ تمام سٺو ماڻهو آهي.“

فاضل راهو ۽ منشي ابراهيم وارا به پوليٽيڪل وارڊ ۾ رهندا هئا. انهن ٻڌايو ته، ”اسانجا پروفيسر غفور سان ڏاڍا بحث ٿيا آهن. ابا هوته چوي ٿوته قوميتن کي نه مڃيو ويوته پاڪستان ٽٽي پوندو.“

منهنجي پروفيسر سان وري ملاقات نه ٿي. جنهنجو

www.sindhsalamat.com

مونکي افسوس آهي. ايڏي مختصر ملاقات مان ڪو صحيح اندازو لڳائڻ ته ممڪن ڪونهي. البت ايترو احساس ٿئي ٿو ته يا پروفيسر صاحب صفا سادو آهي يا تمام هوشيار. پر سندس اخباري بيان پڙهڻ ڪانپوءِ پويون رايو مناسب ٿو لڳي.

---

www.sindhsalamat.com

جنرل شيروف (مير شير محمد مري)

٢٢- فيبروري، ٧٧ع تي، هوم سيڪريٽري (سنڌ) جي آرڊر تي، حيدرآباد سينٽرل جيل جي سيني بي ڪلاس جي قيدين کي جيل بدلي ڪري سکر سينٽرل جيل آڻيو ويو. مون سان گڏ حڪيم پير، راجا رحيم کهاوڙ، هادي چانڊيو، نظير چانڊيو، محمد علي، ماستر حنيف ۽ ڪاڪو لعلچند هو. ڪاڪو لعلچند ستر کن سالن جو پوڙهو هو، ۽ نظر به ڪوتہ پوندي هئس. سينٽرل جيل سکر اسين شام جو پنجين وڳي کن پهتاسين. ماڙيءَ تي اسانجي سامان جي چيڪنگ ٿي ۽ پوءِ اسانکي سپيرير (Suprier) وارڊ (بي ڪلاس) ۾ آڻيو ويو. اندر وياسين. هيءُ وارڊ تمام وڏو هو. سامهون ٻن لائينن ۾ ڪمريون ٺهيل هيون، ۽ وچ ۾ ميزون رکيل هيون. ڪمرن تي ٻہ ٽي نوجوان ۽ هڪ وڏي عمر جو ڏاڙهيءَ وارو همراهہ ويٺل هو. اسان وياسين تہ سيئي اٿي ڀاڪر پائي مليا. انهن ۾ هڪڙو ننڍڙي قد جو گول مول شخص منهنجو نالو وٺي اچي مونسان مليو. مان حيران ٿيس تہ هيءُ ڪير آهي، جيڪو مونکي سڃاڻي. هن پنهنجو تعارف ڪرايو- ماڻڊل شر هو. حيدرآباد ۾ هڪ دفعي ملاقات ٿي چڪي هئي. هن منهنجو تعارف ڪرايو، ۽ پوءِ پنهنجي سائين مان ڪن جو تعارف مون ڪرايو ۽ ڪن پنهنجو

www.sindhsalamat.com

تعارف پاڻ ڪرايو. ۽ مانڊل انهنجو تعارف اسان سان ڪرائڻ لڳو- ڪهڙي ياڳي سيني جو تعلق نعپ، بلوچ اسٽوڊنٽ آرگنائزيشن ۽ پشتون اسٽوڊنٽ.....سان هو. ڊاڪٽر عنايت، وهاب، اسلم ڪرد، ڊاڪٽر رزاق، سردار عبدالصمد پانهيزي (ڏاڙهيءَ وارو)، هن سيني سان اسانجو تعارف ڪرايو. هنن اسانجي تواضع سُڪي ميوي ۽ سائي چانهه سان ڪئي.

۽ پوءِ سيئي پنان ۽ پروچ آئي ويٺا. اسين به آئي ويٺاسين. سامهون ڪان هڪڙو شخص آيو پي. باوقار ۽ هشمت وارو چهرو، پروچن واري وڏيل سهڻي آڇي ڏاڙهي، ڪلهن ڪان هيٺ تائين لڙڪيل آڇا وار، پيرن ۾ پروچڪو چمپل، مٿي تي ڊيري پڳ ۽ ڊگهو ڪلين وارو ڪڙتو- ۽ چال ۾ هڪ طرف جهڪاءُ. هنجي باوقار چهري ۾ اهڙي هشمت هئي جو اسان تي گهڙي ڪن جڻ ته دهشت ڇانئجي ويئي. پر اها دهشت ڊپ جي نه هئي، بلڪ هشمت جي هئي. مانڊل تعارف ڪرايو- سائين، مير شير محمد مري آهي. اوهان پڪ سندن نالو ٻڌو هوندو. مون نظرون کڻي ڏٺو، منهنجي اکين اڳيان پروچن جو جنرل شيروف بيٺو هو. واقعي هو جنرل لڳو ٿي. جڏهن هن مونکي ڏٺو ته مونکي ائين محسوس ٿيو ته جڻ سندس نظرون منهنجي جسم مان پار نڪري ويئون آهن. اسان سيئي آئي سائن ملياسين. مانڊل منهنجو تعارف ڪرايو- ”طارق اشرف، سنڌيءَ جي مشهور رسالي سهڻيءَ جو ايڊيٽر.“ ”اڇا. طارق اشرف اوهين آهيو. مون اوهانجي رسالي سهڻيءَ جا ڪجهه پرچا پڙهيا آهن.“ مير

www.sindhsalamat.com

شير محمد سنڌيءَ ۾ ڳالهايو. سنڌي صاف ڳالهايائين. البت لهجو سنڌي نه هو. ٻلاڻن ۽ ٻروچن ۾ اهو واحد ماڻهو هو، جنهن سنڌي ڳالهائي ٿي. ورنه ٻين ته سمجهي ئي ڪو نه ٿي.

مير شير محمد ٻين کان پڇيو، "اوهان ڪهڙي پارٽي سان واسطو رکو ٿا." راجا رحيم، حڪيم ٻبر، هادي ۽ نظير چيو، "اسانجو واسطو جئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن سان آهي." محمد عليءَ اڙدوءَ ۾ چيو، "ميرا ٻي جيئي سنڌ سي سمجهيئي." سيٺي ٻلاڻ ۽ ٻروچ چرڪيا. مير شير محمد پڇيو، "اوهين سنڌي ناهيو." محمد عليءَ چيو، "بس سنڌي ئي آهيان. جاتو ۽ نپنو سنڌ ۾ آهيان." مير صاحب چيو، "جاتو نپنو سنڌ ۾ آهين، پوءِ به سنڌي ڳالهائڻ نٿي اچئي." محمد علي ڪجهه ڦڪو ٿيو. چيائين، "بس ٿوري ٿوري اچي ٿي." مير صاحب ماستر حنيف کان پڇيو، "اوهين ڪٿي جا آهيو؟" چيائين، "ميرپور خاص جو."

مير صاحب مير صاحب سندس لهجي مان سڃاتو، تنهنڪري پڇيائينس، "اصل سنڌي آهيو؟" چيائين، "نه. نئون سنڌي آهيان." مير شير محمد پڇيو، "ڪيتري عرصي کان سنڌ ۾ رهو ٿا؟" هن ٻڌايو، "ليهه پنجتيهه سالن کان." مير صاحب ڪجهه تيز لهجي ۾ چيو، "ليهن پنجتيهن سالن کان سنڌ ۾ رهو ٿا، ۽ اڃا تائين نوان سنڌي آهيو. پراڻهي سنڌي ٿيڻ ۾ اڃا ڪيترا سال کپرجن. اڃا اوهانکي صحيح سنڌي نٿي ڳالهائڻ اچي." ماستر حنيف ابتا سبتا جواب ڏيئي ماٺ ٿي ويو.

www.sindhsalamat.com

آهستي آهستي اسلم، وهاب، ۽ مهاجر ياثر عظيم، اقتدار ۽ پيا پٺاڻ ۽ ٻروچ اسان سان فري ٿي ويا. پر مير شير محمد اسان سان بي تڪلف نه ٿيو . بلڪ اٿين چئجي ته اسان مان ڪنهنکي به ساڻس بي تڪلف ٿيڻ جي همت نه ٿي. سندس منهن ۾ ايڏي هشمت هئي جو ساڻس نظرون ملائي ڳالهائڻ جي همت ساري نه سگهبي هئي.

پيا سيئي همراهه سڄو ڏينهن ٻاهر ويندا هوندا هئا يا گهمندا ڦرندا هئا. پر مير شير محمد مريءَ جو جڻ ٿائيم ٽيبل نهيل هو. صبح جو آتي ويهڻجڻ جي جاءِ ۾ وڃي ٿڌي پاڻيءَ سان ويهنجي، وار ڪوني آهستي آهستي هلندو پنهنجي بئرڪ ۾ موٽي ايندو هو، وار خشڪ ڪري، ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجي ڏاڙهيءَ کي ويٺو وٽيندو هو، ۽ اڪثر ٽيپ رڪارڊر تي آهستي آواز ۾ سهگل جا ۽ پيا پراڻا گانا وڄندا رهندا هئا. ۽ پوءِ تيار ٿي، پڳ ٻڌي، ساڳي آهستي چال سان وڻن جي هيٺان پيل ڪرسين تي اچي ويهندو هو، جتي پيا سيئي (اسان ڪانسواءِ) به ويندا هئا. آتي نيرن به ڪندو هو ۽ خيالن جي ڏي وٺ به ٿيندي هئي. ۽ جڏهن اخبار ايندي هئي ته هڪ اخبار کڻي پنهنجي بئرڪ ۾ هليو ويندو هو. ۽ جيڪڏهن اخبار نه ايندي هئي يا اخبار پڙهي، ڪلاڪ ڏيڍ گلن ۽ ٻوٽن جي صفائي ڪندو هو، ۽ مختلف گلن جا ٻج گڏا ڪندو هو. ڪيس انهيءَ ڳالهه تي فخر هو ته هن وارڊ ۾ لڳل انب گهٽي پاڪي ڪانئس اڳ انهن ٻروچن وکيا هئا، جيڪي ايوب جي دور ۾ قيد هئا، مير پسندخان ۽ ٻين.

www.sindhsalamat.com

ٻارهين وڳي، پنهنجي ٻئرڪ جي ٻوٽين پاسي آنب جي وڻ هيٺان هڪ ڪرسي ۽ ميز رکرائي آئي ويهي پئي ڪلاڪ کن لکندو هو. ۽ چاهيندو هو ته آسي پاسي ۾ گوڙ گهمسان نه ٿئي. ۽ سيٺي انهيءَ ڳالهه جو خيال رکندا هئا. منجهرن جو اڪيلو پنهنجي ٻئرڪ ۾ ماني ڪائيندو هو. ۽ ماني ڪائي سمهي رهندو هو، ۽ ٺيڪ پنجين وڳي اٿي، ڏاڙهي ڪي وٺي، کولين جي پليان آنبن جي وڻن جي هيٺان ڪلاڪ کن تيز تيز هلندو هو. (هلڻ ۾ هڪ پاسي جيڪو جهڪاءُ ڪائيندو هو، تنهن لاءِ ڪين ٻڌايو ته ڪيس پير ۾ گولي لڳي هئي). هلڻ کان واندو ٿيندو هو ته وري ڳلن ۽ ٻوٽن جي صفائي ڪندو هو. ۽ پوءِ ڪجهه دير ٻاهر ڪرسين تي اچي سيٺي سان گڏ وهندو هو. انهيءَ وقت سياست تي زوردار بحث ٿيندو هو. خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي. ۽ پوءِ پنهنجي ٻئرڪ ۾ اچي ڪتاب پڙهڻ وهندو هو. ۽ سدائين سيٺي کان الڳ پاڻ بند ٿيندو هو، ۽ انهيءَ معاملي ۾ ڪڏهن به ضد يا بحث نه ڪندو هو. سندن چوڻ هو ته جيل ۾ رهڻ جا ڪي آداب ٿيندا آهن، انهن تي پورو رهڻ گهرجي.. الڳ ۾ ساڻن گڏ اسلم ڪرد ۽ ڊاڪٽر رزاق به رهندا هئا، پر پوءِ هو ٻئي ٻئرڪ ۾ هليا ويا. (بي ڪلاس ۾ مير صاحب ڪانسواءِ رکيو اهي ٻه ٻروچ هئا). مير صاحب واري ٻئرڪ تمام وڏي هئي، جنهن ۾ سؤ کن قيدي رهي سگهيا ٿي، پر مير صاحب اڪيلو رهندو هو. ۽ رات جي ماني به اڪيلو ڪائيندو هو. رات جو ٻارهين وڳي،

www.sindhsalamat.com

تائين سندن ريڊيو زور سان وڄندو هو. (فقط خبرون) ۽ انهيءَ ڪانپوءِ ريڊيو جو آواز ٻڌڻ ۾ نه ايندو هو. حالانڪ آڌيءَ رات تائين دنيا جي مختلف ريڊيو اسٽيشنن تان خبرون ٻڌندو هو.

مير شيرمحمد سان جيترو وقت گڏ رهيس، مون انهيءَ تائيم ٽيبل ۾ ڪڏهن به فرق محسوس نه ڪيو. فقط انهن ڏينهن کان علاوه جڏهن شنوائي هوندي هئي، اسپتال ويندو هوندو هو، ملاقات ايندي يا اسپيشل وارڊ ۾ سندن ڀين سائين سان ملڻ ويندو هو. مان اڳ ۾ ميرصاحب جي ٻئرڪ جي پليان واري ٻئرڪ ۾ رهندو هوس، جڏهن به سندن ٻئرڪ جي اڳيان لنگهندو هوس، اڪثر ڪين دريءَ وٽ ويٺل ڏسندو هوس، ڪڏهن پڙهندي، ڪڏهن ڏاڙهي ونيندي. جڏهن به اسانجيون نظرون مليون مان هٿ ٻڌي سلام ڪندو هوس ۽ پاڻ چوندو هو — "سائين خوش آهيو." هڪ ڏينهن مون اسلم کان پڇيو، "مير صاحب طبعيت جو ڪيئن آهي — مزاج تيز ته ڪونهي. مونکي سائنس ملڻ جي ڏاڍي خواهش آهي. پر انهيءَ ڪري نٿو وڃان ته نه ڄاڻ ڪهڙو وقت ڪهڙي ڳالهه لاءِ وقف آهي . متان مان وڃي سندن وقت ضايع ڪيان." چيائين، "نه نه، اهڙي ڳالهه ڪانهي. اوهين وڃو."

هڪ ڏينهن نيرن ڪري پنهنجي ٻئرڪ ۾ موٽي آيو ته مان سندن ٻئرڪ ۾ ويس . مير صاحب ڪرسيءَ تي ويٺي ڪو ڪتاب پڙهيو. مون اچڻ جي اجازت گهري، پاڻ

www.sindhsalamat.com

يڪدم ڪرسيءَ تان آئي بيٺو. ”اچو سائين.“ ۽ پنهنجي پرسان واري ڪرسيءَ تان ڪتاب کڻي مونکي ويهاريائين. مون ڪرسيءَ تي ويهندي چيو، ”مونکي اوهانجي لٽريچر ٽيبل جي پوريءَ طرح ڄاڻ ڪانهي. مان اوهانجو لٽريچر ضايع نه ٿيڻ ڪريان.“ کِلي جواب ڏنائين، ”ڪهڙا لٽريچر ٽيبل. خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اوهين آيا.“ چيم، ”مون ته اڪثر اوهان وٽ اچڻ تي گهريو، پر اها خبر ڪانهيم ته اوهين ڪهڙي وقت واندا هوندا آهيو. چيائين، ”مان هر وقت واندو آهيان. جنهن وقت وڻي اچو.“ پوءِ چيائين، ”مون پاڻ اوهان وٽ اچڻ چاهيو ٿي، پر اها خبر ڪانهي ته بيا آهن ڪير.“ ڪِن رکي پڇيائين، ”ڇا واقعي انهن سڀني جو جيئي سنڌ سان واسطو آهي.“ چيم، ”حڪيم بهر ته اڳ ۾ جيئي سنڌ جو ميمبر هو. نظير ۽ هاديءَ لاءِ خبر ڪونهيم، البت راجا لاءِ پوريءَ طرح خبر اٿم ته هيءُ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جو ڪونهي.“ ميرصاحب مونکي ڏسندي چيو، ”پر راجا ته چيو: هو جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جو آهي. ڇو اٿين چيائين!؟“ چيم. ”انهيءَ ڪري، ڇاڪاڻ ته جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن قوم پرست جماعت سمجهي وڃي ٿي. اوهين به قوم پرست آهيو. قوم پرستن جي اوهان وٽ عزت هوندي.“ ڪجهه دير رکي پڇيائين، ”ماستر حنيف ڪير آهي. اوهين ڪيس ڪهڙيءَ طرح سڃاڻو؟“ چيم، ”نه، مان ڪو نه سڃاڻان. سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ الڳ رهندو هو. ٿنوائين تي ايندي ويندي ڪڏهن ڪڏهن سائس

www.sindhsalamat.com

ملاقات ٿيندي هئي.“ مير صاحب چيو، ”اسين اهڙن ماڻهن کان ڀڄرائيندا آهيون. نه ڄاڻ ڪير هجن. نه ڄاڻ ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون ڪيو ڇڏيون. تنهنڪري بهتر آهي ته اوهين مون وٽ ايندا ڪريو.“ چيم، ”بلڪل، مان ضرور ايندس.“ ٿوري دير ڪانپوءِ چيم، ”مان شنواڻيءَ تي حيدرآباد وڃي رهيو آهيان، اوهانکي ڪنهن شيءِ جي ضرورت هجي ته مونکي ٻڌايو.“ چيائين، ”نه، ڪنهن به شيءِ جي ضرورت ڪانهي. البت ملي سگهي ته اوهين پنهنجي رسالي سهڻيءَ جا ڪجهه پرچا ڪنيو اچجو، مون ڪجهه ته پڙهيا آهن، بيا پڙهڻ گهران ٿو.“

مان شنواڻيءَ تان موٽي آيس ته پاڻ سان گڏ سهڻيءَ جا ڪجهه پرچا به ڪنيو آيس ۽ اچي مير شير محمد کي ڏنم. مير ڏاڍو خوش ٿيو ۽ انهيءَ وقت پڙهڻ وٺو.

مان بئرڪ ڇڏي، مير صاحب جي بئرڪ اڳيان ٿهيل کولين مان پنجين نمبر کوليءَ ۾ اچي رهيس. هڪ ڏينهن مير صاحب وٽ ويس، مير سهڻي پڙهي رهيو هو. مونکي ڏسي چيائين، ”مون اوهانجي سهڻيءَ جا ڪافي پرچا پڙهيا آهن. دل ۾ نه ڪيو ته هڪ ڳالهه چوان.“ مون يڪدم چيو، ”بلڪل چئو، بلڪل چئو.“ مير هٿ وارو پرچو کٽ تي رکيو، ڪرسيءَ تي ڪجهه آهلجي پيو ۽ چيائين، ”اوهانجو رسالو سٺو آهي. مون سنڌيءَ جا بيا رسالا به ڏٺا آهن. پر اوهانجو پرچو انهن جي ڀيٽ ۾ سٺو آهي، پر هڪ ڳالهه محسوس ڪئي اٿم. اوهان عام ماڻهن جي. سنڌ جي عوام

www.sindhsalamat.com

جي ڳالھ ڪو نہ ٿا ڪريو. صحيح معنيٰ ۾ اوھانجو عوام
ھاري آھي. اوھان انھن جي مسئلن تي ڪو نہ لکيو آھي.
اوھان انھن جي ڳالھ ڪونہ ٿا ڪريو." ڳالھ دل ۾ چڀي
ويئي. چيم، "اوھان صحيح ٿا چئو. پر مان لوور (Lower)
مڊل ڪلاس مان آھيان. انھيءَ ڪلاس جا بہ مسئلا آھن.
آخر انھن کي نظرانداز نہ ٿو ڪري سگھجي. اسانوٽ نوڪرين
جو بہ وڏو مسئلو آھي. اسين انھيءَ کي چڱي ٿا سگھون،
اسان مان سدائين زيادتيون ٿيون آھن، انھيءَ ڪري اسانکي
انھيءَ پاسي بہ ڌيان ڏيڻو پوي ٿو." مير صاحب جي چپن
تي ھلڪي مُرڪ ڦھلجي ويئي. انھيءَ مُرڪ ۾ طنز بہ
محسوس ٿي رھي ھئي. چيائين، "اوھين پلي مڊل ڪلاس
وارن لاءِ لکو، پلي انھن جي نوڪرين لاءِ لکو. پر طارق
صاحب، ھڪ ڳالھ ياد رکو، مون اوھانجي رسالي کي چڱيءَ
طرح پڙھيو آھي. اوھان نوڪرين تي تمام گھڻو زور ڏنو
آھي. پر ياد رکو نوڪرين ۾ سدائين محمد خان جوڻيجي
جھڙا ماڻھو ايندا، اوھان ۽ اوھان جھڙا سدائين جيلن ۾ پيا
ھوندا. ھارين جي ڳالھ ڪريو." چيم، "اوھانجي ڳالھ
درست آھي. پر ھارين لاءِ لکڻ کان وڌيڪ فائدو انھيءَ ڳالھ
۾ آھي جو انھن لاءِ تحريڪ ھلائجي، ڇونتہ ۾ ڪم ڪجي.
ھارين لاءِ ادب لکبو تہ آھي پڙھندا تہ ڪونہ. باقي اھو تہ
ممڪن ڪونھي تہ مان لکان، وسالو ڪيان ۽ ڇونتہ ۾
تحريڪ بہ ھلايان. ھر ماڻھوءَ جي پنھنجي فيلڊ ٿيندي آھي.
ھو پنھنجي فيلڊ ۾ ئي چڱيءَ طرح ڪم ڪري سگھي ٿو.

www.sindhsalamat.com

هر ڪم ڪرڻ هنجي لاءِ ممڪن ڪونهي.“ ”تہ پوءِ اوهين ماڻهو پيدا ڪريو، جيڪي ڪوٺن ۾ ڪم ڪن.“

هڪ ڏينهن مان پنهنجي ڪوليءَ ۾ ويٺو هوس تہ اسلم ڪرد اچي چيو، ”اوهانکي بابو سڏي پيو.“ اسلم ۽ ڪي پيا مير صاحب کي بابو چوندا هئا. مان مير صاحب وٽ ويس. مير آئب جي وڻ هيٺان عادت موجب لکي رهيو هو. مونکي ايندي ڏٺائين تہ اسلم کي چيائين، ”هي ڪرسي کڻائي اچ.“ مير وٽ هڪ ڪرسي هوندي هئي، شايد انهيءَ ڪري جو ہي هوندي تہ ڪو ويهي بور ڪندو، ۽ لکڻ ۾ رنڊڪ پوندي. ڪرسيون ٻہ آيون، هڪ تي مان ۽ ٻيءَ تي اسلم ويٺو. مير ڪاپي بند ڪري رکي ۽ قلم بہ بند ڪري ڇڏيائين. چيائين، ”مون اوهانکي انهيءَ ڪري سڏيو تہ اوهان سان ڳالهيون ڪجن.“ مون چيو، ”اوهانجي مهرباني، جو اوهان ايڏي عزت ڏني.“ ڪن رکي پڇيم، ”اوهين ڇا پيا لکو.“ اهستگيءَ سان کلي ڏنائين، ”بس سائين، واندا ويٺا آهيون، سو ڪجهہ نہ ڪجهہ لکي وقت گذارجي ٿو.“ ”موضوع ڪهڙو آهي.“ مون پڇيو. ”ورهاڱي کانپوءِ جي تاريخ لکي رهيو آهيان، جيڪو ڪجهہ مون ڏٺو آهي، يا جيڪو منهنجي ڄاڻ ۾ آهي.“ چيم، ”چڱي شيءِ هوندي.“ مرڪي ورندي ڏنائين، ”چڱو لکڻ اچي تہ چڱي شيءِ ٿئي. بس وقت گذارڻ لاءِ لکي رهيو آهيان.“ پوءِ پڇيائين، ”اوهان وٽ ڇا پيو ٿئي.“ پر منهنجي جواب ڏيڻ کان اڳ پاڻ ئي جواب ڏنائين، ”سمجهان ٿو اوهان وٽ مارت لڳي

www.sindhsalamat.com

پٽي آهي.“ چيم، ”هر و پرو انئين نه ڪونهي. مان هجي
ها نه جئني سنڌ جا ايترا شاگرد وقت بوقت جيلن ۾ چو وڃن
ها. سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ پريسين تي پابندي چو پوي ها.
شاهه محمد شاهه، ابراهيم منشي ۽ مان جيلن ۾ چو هجون
ها. اسين ظلم ۽ زيادتين خلاف احتجاج ڪري رهيا آهيون.
محدود وسيلن جي باوجود به اسين مات ۾ ناهيون.“ مير
صاحب منهنجي ڳالهه کان مطمئن نه ٿيو، چيائين، ”اوهين
اچا پٽي آهيو. اسان پروچن کان ڪافي پٽي آهيو.“ چيم،
”پٽي ناهيون، ڪنهن حد تائين مجبور ضرور آهيون. سائين
جي- ايم سيد سدائين نظربند. سنڌ جو ڪو بيو ليڊر ڪونهي.
شاگردن ۾ تمام گهڻا گروه ٿي ويا آهن. جئي سنڌ وارا
جذبو نه رکن ٿا، ۽ همت به اٿن. پر اهي ڇڙوڇڙ آهن.
صحيح قيادت ڪانهي. انهن کي ڪو صحيح Guide ڪرڻ
وارو ڪونهي. ۽ اهي حد کان وڌيڪ جذباتي آهن. ون-
يونٽ واري عرصي ۾ اسين خاموش نه ويٺا سين. ون-يونٽ
کو ٽوڙائڻ ۾ اسان پوري طرح جدوجهد ڪئي. ايوب
آمر ۽ يحيٰ آمر جي مخالفت پوري شدت سان ڪئيسين.
يتي جي هر زيادتيءَ خلاف اسانجي شاگردن سندس مقابلو
ڪيو آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪنووڪيشن وارو قصو ٿي
ڏسو.“ مير صاحب چيو، ”پر اوهان وٽ ڪا باقاعده سياسي
پارٽي ڪانهي، نه ڪا تنظيم آهي، نه ڪو پروگرام آهي.
اسان پروچن کي ڏسو، مسلسل جدوجهد ڪري رهيا آهيون.
پنهنجي حقن لاءِ جيڪا جدوجهد اسان ڪئي آهي سا اوهان

www.sindhsalamat.com

نہ ڪٿي آهي.“ چيم، ”مان اوهانجي ڳالهہ سان پوري طرح متفق نہ آهيان. اوهانجي ۽ اسانجي حالتن ۾ وڏو فرق آهي. اوهان وٽ ليڊر آهن....“ مير صاحب منهنجي ڳالهہ اڌ ۾ ڪٽيندي چيو، ”اسان وٽ ڪوبہ ليڊر ڪونهي، صرف سردار آهن.“ مون چيو، ”اهي سردار ئي ليڊر آهن. هر قبيلي جو سردار آهي، جيڪو قبيلي جو ليڊر آهي، اهو انهنڪي ليڊ ٿو ڪري. هر قبيلي ۾ اتحاد آهي، تنظيم آهي. قبيلي سسٽم ڪري اوهين منظم آهيو. پر اسان وٽ نہ آهن قبيلا نہ سردار، تنهنڪري اسين منتشر آهيون.“ مير چيو، ”اوهان کي خبر آهي تہ سوين سردارن مان فقط ٿي سردار ئي اسانجو ساٿ ڏيئي رهيا آهن.“ چيم، ”اهي ٿي سردار، انهن سردارن جا قبيلا ئي تہ وڏا آهن. اوهان پنهنجي جائز حقن لاءِ ايوب جي حڪومت، يحيٰ ۽ ڀٽي جي حڪومت سان فقط انهيءَ ڪري ٽڪر کائي سگهيا جو اوهان وٽ قبيلا سسٽم هو.“ کن رکي چيم، ”مير صاحب، اوهان وٽ علائقو جابلو آهي. اوهان وٽ شروع کان هر ماڻهوءَ وٽ پنهنجي بچاءَ لاءِ هٿيار آهن. اوهانجو ٻار ٻار هٿيار هلائي ڄاڻي، پر اسانجي ٻار تہ ڇا گهڻن وڏن بہ بندوق يا رائفل نہ ڏٺي آهي. ٻين کي ڇڏيو مون خود پهريون ڀيرو ويجهي کان رائفل تڏهن ڏٺي، جڏهن پوليس اسانکي حيدرآباد کان سکر سينٽرل جيل وٺيو پئي آئي. سو بہ مونکي اها خبر ڪانہ هئي تہ بندوق آهي يا رائفل. پوليس واري ٻڌايو تہ هيءَ رائفل آهي. انهيءَ کان علاوه سنڌ شروعءَ کان صوفي

www.sindhsalamat.com

شاعرن جي نگري رهي آهي. انهن سدائين اسانکي اهو سبق ڏنو آهي ته هو پيلي وڙهن، پر تون نه وڙهجان. اسانجي عوام تي صوفي ازم جو تمام گهڻو اثر آهي."

مان شنوائيءَ تي حيدرآباد وڃي رهبو هوس. مير شبير محمد کان پڇيم، "اوهانجو ڪم ڪار هجي ته ٻڌايو." چيائين، "اسانجو ڪهڙو ڪم هوندو. البت هڪڙو روسي ڪتاب Short History of the World جيڪڏهن ملي ته آهو وٺيو اچجو."

شنوائي تي رسول بخش پليجو ملڻ آيو، ۽ هن پڇيو: اوهان ڪهڙا ڪتاب پيا پڙهو، ڪهڙن ڪتابن جي ضرورت اٿو. مون مير صاحب واري ڪتاب جو ذڪر ڪيو. هن انهيءَ وقت پئسا ڪڍي ڏنا. فيروز ڪتاب وٺي آيو. ڪتاب ٽن جلدن ۾ هو، پر انهيءَ وقت فقط ٻه جلد ملياه پليجي پنهنجي عوامي تحريڪ پاران ڇپرايل ڪتابن جو هڪڙو مڪمل سيٽ منهنجي لاءِ ۽ ٻيو مير شبير محمد مريءَ لاءِ به ڏنو.

سڪر موٽي اچي مون ڪتاب مير شير محمد کي ڏنا. ڪتاب ڏسي مير صاحب ڏاڍو خوش ٿيو. ڪيس شارٽ هسٽري آف دي ورلڊ جي هڪ جلد جي نه ملڻ جو ڏاڍو افسوس هو.

هڪ ڏينهن مان پنهنجي ڪوليءَ ۾ ويٺو هوس ته اوچتو مير صاحب منهنجي ڪوليءَ ۾ آيو. مونکي خوشي به ٿي ۽ مان حيران به ٿيس. چاڪاڻ ته مونکي خبر هئي ته مير صاحب ڪنهن وٽ نه ويندو آهي. ايستائين جو ولي خان جڏهن

www.sindhsalamat.com

هِنَ جيل ۾ هو، ۽ جڏهن هُنَ عيد تي سيئي جي ماڻي کٽي ته سيئي ڊاڪٽر عنايت وارن جي بئرڪ ۾ آيا، پر مير شير محمد نه ويو. نيٺ جڏهن ولي خان پاڻ وڃي مير کي وٺي آيو، تڏهن ويو. مير عبدالواحد ڪرد (سينٽر) روزشام جو ايندو هو. (هنکي اي ڪلاس هو ۽ هو ڪافي پري پوليٽيڪل وارڊ ۾ رهندو هو.) ته سيئي پٺاڻ ۽ بروچ سائس در تي وڃي ملندا هئا. پر مير شير محمد ڪڏهن به بئرڪ مان ٻاهر نڪري سائس نه مليو. عبدالواحد ڪرد ئي سدائين بئرڪ ۾ وڃي مير صاحب سان ملندو هو. ۽ جيترو به وقت مان مير صاحب سان گڏ رهيس، مون ڪڏهن به ڪيس ڪنهنجي ڪولي يا بئرڪ ۾ ويندي نه ڏٺو. تنهنڪري جڏهن مير شير محمد مون وٽ آيو ته مونکي خوشي به ٿي ۽ انهيءَ سان گڏوگڏ تعجب به ٿيم.

مير صاحب ڪرسيءَ تي ويٺو. پرسان ميز تي منهنجو ويڊيو-ٽيپ رڪارڊر رکيو هو. ٽيپ رڪارڊر کي ڪٽي ڏنائين ۽ پڇيائين، ”هنجي قيمت ڪهڙي آهي؟“ چيم، ”ٻه سال اڳ ارڙهين سون ۾ ورتو هوم.“ مير صاحب تعجب ۾ مون ڏانهن ڏٺو ۽ مُرڪي ڏنائين. طنزيه مُرڪ. جڻ چوندو هجي ته: فضول خرچ آهيو. پوءِ هنڌ تي پيل ڪيسَ کي ڏسي پڇيائين، ”سنڌ ۾ ڪيس ڏاڍا سٺا ٿا ٿين. هيءَ ڪٿي جو نهيل آهي.“ چيم، ”نصرپور جو نهيل آهي.“ پڇيائين، ”هاڻ هنجي قيمت ڇا هوندي.“ ”چيم، ”پوري طرح ته نٿو چئي سگهان. پر پنج سؤ کان گهٽ نه هوندو.“ ۽

www.sindhsalamat.com

يڪدم اهو به ٻڌايم ته: اهو ڪيس ڦٽيءَ وٽان مليو اٿم.
ميرصاحب ڪافي دير ويٺو. مختلف موضوعن تي ڳالهيون ٿيون. پوءِ چيائين، ”مون پليجي صاحب جا مو ڪليل ڪتاب پڙهيا آهن. پليجو صاحب ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي.“ جواب ڏنم، ”ترقي پسند خيالن جو آهي.“ پڇيائين، ”ڪرڻ ڇاٿو گهري.“ چيم، ”انهيءَ جي پوري رٿ ڇاڻ ڪونه اٿم.“ پڇيائين، ”اوهانجي ڪهڙي واقفيت ڪانهي ڇاهه“ جواب ڏنم، ”ڪافي پراڻي واقفيت آهي. ڪجهه ڪجهه پارٽين پارٽين سالن کان سڃاڻان. پر پوريءَ طرح اها خبر نه پئجي سگهي اٿم ته پاڻ ڪرڻ ڇاٿو گهري. ڇاڪاڻ ته سندس پاليسي اڃا ڪليئر (clear) ڪانهي. باقي هڪ ڳالهه ضرور چوندس ته سندس پارٽي، پوءِ انهيءَ ۾ ڪيئي هينئر ماڻهو ٿورا آهن، پر سندس پارٽيءَ ۾ مڪمل تنظيم آهي. اهي آهستي آهستي ڪم ڪري رهيا آهن. پر جتي به ڪم ڪن ٿا، پنهنجا ماڻهو پيدا ڪن ٿا. باقي صحيح ڪن ٿا يا غلط، اهو ته اڳيان هلي پتو پوندو.“
پڇيائين، ”ڄام ساقيءَ سان واقفيت اٿو.“ چيم، ”ها اٿم. شاگرد ليڊرن ۾ پهريون دوست اهو آهي. البت ١٩٧٠ کانپوءِ ساڻس ملاقات نه ٿي اٿم.“ پڇيائين، ”ڪهڙي قسم جو آهي.“ چيم، ”جيستائين مونکي خبر آهي يا ائين چوان جيستائين هو مونسان ملندو رهيو آهي، تيستائين ڏاڍو ايماندار، محنتي ۽ واعدي جو پڪو هو. هاڻ آهي يا نه پوري يقين سان چئي نٿو سگهان.“ پڇيائين، ”هاڻ ڇا پيو ڪري.“

www.sindhsalamat.com

جواب ڏنم، ”جونکي ناهي خبر ته ڇا پيو ڪري. فقط ايترو پڌو اٿم ته انڊر گرائونڊ آهي.“ دلي چيم، ”شايد انڊر گرائونڊ جا ڪڏ پيو کوٽي، ته جڏهن اسانکي موچڙا لڳن ته انهيءَ ۾ پاڻ لڪائي سگهون. باقي ڪو اهڙو مثال نه مليو اٿم ته هو ڪو ڪم ڪري رهيو آهي.“

ڪجھ دير مختلف ڳالهيون ٿيون. پوءِ مون مير صاحب کان پڇيو، ”نعپ ترقي پسند پارٽي آهي. پوءِ اها پنهنجي منشور تان ڇو ڦري. اوهان پنهنجي پارٽيءَ کي منشور تان ڦرڻ کان روڪيو ڪونه.“ مير صاحب چيو، ”اوهانکي شايد خبر ڪانهي، مان نعپ جو عام ميمبر به ڪونه آهيان. ۽ نه ئي مان نعپ کي ترقي پسند پارٽي سمجهان ٿو. پر اسانجي مفادن کي ويجهي ۾ ويجهي پارٽي نعپ آهي، تنهنڪري اسان هنجو ساٿ ڏنو.“ مون سوال ڪيو، ”اوهين نيشنلسٽ آهيو. اوهانکي پنهنجي زبان سان محبت آهي. اوهان ڇو بلوچستان جي سرڪاري زبان بلوچي ڪرڻ تي زور ڪونه ڏنو.“ چيائين، ”اها اسانجي بد قسمتي آهي. اسان ته تمام گهڻو زور ڏنو. پر نعپ پنهنجي مفاد ۾ اها ڳالهه نه ڏني. خود غوث بخش بزنجي به بلوچيءَ کي سرڪاري زبان ڪرڻ جي مخالفت ڪئي. اسان سان وڏو آزار اهو آهي ته ڪوئيٽا يا ڪن ٻين شهرن ۾ پٺاڻ اڪثريت ۾ آهن. جن چاهيو ٿي ته بلوچيءَ سان گڏوگڏ پشتو کي به سرڪاري زبان جو درجو ملي. پختون خوا نعپ جو زور به انهيءَ ڳالهه تي هو. پر اسان پشتو کي سرڪاري زبان جو درجو ڏيڻ جي

www.sindhsalamat.com

خلاف هئاسين. بزنجي چيو ته بلوچي زبان ڪبي ته فساد ٿي پوندو، تنهنڪري بلوچي زبان، بلوچستان جي سرڪاري زبان نه ٿي سگهي. بهرحال مونکي اها ڳالهه بنهه نه وڻي. پر فقط پٺاڻن جي ڪري اٿين ٿيو." ڪجهه دير خاموش رهي چيائين، "حقيقت اها آهي ته بلوچستان جا پٺاڻ پنهنجي بيوقوفيءَ جي ڪري اسانجي تحريڪ کي سبوتيج ڪري رهيا آهن. اهي جيڪي جيلن ۾ ويٺا آهن، اوهين ڇا ٿا سمجهو ته اهي باقاعده وڙهيا آهن. اهي رڳو هلاگلا ۾ آيا آهن. رڳو غنڊا گرديءَ ۾ آيا آهن. هرويرو جوگوڙ گهمسان ڪيو اٿن. جبلن تي اهي ڪونهن، بلوچ آهن. دراصل بلوچن ۽ پٺاڻن جا پاڻ ۾ سخت اختلاف آهن. اسانجي سڄي تحريڪ جو انهن ستياناس ڪيو آهي."

پٺاڻن ۽ بروچن ۾ ڪافي چڱا ماڻهو هئا، خاص ڪري- ڊاڪٽرعنايت، وهاب، اسلم ڪرد، عبدالله، احمد فاروق، ڊاڪٽر ارباب، سردار عبدالصمد، مير عبدالواحد ڪرد ۽ ٻيا به ڪئين. پر مان سڀني کان وڌيڪ ميرشيرمحمد کان متاثر ٿيس. مير شيرمحمد جي شخصيت پُر وقار به هئي ۽ دلچسپ به. ڳالهائيندو تمام آهستي آهستي، ايستائين جو پري ويٺل ڪجهه به سمجهي نه سگهندو. بحث ۾ به سندس آواز بلند نه ٿيندو هو. پر جڏهن طنز ڪندو هو ته سندس ڪيل ڳالهه بڙڇي ٻلجي هيانءَ ۾ وڃي کپندي هئي. پر ڪڏهن ڪڏهن، بلڪ اڪثر ڳالهائڻ جي بدران فقط طنزيه مرڪ مرڪندو هو، ۽ اکين ۾ عجيب چمڪ اچي ويندي

www.sindhsalamat.com

هئي. ائين لڳندو هو ته سندس نظرون اندر ڪٽينديون پيون وڃن. پر جنهن ڳالهه سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪيو هو، آها هئي سنڌ سان محبت. ڪيس سنڌ ۽ سنڌين جو تمام گهڻو فڪر هو. ۽ هنجي خواهش هئي ته سنڌين ۾ سجاڳي پيدا ٿئي.

هڪ ڳالهه جيڪا مون محسوس ڪئي، نه فقط مون، بلڪ هرڪنهن نه فقط محسوس ڪئي، بلڪ گهڻا چوندا به هئا. سا اها ته ميرصاحب ضرورت کان وڌيڪ ڪميونزم جو حامي هو. ايڏي شدت سان، ۽ ايڏي جارحانه انداز ۾ ڪميونزم جو پاسو وٺندو هو جو ڪڏهن ڪميونزم کان بيچان لڳندي هئي. مذهب تي يقين، بلڪل نه هوس. پر اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي، اڪثر ماڻهو مذهب ۾ يقين نه رکندا آهن. پر ميرصاحب تمام خراب نموني ۾ مذاق آڏائيندو هو، ۽ ٻين جي جذبن جو قدر ٻنهه نه ڪندو هو. ايستائين جو پٺاڻن ۾ ڪافي ماڻهو نماز پڙهندا هئا. سردار عبدالصمد پانهيزي به پنج ئي وقت نماز پڙهندو هو. هڪ ڏينهن اسين سڀئي ويٺا هئاسين. سردار عبدالصمد نماز پڙهي آيو ته ميرصاحب کيس ڏسي، مرڪي چيو، ”جيڪي نمازپڙهندا آهن، منهنجي نزديڪ آهي وڏا ڪوڙا هوندا آهن. نماز پڙهندڙ ڪڏهن به سچو نه هوندو آهي.“ مون چيو، ”پر اها ڳالهه هرڪنهن سان ته ڪو نه ٿي ٺهڪي.“ مير چيو، ”مونکي انهن مان ڪنهن تي به ڀروسو ڪونهي.“ اڪثر پٺاڻ چوندا هئا. مير صاحب ڪميونزم جو ڊوز ڪجهه وڌيڪ وٺي چڏيو آهي.

www.sindhsalamat.com

مونکي اها به خبر پئي ته مير شيرمحمد جڏهن جبلن تي هو (۽ هُن لاءِ اهو مشهور آهي ته بلوچستان جي گوريلن کي هن سکيا ڏني) ته کيس قرآن ضامن ڏيئي هيٺ لاٿو هئائون. ۽ جڏهن مير شيرمحمد هيٺ لٿو ته گرفتار ڪري ورتائون (ايوب جي حڪومت ۾).

مان ڪڏهن ڪڏهن مير صاحب وٽ وڃي ويهندو هوس. ڪڏهن ادبي ڳالهيون ٿينديون هيون. (چاڪاڻ ته مير شير محمد بلوچي زبان جو وڏو ليکڪ آهي. بلوچي نثر، بلوچي شاعري ۽ ٻين موضوعن تي سندس ڪتاب ڇپجي چڪا آهن) ۽ ڪڏهن سياست تي ڳالهيون ٿينديون هيون. مير صاحب ڪي دفعا منهنجي ڪوليءَ ۾، مون وٽ آيو. ٻه دفعا ڪچهري ڪرڻ، هڪ دفعي بيمار هوس ته پڇڻ آيو. ۽ ها، هڪ دفعي تڏهن به آيو، جڏهن ڏيپلائي صاحب ۽ قمر راڄپر گرفتار ٿي آيا هئا.

هڪ دفعي اسين سيئي ـ مان، حڪيم، نظير، هادي ۽ راڄا مير صاحب وٽ وياسين. مير صاحب پنهنجا ڪتاب ڪو ڪي ۾ ــي ر کرايا. ڪافي ڪتاب هئا. مير صاحب پڇيو، ”پڙهندا؟“ سيئي چيو، ”ها اسين پڙهندا سين.“ مير صاحب ڪتاب منتخب ڪرڻ لاءِ چيو. سيئي ڪتاب کنيا ـ ڪميونزم لٽريچر هو ـ مارڪس، لينن ۽ مائوزي تنگ. بهرحال سيئي ڪتاب کنيا. مون به هڪڙو ڪتاب کنيو. مير صاحب مُرڪي چيو، ”هي رومانٽي ناول ڪونهن. خشڪ ڪتاب آهن. وٺندا سهي.“ مان خاموش رهيس. ٻين سيئي چيو، ”سائين

www.sindhsalamat.com

ڇو ڪونہ وٺندا.“ ميرصاحب چيو، ”ڀلي ڪٿو. پر هرڪو هڪڙو هڪڙو ڪتاب کڻي، جڏهن اهو ڪتاب پڙهي وٺو تہ ٻيو وٺجو.“

اهو صبح جو وقت هو. روز نيرن کانپوءِ سيمي پنان ۽ ٻروچ ڪو ڪنڊ ۾، ڪو وڻ جي هيٺان ۽ ڪو ٻئرڪ ۾ ٻہ ٽي ڪلاڪ پڙهندو ضرور هو. اسان وارن همراهن کي ٻہ جوش چڙهيو، هرڪو ڪتاب کڻي، ڪنهون وٺي ڪتاب پڙهڻ ويٺو. شام جو حڪيم ٻير چيو، ”پيٽسان صبح کان شام تائين متو هنيو اٿم، متو ڪتاب پڙهي ويو آهيان، پر سمجهہ ۾ ڪجهہ نہ آيو اٿم.“ مون کلي چيو، ”ٻيو ڪتاب وٺ.“ چيائين، ”ڇڏيو سائين، ٻيو ٿو وٺان. ٠ونکي تہ اهو ڊپ آهي تہ متان مولائي وڃان ۽ ميرصاحب پڇي وٺي تہ ڇا ڇا پڙهيو اٿئي.“

۽ ٽيو بہ ائين. حڪيم تہ ٻڇي ويو، راجا قاسي پيو. شوق ۾ يا مير شيرمحمد تي رعب وجهڻ لاءِ هرڪوڪتاب تہ وٺي آيو، پر پڙهي ڪوبہ نہ سگهيو. (خود مون بہ ڪجهہ صفحا پڙهي ڇڏي ڏنو) هڪ ڏينهن سيمي ٻئرڪ جي ٻاهران ڪرسين تي ويٺا هئا، تاش پئي ڪيائون. ميرصاحب هتان اچي لنگهيو، سو ويهي رهيو. چيائين، ”اوهان جيل ۾ آيا آهيو. هيءُ تمام سٺو موقعو مليو اٿوَ، انهيءَ موقعي کان فائدو وٺي، گهڻي ۾ گهڻو پڙهي وٺو. مون ڏٺو آهي تہ اوهين پڙهو ڪونہ ٿا.“ وري راجا کان پڇيائين، ”اوهان ڪتاب پڙهيو.“ راجا سچ ڳالهائي ڇڏيو، ”نہ سائين.“ مير شيرمحمد

www.sindhsalamat.com

راجا کي چيو، ”اوهين سنڌ يونيورسٽيءَ جا شاگرد آهيو. اوهين سنڌ يونيورسٽيءَ جي يونين جا عهديدار به رهيا آهيو. اوهين سياست ۾ حصو به وٺي رهيا آهيو، پر اوهين پڙهو ڪجهه ڪونه ٿا.“ پوءِ راجا سان سياست تي ڳالهايائين، راجا صفا مولائي ماڻهو. سياست تي آيتا سيتا جواب ڏنائين. مير صاحب کي ڏاڍي مايوسي ٿي. انهيءَ وقت ته خاموشيءَ سان آئي ويو، پر ڪجهه دير ڪانپوءِ اسلم کي موڪلي (مونکان علاوه) سيني کان ڪتاب واپس گهرائي ورتائين. ۽ وري راجا، نظير، هادي ۽ حڪيم سان سياست تي نه ڳالهايائين.

مون مير صاحب وارو ڪتاب پورو ڪونه پڙهيو. پر مولائي به ڪونه ڏنم. جڏهن مير صاحب سکر جيل مان، حيدرآباد سينٽرل جيل ويو ٿي، انهيءَ وقت ياد به هوم ۽ مان ڪنهنجو ڪتاب ڦٻائيندو به ڪونه آهيان، ۽ هيءَ ته اهڙو خشڪ ڪتاب هو جو پڙهي به نه سگهيس. پر فقط مير صاحب جو ياد گار سمجهي رکي ڇڏيم. انهيءَ تي سندس هٿ اکر لکيل هئا. هڪ دفعي مير صاحب مونکي به چيو، ”طارق صاحب اوهين به ڪونه ٿا پڙهو. اوهانکي ته پڙهڻ گهرجي. اهڙو سٺو موقعو نه وڃائڻ گهرجي.“

مير صاحب سان جيڪي به ڪچهريون ٿيون، جيڪي به بحث ٿيا، مير صاحب اها شڪايت ڪندو هو ته– ”سنڌي قوم اجا سٽل آهي. هن ۾ سجاڳي ڪانهي. ڪابه تنظيم ڪانهي. ڪو به ليڊر ڪونهي.“ ڪنهن حد تائين

www.sindhsalamat.com

مير شير محمد جي ڳالهه سچ به هئي. پر مان سدائين چوندو هوس ـ ”نه سائين، اسانجي قوم سُتل ڪانهي. اسان ۾ سجاڳي آهي. اسان ۾ هيٺ تائين سياست وڌي آهي، يعني اسانجو هاري ۽ ناڻين به هاڻ سياسي سوچ رکي ٿو البت ليڊر ڪونهي، جيڪو ليڊ ڪري. ۽ پنو صاحب چاهي ٿو ته سنڌ ۾ ڪو به ليڊر پيدا نه ٿئي، ۽ هو سنڌ ۾ توري مخالفت به برداشت نٿو ڪري سگهي. جيئي سنڌ جي هڙئي ماڻهن تي وارنٽ نڪتل آهن. انهيءَ جي باوجود به اهي ڪم ڪري رهيا آهن. شاهه محمد شاهه گرفتار ٿي ويو. موجوده وقت ۾ شاگردن ۾ اهو سينئي کان چڱو آهي. ڪم ڪرڻ جو حوصلو به اٿس، بهادر به آهي، جذبو به آهي، سياسي سوچ به اٿس. ۽ هن سان شاگردن جي وڏي تعداد جو ساٿ به آهي. ٻئي پاسي رسول بخش پليجو به ڪم ڪري رهيو آهي. ٻنهين جي ڪم ڪرڻ جو طريقو الڳ الڳ آهي. پر ٻنهين جا پنهنجا پنهنجا حلقا آهن. حقيقت اها آهي ته اسانکي هڪ هنڌ گڏ ٿيڻ جو موقعو ئي نٿو ملي. پر جلدي اسان وٽ تنظيم ٿي ويندي.“ پر مير صاحب ڪڏهن به مون سان متفق نه ٿيو. سدائين اهو ئي چوندو هو ته ٻروچن جي پيٽ ۾ سنڌ وارن ڪجهه نه ڪيو آهي. البت هڪ ڳالهه سدائين چوندو هو، ”طارق صاحب، بلوچن ۽ سنڌين جا مفاد پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. ڪڏهن به اهڙو اتفاق ٿيو جو سنڌين تي ڪا مصيبت آئي ته بلوچ به محفوظ نه رهندا. انهيءَ ڳالهه لاءِ ضروري آهي ته گڏجي ڪم ڪجي.“

www.sindhsalamat.com

اسين سيئي مير صاحب جي عزت ڪندا هئاسين. مهاجر پاڻ ۾ عظيم ۽ اقتدار به، خاص ڪري عظيم. پر پڻاڻ مير صاحب کي پسند نه ڪندا هئا، پر ظاهري طرح عزت ڪندا هئا. اٿين به مير صاحب جو رويو ۽ هشمت اهڙي هئي جو هر ويرو عزت ڪرڻ تي ماڻهو مجبور ٿيو ٿي. مير صاحب کي مون ڪنهن سان 'تون' سان مخاطب ٿيندي نه ڏٺو. ننڍو هجي يا وڏو سيني سان 'اوهان' ڪري ڳالهائيندو هو. جڏهن پڙهندو هو، يا خاموش ويٺو هوندو هو، ۽ چاهيندو هو ته انهيءَ وقت ڪو به نه اچي، ۽ جيڪڏهن انهي وقت ڪو اچي ويندو هو ته کيس فقط ايترو چوندو هو - ها سائين فرمايو. ۽ اچڻ وارو پاڻمرادو موٽي ويندو هو.

هڪ ڏينهن سيئي ويٺا هئا، ماستر حنيف پنهنجي طرفان مير شير محمد جي تعريف ڪندي چيو، "مير صاحب اوهين تاريخي ماڻهو آهيو." مير صاحب چرڪيو، چيائين "چا مان ٿي هزار سال پراڻو آهيان جو تاريخي ٿي ويو آهيان." سيئي کلڻ لڳا. مون پوءِ ماستر حنيف (جيڪو پاڻکي تمام وڏو اديب سمجهندو هو) کي چيو، "تو هر ويرو پاڻ تي سيني کي کلايو. اسانکي به ڦڪو ڪيئي. جيترو ماڻهو تاريخي ڪيئڻ ٿيندو. اجا به تون اهو چئين ها ته تاريخ ۾ اوهانجو نالو ايندو. يا اوهانجا ڪارناما تاريخ ۾ اچڻ جهڙا آهن."
پر ماستر حنيف پنهنجي ڳالهه تي اڙيو رهيو.

مير صاحب سان هڪ دفعي ڳالهيون ٿي رهيون هيون جو مير صاحب ٻڌايو ته - کيس جيل ۾ سادا ٿي سال ڪن

www.sindhsalamat.com

ئي ويا آهن، پر هن ڪڏهن به گهر خط نه لکيو آهي. سبب
اهو ٻڌايائين تہ- گهر وارن کي خبر آهي تہ جيل ۾ آهي،
۽ زنده بہ آهي. باقي خط ۾ ڇا لکجي.

مير شير محمد تمام دير سان شادي ڪئي هئي. تنهنڪري
ٻار تمام ننڍي عمر جا اٿس. پنٽ هڪ ٻه دفعا ملڻ آيو آهي.
مون هتي ٻه ڳالهيون محسوس ڪيون جيڪي سيني ۾
ڪامن (Common) هيون. پٺاڻن ۾ ٻہ، بروچن ۾ ٻہ. اهي
هر ماڻهوءَ کان ڇرڪندا هئا ۽ شڪ ڪندو هوئن تہ اهو ضرور
سي- آء- ڊي جو ماڻهو هوندو. بقول مانڊل جي، منهنجي
نالي مان اڳ کان واقف هئا. ۽ جماعت اسلامي جي اخبارن
۽ رسالن جو منهنجي خلاف ايڏي زبردست مهم هلائي هئي،
تنهن مان اهو اندازو بہ لڳ۾ پوهئائون تہ رجعت پسند بہ ڪونهي.
تنهنڪري مونکان ڪونہ لهرائيندا هئا، باقي پيڻ سائين کان
ڪافي ڏينهن لهرائيندا رهيا، خاص ڪري ماستر حنيف لاءِ
پڇاڙيءَ تائين شڪ هوئن تہ اهو سي- آء- ڊي جو ماڻهو
آهي. حالانڪ هنکي خون جي ڪيس ۾ پنجويهن سالن جي
سزا لڳل هئي. صرف سندس شڪل سي- آء- ڊي وارن جهڙي
هئي. ۽ ٻي ڳالهہ- سيئي سخت ترين خوش فهميءَ ۾ مبتلا
هئا. مير شير محمد بہ انهيءَ کان بچيل ڪونہ هو. ڪابہ
نئين خبر ٻڌندا هئا، چاهي ڪيڏي بہ ننڍڙي هجي. انهيءَ
مان اهو رايو قائم ڪري وٺندا هئا تہ- هاڻ پنو ويو. اڄ
پٽي جي ننڍ ڦٽي وهي هوندي، پوءِ پٽي صاحب جي ننڍ
وئي هوندي يا نہ، پر آهي انهيءَ ڳالهہ تي خوش هوندا هئا

www.sindhsalamat.com

ته اڄ ڀِٽي جي ننڊ ڦِٽي پئي هوندي. جڏهن تربيلا ڊيم جي سرنگ ڦاٽي پئي ته يڪدم چيائون ـ بس هاڻ پٽو وڃو. مون پڇيو ـ سرنگ ڦاٽي پوڻ سان پٽو ڪيئن لهندو. چيائون ـ ويٺا ڏسو، ڪيئن ٿو وڃي. هڪ ڏينهن مير صاحب ٻڌايو ته ـ ”مون رات ماسڪو ريڊيو تان خبرن ۾ ٻڌو آهي ته برزنيف ڪانفرنس ۾ چيو آهي ته: اسانجي بلوچستان جي معاملي تي پوريءَ طرح نظر آهي.“ پوءِ چيائين، ”هاڻي ڀِٽي کي دست لڳي ويا هوندا.“ روز ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه تان هرڪو چوندو هو ـ اڄ ڀِٽي کي مٿي ۾ سور پيو هوندو. اڄ اِها ڳالهه ٻڌي ڪيس اَلٽيون ٿي پيون هونديون.

هڪ دفعي مير صاحب عادت موجب آنب جي وڻ هيٺان ويٺي لکيو، مان آتان لنگهيس ته مونکي سڏيائين. برداشتي ڪرسي کڻي آيو، ۽ پوءِ مختلف موضوعن تي ڳالهيون ٿيڻ لڳيون. ڳالهين ڳالهين ۾ ٻڌايائين ته ڪجهه ڏينهن اڳ هڪ دفعي مونکي هاءِ ڪورٽ وٺي ويا هئا، انهيءَ وقت پوليس جو سخت پهرو هو، منهنجي چوڌاري پوليس مشين گنون کنيو بيٺي هئي. بئريسٽر عزيزالله شيخ سان گڏ مون سان هڪ سنڌي ڇوڪرو ملڻ آيو. پوءِ ذهن تي زور ڏئي نالو ياد ڪرڻ لڳو، ۽ نالو ياد پيس، چيائين، ”شايد هنجو نالو مدد علي سنڌي هو.“ بلوچن جو ذڪر نڪتو ته چيائين، ”اسان تي وڏا ظلم ٿيا آهن. هرحڪومت اسان تي ظلم ڪيا آهن، پر جيڪا ڪثر رهجي وئي هئي آها ڀِٽي پوري ڪري ڇڏي. انهن ته سيني بلوچن تي ظلم ٿيو آهي، پر خاص طور

www.sindhsalamat.com

تي مري قبيلي تي، جيڪو سينني کان وڏو قبيلو آهي، انهيءَ ساڻ ته حد ڪئي ويئي آهي. ٻاهر جي هڪ نامہ نگار پنهنجي رسالي ۾ لکيو هو ته: 'ساڻ بلوچستان ۾ مري ايريا ۾ وٽس آڻي ڪو به انسان نہ هو. اڪثر گهر ڊٺا پيا هئا، ۽ ماڻهو اٿين افراتفريءَ ۾ ويا هئا جو ڪنهن چلهہ تي ديڳڙي چڙهي پئي هئي، ڪٿي چلهہ ۾ اڌ سڙيل ڪاٺيون پيل هئيون. سڄي ايريا ۾ پينگهہ ٿي پينگهہ هئي. صرف هڪ ڪُڌھ پئي کهيو قريو. انهيءَ تي ڪا هڙ ٻڌل هئي، سون ويجهو وڃي ڏٺو ۽ ڏٺي وٽس. آهو هڪ ننڍڙي ٻار جو لاش هو، جنهن ۾ ڪيڙا ڦِرڪيا پئي. جلديءَ ۾ ماءُ کي پنهنجو ٻار به وسري ويو هو.'

پنهنجي رسمن ۽ رواجن لاءِ ٻڌايائين ته: اسان وٽ هرڏوهہ جو فيصلو قبيلي جا چڱامڙس ڪندا آهن. ۽ اهو فيصلو هر حالت ۾ مڃيو ويندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن اهو فيصلو نہ مڃيو تہ انهيءَ ساڻ قبيلي جو ڪو به ماڻهو نہ ڳالهائيندو آهي، نہ ڪا شيءِ شڪل ڏيئي وٺبي آهي. ٻڌايائين: اسان وٽ پردو ڪونہ ٿئي، عورتن جي پاڻي ڀرينديءَ ڪو مسافر آڻان لنگهيو ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي گهرندو تہ ڪيس وٽيءَ ۾ پاڻي ڏيو. پاڻي پيئي مسافر وٽو عورت جي هٿ ۾ نہ ڏيندو بلڪ پٽ تي رکي ڇڏيندو. تہ جيئن وٽي جي بهاني هو عورت ڏانهن ڏسي نہ. جيڪڏهن ڪنهن وٽو هٿ ۾ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي تہ اها عورت ڪونہ وٺندي. جيلن جو ذڪر نڪتو تہ ٻڌايائين، 'سنڌ وانگر بلوچستان ۾ به قيدين

www.sindhsalamat.com

سان سخت ظلم ھو، ٿي ٿي، چار چار سال قيدي ڪچا ويٺا رھندا ھئا. جڏھن ڪيس ھلي پورو ٿئي، پوءِ وري ئي سزا لڳي. جڏھن بلوچستان ۾ نعپ ـ جمعيت حڪومت ٿي ته حڪومت جيلن کي سڌارڻ لاءِ ھڪ ٽن ماڻھن جي ڪميٽي ناھي، جنھن ۾ سردار خير بخش مري ۽ مان به ھوس. اسان جيلن ۾ پيڻ سڌاون سان گڏ انھيءَ سڌاري لاءِ به سفارش ڪئي ته: قيدي جيترو وقت ڪچو رھي، سزا لڳڻ کانپوءِ اھو پورو عرصو سندس سزا مان ڪاٽي، باقي عرصو سزا ڏيڻ کھرجي. ٻڌايائين: گل خان نصير جيلن جو وزير ھو. ھُن ھڪ سٺو ڪم ڪيو ته ھر جيل ۾ پکا ھڻايائين. فائدو اھو ٿيس ته ھاڻ جڏھن پاڻ قيدي آھي ته پکي جي تڪليف نه ٿيندس.

مير صاحب جو مطالعو، خاص ڪري ڪميونزم تي تمام گھڻو ڪيل ھو. ڪافي زبانون ڄاڻندو ھو. حالانڪ باقاعده تعليم ڪونه ورتي ائس. ھڪ دفعي شنوائيءَ تي ھڪ جج سندس ظاھري ڏيک ۽ ويس ڏسي پڇيو، ”اوھانکي انگريزي ايندي آھي.“ مير صاحب، انگريزيءَ ۾ جواب ڏنس، ”مونکي صرف انگريزيءَ ۾ گار ڏيڻ ايندي آھي.“ جج وري ڪونه ڪڇيو.

مير صاحب ٻڌايو ته مونکي ٽون سالن لاءِ بلوچستان مان نيڪالي ملي ھئي. مان حيدرآباد ۾، سنڌ يونيورسٽي (اولڊ ڪئمپس) ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ وٽ رھندو ھوس. اڪثر سنڌي ادبي بورڊ ويندو ھوس، محمد ابراھيم جويو ۽

www.sindhsalamat.com

غلام رباني ۽ سان سٺو رهندو هو. مير شير محمد مري ۾ سردار خير بخش مري سائين حيدر بخش جتوئي جي جنازي ۾ به شريڪ ٿيا هئا.

مير شير محمد سان ادائي مهينا ڪن ڪڏ رهڻ جو اتفاق ٿيو. مونکي پنهنجي صاحب جو تورائتو ٿيڻ گهرجي جو مونکي مير شير محمد مري ۽ سان رهڻ جو موقعو ڏنو، نه ته مان ڪٿي وڃي جبلن ۾ مير شير محمد سان ملان ها.

مير شير محمد مري ۽ جي هڪ ڳالهه منهنجي دل ۽ ذهن تي سدائين چٽيل رهندي، چوندو هو، "جيڪو ماڻهو جنهن ڌرتيءَ تي رهي ٿو، اُتي جو ڪاڏي ٿو، پر انهيءَ ڪي هن ڌرتيءَ سان پيار ڪونهي ته اهو غدار آهي."

www.sindhsalamat.com

چوڌري ظهور الاهي

مونکي ٻن ٻين ساٿين- ابوبڪر زرداري ۽ سيد علي حيدرشاهہ سان گڏ، ٢٩- نومبر، ١٩٧٧ع تي سکر سينٽرجيل مان بدلي ڪري ڪراچي جيل موڪليو ويو. تنهين کي الڳ الڳ رکيائون. مونکي ٢١ وارڊ ۾ موڪليو ويو. هڪڙو وارڊ ڇڏي ١٩ وارڊ هو. ١٩ وارڊ ۾ وڏو هڪ ڪولي هئي. ۽ ڪراچي جيل ۾ اهو وارڊ مڙني وارڊن کان چڱو هو. ٻاهر چڱو ميدان هو ۽ ٻئن وارڊن جي ڀيٽ ۾ هتي گلن جا ٻوٽا ۽ وڻ ڪافي هئا. ۽ پاڻيءَ جي تڪليف به نہ هئي. باٿ روم اٽيچڊ تہ نہ هو، پر ڏري گهٽ انهيءَ کي اٽيچڊ ڇٽي سگهجي ٿو. مسلم ليگ جو اڳواڻ چوڌري ظهور الاهي انهيءَ وارڊ ۾ رهندو هو. چوڌري ظهورالاهي جو مون نالو سدائين ٻڌو، پر ملڻ يا ڏسڻ جو اتفاق نہ ٿيو هو. رڳو اردو اخبارن ۾ سندس تصويرون ڏٺيون هيون. ۽ اردو اخبارون چوڌري صاحب کي هڪ وڏي ليڊر جي حيثيت ڏينديون هيون. ڀٽي صاحب جي ڏينهن ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪيس چوڌري ظهورالاهيءَ تي ٿيا. ايستائين جو هڪڙو ڪيس مينهن چورائڻ جو بہ ٿيو هو. اها ڳالهہ بہ آهي تہ چوڌري ظهورالاهي صاحب ڪروڙپتي آهي ۽ سوين مينهون اٿس. تنهنڪري مونکي هميشہ ڪيس ڏسڻ ۽ ملڻ جي خواهش ٿيندي هئي تہ ڏسجي ڪهڙو ماڻهو آهي، جنهن تي ايترا ڪيس ڪيا ويا.

www.sindhsalamat.com

هڪ ڏينهن مان پنهنجي وارڊ ۾ ويٺو هوس. مون مان
گڏ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو غوث بخش خاصخيلي
به ويٺو هو. اوچتو غوث بخش مونکي چيو، ”چوڌري
ظهور الاهي پيو اچي.“ مون ڪنڌ ڦيرائي ڏٺو. چوڌري
ظهورالاهي ڊگهي قد جو هو، رنگ سانورو، مٿي تي جناح
ڪيپ، ڪاڌيءَ جو سلميٽي وڳو ۽ واسڪوٽ پيل هُئس.
هو اسان واري وارڊ ۾ رهندڙ فڪر،چمن وارن چوڪرن
وٽ اچي ويٺو. خبر پيم ته، اخبارن يا رسالن کي ڪو خط
موڪليندو آهي ته انهن چوڪرن کان فيئر ڪرائيندو آهي.
انهن چوڪرن جي هينڊ رائيٽنگ سٺي هئي. غوث مونکي
چيو، ”هلو چوڌريءَ سان ملي اچون.“ ”مونکي لاچار
ڪونهي. چوڌري صاحب پاڻ وٽ ڪونه آيو آهي. پنهنجي
ڪم سان آيو آهي. هن جيل ۾ مان نئون آهيان. ڪيس
مون سان ملڻ گهربو هو.“ مون چيو. مان نه ويس. چوڌري
ٿوري دير انهن وٽ ويهي هليو ويو.

حج جي عيد کان هڪ ڏينهن اڳ، يعني حج جي ڏينهن
ٻنپهرن جو مان، غوث بخش خاصخيلي ۽ ابوبڪر زرداري
ويٺا هئاسين، ڪيڏيءَ مهل چوڌري ظهورالاهيءَ کي پنهنجي
وارڊ ۾ ايندي ڏٺوسين. مون سمجهيو هميشه وانگر فڪر،چمن
وارن وٽ آيو هوندو. پر هو سڌو اسان ڏانهن آيو پئي.
ويجهو آيو ته اسين آٿي بيٺاسين. سيني سان ياڪرپائي مليو ۽
پوءِ ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. (مون سان هڪ اوچتي ۽
مختصر ملاقات جيل جي اسپتال ۾ ٿي چُڪي هئي.) مون

www.sindhsalamat.com

ڪان پڇيائين، ”اوهانکي جيل ۾ ڪهڙو وقت ٿيو آهي.“
چيم، ”پندرنهون مهينو آهي.“ ”پندرنهن مهينا!“ چوڌري
صاحب حيران ٿيندي پڇيو. (چوڌري صاحب منهنجي
گرفتاريءَ کان چار مهينا پوءِ گرفتار ٿيو هو.) ڪِلي پڇيائين،
”ڏوهه؟“ مُرڪي جواب ڏنم، ”سچ لکيم.“ مُرڪي
چيائين، ”اسان سمجهندا هئاسين ظلم فقط اسان سان آهي.
پر ڏسان پيو ته ظلم سنڌين سان به آهي.“ چيم، ”آهي ٿي
ظلم اسان سان، اوهان سان ڪٿي آهي.“ چوڌري صاحب
ڪجهه دير ويلو ۽ پوءِ چيائين، ”سڀاڻي عيد تي مون ماني
ڪٿي آهي. ٻنپهرن جي ماني مون وٽ ڪائجو. مان اوهان
سڀني ڪي دعوت ڏيڻ آيو آهيان. اوهين ضرور اچجو.“
سنڌس وڃڻ کانپوءِ ابوبڪر زرداري پڇيو، ”سائين هلبو؟“
چيم، ”جيڪا سنگت جي صلاح هوندي. سائين، شاهنواز
جوڻيجي ۽ ٻين سائين کان پڇجي.“ جوڻيجي صاحب کان
پڇيوسين. جوڻيجي صاحب چيو، ”سائين هلڻ گهرجي - ائين
ڪٿي نه به هلجي ها، پر پاڻ هرهڪ کي چٽي ويو آهي.“

پيو ڏينهن عيد جو هو. پر اسان مان ڪو به عيد جي
نماز پڙهڻ نه ويو. چاڪاڻ ته چون ٿا جيل ۾ عيد جي نماز
جائز ڪانهي. چوڌري صاحب البت نماز پڙهڻ ويو هو ۽
نماز پڙهي اسان سان ملڻ آيو ۽ هڪ دفعي وري مانيءَ جو
چيائين. اسان ٽئي شاهنواز جوڻيجي صاحب وٽ وياسين ۽
ڪجهه دير ويهي جوڻيجي صاحب سان گڏ اسين ١٩ وارڊ
۾ چوڌري ظهورالاهيءَ سان عيد ملڻ وياسين. چوڌري صاحب

www.sindhsalamat.com

پنهنجي ڪوليءَ جي اترائين پاسي ڪرسيءَ تي ويٺو هو، ٻن ڪرسين تي جماعت اسلاميءَ جو صلاح الدين (جسارت جو ايڊيٽر) ۽ جماعت جا ٻيا ماڻهو ويٺا هئا. چوڌري صاحب اُٿي ڀاڪر پائي مليو. ٻيا ٻه، رسمي طور تي مليا. سامهون ميز تي مٺايون، ميون ۽ ٻن شيشين جون ڀريل پليٽون رکيل هيون. اسان ڪرسين تي ويهاسين ته برداشتي مٺائيءَ جون پليٽون کڻي آيو. اسان هڪ اڌ ڏڪر ڪنيو. (مٺائيءَ جون اهي پليٽون شام تائين رکيل هيون. انهن ڏينهن ۾ جيل ۾ ٻه هزار چار سؤ قيدي هئا، ۽ جيل اسٽاف تنهن کان علاوه. صبح کان شام تائين هڪڙا قيدي آيا ٿي، ۽ ٻيا ويا ٿي، هڪڙيون پليٽون ختم ٿيون ٿي، انهن جي جاءِ تي ٻيون ڀريل پليٽون اچي ٿي ويون. شام تائين پليٽون ڀريل جون ڀريل رهيون.) اسين چوڌري صاحب وٽان اٿي لڳاسين ته هُن وري مانيءَ جي ياد ڪيري ڏياري.

سان پنهنجي وارڊ ۾ اچي سمهي رهياسين. سادي ٻارنهين وڳي علي حيدر شاه. مونکي اٿاريو. پوليٽيڪل وارڊ سان ابراهيم منشي، فاضل راهو، هيرو، رحمت الله حيسباڻي ۽ ٻيا به آيا هئا، سيني شاهنواز صاحب وٽ وياسين، آتان جوڻيجو صاحب، غلام قادر مري ۽ ديوراج — سيئي گڏجي ١٩ وارڊ ۾ وياسين. ڪوليءَ جي اترائين پاسي وڻن جي هيٺان تڏا ۽ انهن جي مٿان چادرون وڇايل هيون. چوڌريءَ ڪي جماعت اسلاميءَ وارا گهيري ويٺا هئا. چوڌري اسانکي ڏٺو ته وڏي اچي اسان سان مليو. اسين ڪرسين تي ويهي رهياسين.

www.sindhsalamat.com

ڏيکيون رکيل هئيون. چوڌري صاحب هدايتون ڏئي رهيو هو. جنهن پاسي وبو ٿي جماعتي ساٿس گڏ هئا ۽ پوءِ ماڻي وڌجڻ لڳي. چوڌري صاحب چيو، ”اڄ جا خاص مهمان جيئي سنڌ وارا آهن. اڪ ۾ اهي اچن.“ پر اساڪان اڪ جماعت اسلامي وارا چوڌري صاحب جو پاسو ڇڏي وڃي ماڻي کائڻ ويٺا. اسين سيٽي هڪ پاسي ويٺاسين. چوڌري صاحب ماڻي کارائي رهيو هو. پلاءُ ۽ چاشني هئي. ديڳيون ٻاهران وڌجي آيون هيون، ۽ ماڻي تمام سٺي رڌل هئي. سڀ کان اڳ اسان ۽ جماعت اسلامي وارن ماڻي کاڌي، انهيءَ کانپوءِ باقي ٻي ڪلاس وارن ۽ انهيءَ کانپوءِ جيل جي سمورن قيدين. بند وارڊ ۽ ڦاسي گهاٽ وارا قيدي نٿي اچي سگهيا، تنهنڪري چوڌري صاحب انهن لاءِ ديڳيون ڪٽائي پاڻ سنڌن وارڊن ۾ ويو. جيل جو شايد ڪوبه اهڙو قيدي نه هو، جنهن ماڻي نه کاڌي هجي. ٻه هزار چار سؤ قيدي ۽ جيل وارا - اها ڳالهه گهٽ ڪونه هئي. جڏهن ته جيل ۾ هرڪو بچت ڪرڻ چاهيندو آهي.

عيد جي ٻئي ڏينهن مان، ابوبڪر، غوث بخش خاصخيلي ۽ عاشق (پيپلس اسٽوڊنٽ فيڊريشن جو) پوليٽيڪل وارڊ وياسين. ڪجهه دير کانپوءِ شاهنواز خان جوڻيجو، غلام قادر مري ۽ ديوراج به آيا. جوڻيجي صاحب چيو، ”چوڌري ظهور الاهي چيو هو ته آءُ ايندس، انهيءَ جي انتظار ۾ ويٺو هوس پر هو نه آيو.“ ايتري ۾ چوڌري ظهورالاهي، صلاح الدين، حاجي زاهد ۽ ٻيا جماعت جا ماڻهو اچي ويا. سيٺي ابراهيم

www.sindhsalamat.com

منشيءَ کي شعر پڙائڻ لاءِ چيو، منشيءَ ڪافي شعر پڙهيا، ڏاڍا سٺا شعر هئا، پر چوڌري وارن کي سمجهه ۾ نه آيا، انهن کي منشي ۽ پيڻ معنيٰ ڪري سمجهائي.

چوڌري ظهورالاهيءَ سان اڪثر ملاقات ٿيندي هئي. ڪڏهن شفوائيءَ تي ويندي، ڪڏهن اسپتال ۾، ۽ ڪڏهن هو اسان وٽ ايندو هو. (ان پوءِ ۲۱ وارڊ ڇڏي ۲۳ وارڊ ۾ شاهنواز خان جوڻيجي سان اچي رهيو هوس.) چوڌري ظهورالاهي سڄو ڏينهن گهمندو رهندو هو ۽ ڪڏهن ڊ پٽيءَ جي ڪمري ۾، ڪڏهن اسپتال ۾، ڪڏهن مختلف وارڊن ۾. پر اڪثر ۱۷ وارڊ ۾ ويٺو هوندو هو، جو اتي صلاح الدين ۽ جماعت اسلاميءَ جا پيا ماڻهو رهندا هئا. هڪ دفعي مان ۽ غوث بخش اسپتال وياسين. خبر پئي ته ڊاڪٽر وٽ ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ ويٺو آهي، سو جيستائين هو نه نڪري ڊاڪٽر اسانکي نٿي ڏسي سگهيو. اڌ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ ڊپٽي نڪتو، هلي نه پيو سگهي، پٺي هٿ پوپان هيٺين پاسي ڏنل هئا. هئس ته خبر نه چاڙ، پر هٿ نه پي ڪڍيائين، چوڌري ظهورالاهي ڪيس پاڻهن ڪان جهلي وٺي پٺي ويس. ڊپٽيءَ اسانکي ڏنو ته چوڌريءَ کي چيائين، ”هنجي پيٽ لڳي آهي.“ مون چيو ”اچا ڪٿي.“ چوڌري ظهورالاهي مرڪي ڏنو ۽ ڊپٽي هاءِ هاءِ ڪندو پنهنجي آفيس ۾ ويو، چوڌري ڪيس سندس ڪمري تائين ڇڏي آيو.

عام غير سنڌين وانگر چوڌري صاحب جي ذهن ۾ به اها ڳالهه ويٺل هئي ته هر سنڌي پيٽي جو حامي آهي ۽

www.sindhsalamat.com

ساڳئي وقت سنڌو ديش به نالو تو گهري. ساٿس انهيءَ موضوع تي اڪثر ڳالهيون ٿينديون هيون. مون ۽ ٻين ساٿين ڪيس ٻڌايو ته ٻئو سنڌي آهي، پر جيترو هن سنڌ ۽ سنڌين کي نقصان رسايو آهي، ڪانٿس اڳ ڪنهن به نه پهچايو آهي. مون چيومانس ته: اوهين ڏسندا نعيب ڪان علاوه سڄي پاڪستان ۾ گهٽي ۾ گهٽا ڊي- پي- آر ۾ سنڌي گرفتار آهن. انهيءَ ڪان علاوه سنڌ ڪرائم ڪنٽرول هٽي، سنڌ جي جيلن کي سنڌين ساڻ ڀري ڇڏيو اٿن. سنڌي رسالن ۽ ڪتابن تي پابندي، سنڌي پريسون ضبط. سنڌو ديش جي تحريڪ ۾ نهي ڪجهه، به ڪونه، به ٽي شاگرد، جن ۾ اڃا سياسي پختگي آئي ڪانهي، آهي جيڪڏهن سنڌو ديش جو نعرو پنهنجي منهن هڻن ٿا ته انهيءَ جي اها ته معنيٰ ڪانهي ته سيئي سنڌي انهيءَ ڳالهه جي پئيرائي ڪري رهيا آهن. اسين پنهنجا حق ۽ جائز مقام ٿا گهرون. جيڪي اماڻکي پاڪستان نهن ڪالپوءِ اڄ تائين نه مليو آهي.

چوڌري صاحب انهيءَ وقت ته چوندو هو ته: ها اوهان صحيح ٿا چئو. ڪنهن حد تائين (امانجي اڳيان ته اهو ظاهر ڪيائين) اِها ڳالهه به مڃڻ لڳو ته سنڌي غدار نه آهن، بلڪ پنهنجو حق گهرن ٿا. باقي اها ڳالهه ذهن ۾ ويٺل هئس ته اسين سنڌي، جيڪي به جيلن ۾ هئاسين، ٻئي صاحب جا حامي آهيون، ۽ هتي جاسوسيءَ لاءِ اماڻيا ويا آهيون. سدائين انهيءَ غلطفهميءَ ۾ مبتلا رهيو ته اهي سڀ مون (چوڌري) تي جاسوسي ڪرڻ آيا آهن. پوءِ مان هجان يا ابوبڪر زرداري

www.sindhsalamat.com

هجي، شاهنواز جونيجو هجي يا رسول بخش پليجو. مطلب ته سيٽي سنڌس نظر ۾ جاسوس هئاسين. ۽ اها ڳالهه جڏهن پروفيسر غفور سان ڪيائين (جيئن اسان ٻڌو هو) ته هو ٻه اسانکان پاسو ڪرڻ لڳو. جماعت اسلاميءَ جا پيا ماڻهو ته اسان وٽ اينداٿي ڪونه هئا. ۽ اها ٻي ڳالهه آهي ته مان چوڌري صاحب کان چار مهينا اڳ گرفتار ٿيو هوس.

هڪڙي پاسي ته چوڌري ظهورالاهيءَ کي اهو شڪ هو ته اسين پي - پيءَ جا جاسوس آهيون، ۽ ٻئي پاسي رڳو پٺي کي گاريون ڏيندڙ هيون. چوڌري صاحب کي گارين جي گهڻي عادت هئي، ۽ گهڻي ۾ گهڻيون گاريون پٺي کي ڏيندو هو.

مان ڪراچي جيل ۾ ساڍا چار مهينا ڪن هوس. چوڌري صاحب جي شخصيت جا ٻه پهلو مون جانچيا. عام حالت ۾ چوڌري صاحب ڀلو ماڻهو هو. ڪروڙپتي هئڻ جي باوجود غرور بنهه ڪونه هوس ۽ نه ڏيکاءُ هوندو هوس، جيڪو اڪثر سرمايدارن ۾ هوندو آهي. ملڪ جو تمام سٺو. غريب غربي جي هر ڪم ايندو هو ۽ سخي ٻه هو. جيل ۾ جنهن ٻه قيديءَ تي ڏنڊ هوندو هو، ۽ هو ڏنڊ ۾ سزا ڪاٽي رهيو هوندو هو ته چوڌري صاحب سندس ڏنڊ ڀري، ڪيس چڏائيندو هو. سوين ڪان هزارن تائين، هن سوين ماڻهن جا ڏنڊ ڀري کين آزادي ڏياري. ۽ انهيءَ ۾ اهو ڪونه ڏسندو هو ته هي سنڌي آهي يا مهاجر، پنجابي آهي يا پٺاڻ، هرڪنهجو ڏنڊ ڀريندو هو. ڪوبه ڪنهرجانو ويندو هوس، ته نلهي هئين

www.sindhsalamat.com

نہ موٽيو. اسانجا ڪجهہ ساٿي بہ ڪڏهن ڏوال وٺي ايندا هئا، ڪڏهن ڇانهن جا دہا ۽ ڪڏهن ٻيون شيئون. چوڌري صاحب جي ڪراچيءَ واري گهر ٽان روز پندرنهن ويهن ماڻهن جي ماني ايندي هئي، چوڌري صاحب تہ اڪيلو هو، ٻين ڪي ڪارائيندو هو، اسانجا بہ هڪ ٻہ همراهہ اڪثر ٻنيهرن جي ماليءَ وقت ولس وڃي وهندا هئا.

منهنجي شنوائيءَ تي پنجاب جا جيڪي پوليس وارا ايندا هئا، سي بہ چوڌري صاحب جي ڏاڍي ساراهہ ڪندا هئا، انهن ٻڌايو تہ: اڪثر بيواهن ۽ يتيمن کي خرچ چوڌري صاحب ڏيندو آهي، ڪيترن غريب شاگردن کي وظيفا ڏيندو آهي. شايد اهو ئي سبب آهي تہ هڪ مسڪين ماڻهوءَ مان هو ڪروڙپتي ٿي ويو.

پر سياسي لحاظ کان چوڌري صاحب مونکي متاثر نہ ڪيو. جيڪي بہ سياسي پيشنگوئيون ڪيائين، انهن مان ڪا هڪ بہ صحيح ثابت نہ ٿي. ۽ سياسي ڳالهين مان بہ ٻختگي گهٽ ظاهر ٿيندي هئي. هڪ دفعي ٻڌايائين تہ: ١٩٧٠ ۾ پنهنجي گجرات ۾ (جيڪو چوڌري صاحب جو ڳوٺ آهي) جلسو ڪرڻ چاهيو، پر مون ڪونہ ڪرڻ ڏنو ماني. (جڏهن تہ پيئو پنجاب ۾ تمام مقبول هو) ۽ جڏهن پيئو صدر ٿيو تہ گجرات مان سندس ڪار لنگهندي هئي تہ منهنجي ديپ ۾ پنجاهہ جي اسپيڊ ۾ لنگهي ويندي هئي. (پر ٻيئي صاحب مارچ ١٩٧٧ واري اليڪشن کان اڳ گجرات ۾ جلسو ڪيو، جيڪو وڏو جلسو هو.)

www.sindhsalamat.com

اليڪشن ڪان اڳ چيائين، ”پيپلس پارٽي پنجاب مان هڪ به سيٽ نه کٽندي.“ مون چيومانس، ”سائين، پتي صاحب جا اسين به حامي نه آهيون. پر ايڏي خوشفهمي نه ته ڦيڻ ڪهڙي، پتو پنجاب مان ڪافي سيٽون کٽي ويندو.“ پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيائين، ”نهين جيي، ڪيهي لبي جائيگا. ايڪ بيي سيٽ نهين دينگيي.“ مون چيومانس، ”پلا گجرات مان اوهين کٽي سگهندا.“ چيائين، هان جي، چو نه. انشاالله پڻي ستون کٽندس. پي پيءَ جون ضمانتون ضبط ٿيندون.“ چيم، ”اوهان ڇاڻا سمجهو ڏاڍلي نه ڏمندي ”ڪيون نهين جيي. ڏانڌليءَ ۾ نه هو وسان ڪوند گنتائيندا. پر ڪوڙا ووٽ وجهرائڻ لاءِ ماڻهو ڪٿان آڻيندا. گجرات ۾ بوگس ووٽ ڏيڻ لاءِ پتي کي هڪڙو ماڻهو به نه ملندو.“

پر چوڌري صاحب گجرات مان ٽنهين سيٽن تان شڪست کاڌي. رات جو اليڪشن جي رزلٽ آئوٽ ٿي، صبح جو مون شاهنواز جوڻيجي صاحب کي چيو، ”سائين، مان ته وڃي چوڌري صاحب کان پڇان ته: اوهان ته چيو هو بوگس ووٽن لاءِ هنکي هڪ ماڻهو به نه ملندو. هاڻ اوهان شڪست ڪيئن کاڌي. اهي ماڻهو ڪٿان آيا جن پي پيءَ کي ووٽ ڏنا. ته جوڻيجي صاحب چيو، ”ڇڏيو سائين، مان وڃانس ٿي آيو آهيان. ظاهري طرح ڪلي ويٺو پر سخت صدمو رسيو اٿس.“ پوءِ چوڌري صاحب ڪافي وقت تائين بيمار رهيو. ڪيس دل جي تڪليف هئي.

اليڪشن ڪان اڳ مون چيف اليڪشن ڪمشنر جي

www.sindhsalamat.com

باري ۾ پڇيو، ”هيءَ ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي.“ چوڌري صاحب چيو، ”هيءَ اسانجو ماڻهو آهي، ۽ بلڪل اسانجو ساٿ ڏيندو. هن اسانکي اهڙو يقين ڏياريو آهي.“ پر ٿيو الهيءَ جي ابتڙ.

اليڪشن ڪانپوءِ ته وڏا پوڪ ٿيندا هئا. چوڌري صاحب روز نئيون نئيون پيشنگوئيون ڪندو هو، پر انهن مان ڪا هڪ به صحيح ثابت نه ٿيندي هئي. ٢٠ وارڊ ۾ هڪڙو حاجي صاحب رهندو هو، هو صبح سان چوڌري صاحب وٽ ويندو هو، جتي جماعت اسلاميءَ وارا به ويٺا هوندا هئا. آنان چوڌري صاحب جون ڳالهيون پڌي اچي سيني کي پڌائيندو هو. اسانکي روز حاجي صاحب جو انتظار رهندو هو ته ڏسجي، اڄ ڪهڙي نئينءَ ڳالهه جنم ورتو آهي. هڪ دفعي حاجي صاحب اچي ٻڌايو ته: چيائون پي-پير صاحب پاڳارو ميدان ۾ نڪري آيو آهي، ۽ جيپ ۾ ويهي پاڻ مشين گن هلائي رهيو آهي. هڪ دفعي حاجي صاحب اچي ٻڌايو ته: چون ٿا- هوائي جهازن اسٽرائيڪ ڪئي آهي (شروع مارچ ۾)، ڏسو صبح کان ڪو جهاز لنگهيو آهي؟ اسان صبح کان الهيءَ ڳالهه جو خيال ئي نه ڪيو هو ته اڄ ڪو جهاز لنگهيو آهي يا نه. پوءِ ٻنپهرن جو هڪ جهاز لنگهيو ته ڳالهه ڪوڙي ٿي پئي. اهي به ٻاهرين ملڪن لاءِ جهاز رات جو ويندا آهن. هڪ دفعي حاجي صاحب اچي ٻڌايو ته: چون ٿا- هوائي فوج بغاوت ڪئي آهي. اسانکي ڪيل اچي ويئي. هوائي فوج باغي ٿئي، تنهن جي معنيٰ ته صدر ۽ وزيراعظم جي

www.sindhsalamat.com

ابواتن تي يڪدم بمبازي ڪري تباهه ڪن، باقي جهاز ڪٽي ستي ته ڪونه پيا اڏامندا.

انهيءَ کان علاوه جيڪا ڳالهه چوڌري صاحب جي ڏکي لڳندي هئي، سا اها ته امان وٽ سپرنٽنڊنٽ جيل ۽ ڊپٽيءَ جون گلائون ڪندو هو، ۽ گاريون ڏيندو هو. پر انهن کي چوندو هو ته اهي (اسين) انهن جي خلاف آهيون. ۽ اڪثر اهي ڳالهيون ڪُلي پونديون هيون. حالانڪ اسين يا سيئي قيدي جيل انتظاميه خاص ڪري ڪراچي سينٽرل جيل جي رويي کان بيزار هئاسون. پر اسان مان ڪنهن انهنکي اهو نه چيو ته: چوڌري صاحب اوهانکي گاريون ڏيندو آهي.

هڪ دفعي چوڌري صاحب اسان وٽ آيو، مٿان ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ به پهتو، چوڌري صاحب ڊپٽيءَ کي چيو، ”سنڌ سچل جو ديس آهي. پر هتي ڪو سچ نٿو ڳالهائي. هن لاءِ (مونڏانهن اشارو ڪري) سنڌ جي چيف منسٽر آزاديءَ جو آرڊر ڪيو، پر ڪيس آزاد نه ڪيائون.“

جڏهن جنوري ١٩٧٧ع سنڌ جي وڏي وزير غلام مصطفي جتوئيءَ منهنجي آزاديءَ جو حڪم ڏنو. ۽ اها خبر اخبارن ۾ آئي ته صبح سوير چوڌري صاحب مونکي مبارڪ ڏيڻ آيو، ”چگوٺيو، اوهانجي جند ته ڇٽي. اوهانکي مبارڪ هجي.“ مون چيو، ”چوڌري صاحب مونکي ته يقين نٿو اچي ته مونکي ايڏي آسانيءَ سان آزاد ڪندا.“ ۽ ٿيو به ائين.

۽ پوءِ جڏهن ٢- اپريل تي مونکي لانڍي جيل ۾ ۾

ڪيائون، ته به مونکي رکو اهو ئي پڌايو ويو: تو کي آزاد ڇڏيا ڪريون. پر نه چاڻ مونکي ڇو اعتبار نه آيو. چوڌري صاحب ماڙيءَ جي در تي مليو، مونکي مبارڪ ڏنائين. مون چيو، ”چوڌري صاحب، مان سمجهان ٿو مونکي آزاد نه پيا ڪن، جيل پيا بدلي ڪن.“ ۽ منهنجي اها ڳالهه به صحيح نڪتي. مان ڪراچي جيل ۾ ساڍا چار مهينا ڪن رهيس. پوري عرصي ۾ رکو عيد جي ڏينهن وڃس ويو هوس. پر سنڌ س ڪوليءَ ۾ ڪڏهن به قدم نه رکيم.

چوڌري صاحب مسلم ليگي آهي. پر ذهني ڪاڻاڻيو ۽ سوچ جماعت اسلامي واري آهي. سندس همدردي به مونکي مسلم ليگ کان وڌيڪ جماعت اسلاميءَ سان محسوس ٿي.

آزاد ٿيڻ کانپوءِ چوڌري صاحب ڪراچيءَ ۾ چيو هو: مان ١٨ مهينا قيد تنهائيءَ ۾ هوس. مونکي انهيءَ ڳالهه تي ڏاڍو تعجب لڳو. ڇو ته چوڌري صاحب کي آءِ ڪلاس هو. ڪنهن به قسم جي تڪليف نه هئي. ٻيو ته سڄو ڏينهن هن وٽ جيل جا سائي ايندا ويندا هئا. ۽ خود چوڌري صاحب به پنهنجي وارڊ ۾ گهمندو ويهندو هو. ٻين وارڊن، خاص ڪري ١٧ وارڊ ۾، جتي جماعت اسلاميءَ وارا رهندا هئا، اتي وڃي وهندو هو. ڪيترا دفعا اسانجي بند ٿيڻ کانپوءِ اسانوٽ ايندو هو ۽ دريءَ جي شيخن جي ٻاهران پاڻ ويهندو هو ۽ اندر اسين. البت رات جو اڪيلو بند ٿيندو هو. پر انهيءَ ۾ به ڏوهه چوڌري صاحب جو پنهنجو هو. آءِ ڪلاس واري کي جيل جي قاعدي موجب بند ڪرڻو ڪونه اٿن.

www.sindhsalamat.com

پر چوڌري صاحب بند ٿيندو هو. جڏهن ته ٻيا جيڪي ب
آءِ ڪلاس جا سياسي قيدي آيا، انهن مان ڪو به بند نه
ٿيو، خود شاهه محمد شاهه به آءِ ڪلاس جو قيدي هو ۽
بند نه ٿيندو هو.

منهنجي آخري ملاقات چوڌري صاحب سان سول اسپتال
۾ ٿي. سان لانڍي جيل مان سول اسپتال (ڪراچي) ويو
هوس، ۽ چوڌري صاحب به ڪراچي سينٽرل جيل مان اسپتال
آيو ... اوچتو منهنجي نظر چوڌري صاحب تي پئي، هنڪي
ويکن ۾ ... ونئي پئي ويا، ساڻس گڏ صلاح الدين به هو.
مونکي ڏنائين ته ويکن ۾ بيهاري لهڻ لڳو، مان ويجهو ويو سانس
۽ چيم، ”لهڻ جي ضرورت ڪانهي، اتي ئي ٿا ملي وٺون.“
چيائين، ”نهين جي، اٿين ڪيئن ٿيندو.“ ۽ لهي ڀاڪر پائي
مليو. پڇيائين، ”اوهين اڃا آزاد نٿا ٿيو.“ مون ڪلي چيو،
”اوهين به ته آزاد نه ٿيا آهيو.“ ڪلي چيائين، ”اوهين ته
مظلوم آهيو، اوهانکي آزاد ٿيڻ گهرجي.“ پڇيم، ”اوهين
ڪڏهن ٿا آزاد ٿيو.“ چيائين، ”الله ڄاڻي.“

ڪراچي سينٽرل جيل ۾ چوڌري صاحب تمام گهڻو
مقبول هو. چاڪاڻ ته غريبن جي ڪر ايندو هو. جڏهن
آزاد ٿيو ٿي ته قيدي اوچنگارون ڏئي رُنا پئي. پر جڏهن
چوڌري صاحب جيل جي ماڙيءَ جو ٻاهريون در ٽپي ويو
ٿي ته ڪنهن قيديءَ سندس ڪيسي مان سورنهن سؤ رپيا
ڪڍي ورتا.

جنرل (رٽائرڊ) امير عبدالله خان نيازي

٧- جولاءِ، ١٩٧٧ع تي هڪ دفعي وري سينٽرل جيل سکر پهتس. هن دفعي لانڍي جيل مان آيو هوس ۽ مونسان گڏ ابوبڪر زرداري، غوث بخش خاصخيلي، نظير عباسي، ساجن ڏاهري ۽ منظور خشڪ به هئا. سينٽرل جيل پهتاسين ته اسانکي چيو ويو: اوهانکي اسپيشل وارڊ ۾ رهائبو. پر مون سپرنٽنڊنٽ کي چيو ته: اسانکي ساڳي وارڊ ۾ موڪل، جتهن ۾ مان ڏهه مهينا رهي چڪو آهيان. ساڳيو سپرنٽنڊنٽ نورالاهي شيخ هو. ڪجهه سوچي چيائين ته، ”هتي جنرل نيازي رهي ٿو. مان اوهانکي ته اتي موڪلي سگهان ٿو، پر پين کي نه. نيازي شريف ماڻهو آهي. متان ڪا اهڙي ڳالهه ٿئي جو پوءِ شڪايت پئدا ٿئي.“ مون چيومانس، ”شڪايت پئدا نه ٿيندي، مان ذمو کڻان ٿو.“ چيائين، ”ٺيڪ.“ پوءِ پاڻ سان اسانکي وٺي هليو.

ساڳئي وارڊ جو در ٽپي اندر گهڙياسين ته ائين محسوس ٿيو ته گهڻي وقت کانپوءِ پنهنجي ئي گهر ۾ موٽي آيو آهيان. پهو نمبر ڪوليءَ جي اڳيان، وڻن جي هيٺان ڪرسيون پيل هيون. اڳ هتي نيپ جا پٺاڻ ۽ بروچ ويهندا هئا. پوءِ اسين (شاهه محمد شاهه، ابوبڪر، عظيم، اقتدار، ڪنهيو، علي حيدر شاهه، ڪاڪو لعلچند) ويهڻ لڳاسين، اڄ هتي ٻه ماڻهو ويٺا هئا. اسانکي ڏسي اٿي بيٺا. سپرنٽنڊنٽ تعارف

www.sindhsalamat.com

ڪرايو، ”جنرل نيازي صاحب.“ اسين ساڻس هٿ ملائي ڪرسين تي ويهي رهياسين. ساڻس گڏ ٻيو ڇوڪرو هو، سنڌس نالو ابراهيم عرف زندگي هو. اسان وانگر لانڍي جيل مان آيل هو.

سپرنٽنڊنٽ نيازي صاحب کي چيو، ”هي هتي رهن ته اوهانکي اعتراض ته ڪونه ٿيندو.“ نيازي صاحب خوشدليءَ سان چيو، ”نه نه، منهنجا ٻچا آهن ڀلي رهن. پاڻ انهن سان سٺو وقت گذرندو.“ سپرنٽنڊنٽ منهنجي لاءِ چيو، ”هي طارق اشرف آهي. سنڌيءَ جو سٺو اديب آهي. منجو ڏوهه اِهو هو ته هي شاگردن لاءِ لکندو هو ته امتحانن ۾ ڪاپي نه ڪريو. پڙهي ڏانهن ڌيان ڏيو. مطلب ته سچ لکندو هو. هاڻ ٻاويهن مهينن کان جيل ۾ ويلو آهي.“ کلي چيائين، ”هي منهنجو دوست آهي.“ نيازي صاحب چيو، ”هيءَ منهنجو به دوست آهي.“ سپرنٽنڊنٽ ٿوري دير ويهي هليو ويو. اڳي مان پنجين نمبر ڪوليءَ ۾ رهندو هوس. پر هن دفعي ڇهريون نمبر ڪولي ملي. ٻين نمبر ڪوليءَ ۾ جنرل نيازي رهندو هو. مان ڪوليءَ ۾ سامان رکرائي، ٻاهر اچي جنرل وٽ ويٺس. ٻيا به سڀ اچي ويٺا. جنرل نيازي جو قد ڊگهو شڪل واجبي، ڇپن تي هر وقت مُرڪ رهندي هئي. مون کيس سدائين کلندي ڏٺو. اسين سڀئي ويٺاسين ته جنرل نيازي چيو، ”هڪ دفعو وري تعارف ٿيڻ گهرجي.“ سڀني پنهنجو پنهنجو تعارف ڪرايو. جڏهن ابوبڪر پنهنجو تعارف ڪرايو ته جنرل پڇيس، ”تون زرداري آهين.“ زرداري کلي چيو،

www.sindhsalamat.com

”ها“ نيازي صاحب چيو، ”اسانوٽ زرداوي رهندا آهن.
(نيازي صاحب پنجاب جي ميانواليءَ جو رهاڪو آهي) ۽
اها ته تو کي به خبر آهي ته زردارين کي عقل ٿڌي ئي ڪونه.“
ابوبڪر جنرل سان متفق ٿيو. جنرل چيو، ”اسان ڏانهن
زردارين جي ڳوٺ ۾ هڪ مولوي صاحب آيو. ڏٺائين ڏاڍي
سٺي مسجد ٺهيل آهي. مسجد ۾ گهڙي ويو. ڏٺائين مسجد
۾ صفائي ٿيل ڪانه هئي. جڻ هتي ورهين کان ڪوبه نه
آيو آهي. هن صفائي ڪئي ۽ نماز جي وقت ٻانگ ڏنائين
۽ نمازين جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. پر ڪوبه نماز پڙهڻ
نه آيو. ٻئي وقت وري ٻانگ ڏنائين، پر وري به ڪو ڪونه
آيو. ڏاڍو حيران ٿيو. مسجد مان نڪري هڪ ڳوٺائي کي
چيائين، ”ادا، مون ٻانگ ڏني، پر ڪوبه نماز پڙهڻ نه آيو!“
ڳوٺائي کلي چيو، ”هي زرداويِ آهن. ٻانگ تي ڪونه
ايندا. دهل وڄائي ڏس ڪيئن ٿا سڀئي اچن.“ مولوي
صاحب دهل ڪٺي مسجد جي در تي وڄايو. ٿوري دير ۾
مسجد جي اڳيان ماڻهن جا هشام ڪٺ ٿي وياه. مولوي صاحب
انهن کي چيو، ”صاحبو، مڪي مديني مان خبر آئي آهي،
چيو ويو آهي ته نماز پڙهو.“ مڪي مديني جو نالو ٻڌي
ماڻهن نماز پڙهڻ شروع ڪئي.
”ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ روزا آيا. مولوي صاحب وري
مسجد جي اڳيان دهل وڄايو. سڄو ڳوٺ اچي ڪٺو ٿيو.
مولوي صاحب چيو، ”صاحبو، مڪي مديني مان خبر آئي
آهي، چيو ويو آهي ته روزا رکو.“ ماڻهن روزا رکڻ شروع

www.sindhsalamat.com

ڪيا، پوءِ حج جي عيد ويجهي آئي. مولوي صاحب وري مسجد جي اڪيان ڏهل وڄايو. ڳوٺ وارا وري اچي ڪٺا ٿيا، ۽ پڇيائون، "مولوي صاحب هاڻي ڇا آهي." مولوي صاحب چيو، "مڪي مديني مان خبر آئي آهي، چيو ويو آهي تہ عيد جي قرباني ڪريو." ٻيا سڀئي خاموش رهيا، هڪڙي رڙ ڪري چيو، "مولوي صاحب، مڪي مديني مان ڪڏهن چڱي خبر بہ ايندي." اسان سڀني ٺهڪ ڏنو. نيازي صاحب بہ ڪلب ۾ اسان سان شريڪ هو.

نيازي صاحب کي ڏاڍا لطيفا ياد هئا، ڳالهائيندو رهيو مرڪي هو. پر ڪيس لطيفا ٻڌائڻ جو ڍنگ ايندو هو. پاڻ پنج ئي وقت نماز پڙهندو هو. نماز با جماعت ٿيندي هئي ۽ امامت پاڻ ڪندو هو. پر اڪثر لطيفا نماز جي خلاف ٻڌائين. جنرل تمام خوش طبع هو. هر وقت پيو کلندو هو. فوجين لاءِ چوندا آهن تہ عام سوسائٽيءَ سان ناتا ٽٽي پون ڪري اهي خشڪ ٿيندا آهن. پر جنرل نيازي انهيءَ جي بلڪل ابتڙ هو. فوج جي اعليٰ ترين عهدي تي رهي چڪو آهي، پر غرور بنهہ نہ هو.

نيازي صاحب هڪ ڏينهن ڪرسيءَ تي ويٺو هو. مون ڏٺو ڪنهن سوچ ۾ آهي. سلام ڪيو مانس ۽ پڇيم، "جنرل صاحب، ڇا پيا سوچيو." کلي چيائين، "سوچيندو هجان ها تہ فوج ۾ ڇو وڃان ها."

مان جنرل صاحب سان فقط ستٽ ڏينهن رهيس. جيڪڏهن اڳ ۾ اها خبر هجيم ها تہ مان جنرل سان فقط ست ڏينهن

www.sindhsalamat.com

رهي سگهندس، ته اهي ست ئي ڏينهن، ڏينهن رات وٺي نيازي صاحب کان حال احوال وٺان ها. سينٽرل جيل ڪراچي ۾ منهنجي صحت خراب ٿي پئي هئي. لانڍي جيل ۾ به بورو وقت صحت خراب رهي. ۽ جڏهن سکر پهتس ته پنن ۽ چيلهه ۾ پونڊڙ سور تمام وڌي چڪو هو. تنهنڪري اهي ست ڏينهن گهڻو وقت پنهنجي ڪوليءَ ۾ رهيس.

هڪ دفعي نيازي صاحب مونکي چيو، ”شاهه جي، اوهين سيد آهيو، ۽ سني ۾ آهيو. مذهب تي به پورا آهيو. اوهين ڇو نٿا اسانجي پارٽيءَ (جمعيت علماء پاڪستان) ۾ شامل ٿيو. اوهان جهڙن ماڻهن جي اسانکي گهرج آهي. سنڌ ۾ اسانکي ماڻهن جي ضرورت آهي. اوهين اسانجي پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو ته مان ڪوشش ڪندس ته اوهانکي ٽڪيٽ ملي.“ کلي چيم، ”پوءِ ڏاڙهي به رکائڻي پوندي.“ چيائين، ”مونکي ڪٿي آهي ڏاڙهي. اسانجي جماعت ۾ اها پابندي ڪانهي.“ چيم، ”مان ڳانا نه ٻڌان، موسيقي نه ٻڌان ته گذاري وڃان. اوهانجي مذهبي جماعت آهي. ڳانن ٻڌڻ تي پابندي هوندي.“ چيائين، ”مونکي ڏسو، مان ڪونه ٿو ڳانا ٻڌان.“ مون ڳالهه مٽائي، ”اوهين اڳ ۾ سنڌ جي اندرين علائقن ۾ ته اچو، رڳو ٻن ٽن شهرن ۾ وڃو ٿا. سنڌ جي ڳوٺاڻن کي اهو به پتو ڪونهي ته جمعيت علماء پاڪستان نالي ڪا پارٽي آهي، ۽ اها ڪرڻ ڇا ٿي گهري.“ چيائين، ”اوهين صحيح ٿا چئو. تڏهن ئي ته چوان ٿو ته اوهين اسانجي جماعت ۾ شامل ٿيو، پوءِ اوهان سان گڏجي سنڌ جي اندرين

www.sindhsalamat.com

علائقن ۾ هلنداسين.“ مون چيو، نيازي صاحب، منهنجو ٻه هڪ نظريو آهي، سوچ آهي، خواهش آهي. مان چاهيان ٿو اسانکي پنهنجا جائز حق ملن. صوبن کي مڪمل صوبائي خود مختياري ملي. اسانجو وجود مڃيو وڃي.“ چيائين، ”اسين سڀئي پاڪستاني هڪ قوم آهيون. سڄو پاڪستان هڪ هئڻ گهرجي. وڌيڪ ڇا گهرجي.“ مون وڌيڪ بحث ڪرڻ مناسب نہ سمجهيو.

هڪ ڏينهن ٻنپهرن جو پنهنجي ڪوليءَ مان ٻاهر نڪتس تہ ڏٺم جنرل صاحب ورانڊي ۾ ويٺو هو. مان بہ وڃي جنرل وٽ ويٺس. ڪجهہ دير هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿيون. پوءِ مون پڇيو، ”جنرل صاحب، جنهن ڏينهن ڍاڪا فتح ٿيو، مون صبح جو بي-بي-سيءَ تان صبح جون خبرون ۽ تبصرو ٻڌو هو. خبرن ۾ ٻڌايو ويو هو تہ: ڀارت پاڪستاني فوجن کي الٽيميٽم ڏنو آهي تہ صبح جر نائين وڳي تائين هٿيار ڦٽا ڪريو. ۽ اوهان جواب ڏنو هو تہ: ڀلي ٽينڪ منهنجي سيني مٿان لنگهي وڃن، پر مان هٿيار ڦٽا نہ ڪندس. تبصرو ڪندڙ چيو هو تہ: ٿي سگهي ٿو تہ ڀارتي فوجن کي ڍاڪا فتح ڪرڻ ۾ هفتو لڳي وڃي. اهو عرصو ٽي مهينا بہ ٿي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ تہ اوڀر پاڪستان ۾ گهڻا دريا آهن، ۽ پلون ڀڄي پيئون آهن، ۽ پاڪستاني فوج وٽ هٿيار بہ ڪافي آهن. ۽ جيڪڏهن هنکي چين يا ڪنهن ٻئي هنڌان مدد ملي ويئي تہ حالت بدلجي بہ سگهي ٿي. پر ڏٺوين وڳي خبرن ۾ ٻڌم تہ اوهان هٿيار ڦٽا ڪيا. آخر ڇو؟“ چيائين،

www.sindhsalamat.com

”مونکي حڪم مليو هو.“ مون چيو، ”ڪنهن حڪم ڏنو هو؟“ چيائين، ”اولهه پاڪستان مان آرڊر مليو هو.“ مون وري پڇيو، ”ڪنهن حڪم ڏنو.“ چيائين، ”انهيءَ وقت جي صدر يحيٰ.“ پڇيم، ”ڇو؟“ نيازي صاحب ڪرسيءَ تي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو، ڪن رکي چيائين، ”اولهه پاڪستان تي ڀارت حملو ڪري ڏنو هو. مونکي چيو ويو ته اوڀر پاڪستان سڄو وڃي ٿو ته ڀلي وڃي، پر اولهه پاڪستان جو اسانکي انچ به ڏيڻو ڪونهي، تون جنگ بند ڪر.“ مان سوچ ۾ پئجي ويس. ٿوري دير رکي پڇيم، ”اوهان وٽ هٿيار ته گهڻا هئا، اوهان جنگ جاري رکڻ لاءِ به چيو هو. ڇا جنگ جاري نٿي رکي سگهيا؟“ نيازي صاحب ورندي ڏني، ”ڇو نٿي رکي سگهيس، پر ڳالهه اها ٿي ته اسانکي اڳ ۾ آسرو هو ته امريڪي ٻيڙو اسانجي مدد لاءِ اچي رهيو آهي. پر هن ڪا به مدد نه ڪئي. امريڪا ڀارت تي فقط ايترو دٻاءُ وڌو ته: اولهه پاڪستان ۾ اڳيان نه وڌي.“ نيازي صاحب سڌو ٿي ويٺو ۽ رازدارانه نموني ۾ چيائين، ”مون وٽ ماڻهو به هئا ۽ هٿيار به. پر سيئي ماڻهو منهنجي علائقي جا [illegible] پنهنجي ماڻهن کي ماريان ها. مون هٿيار ڦٽا ڪري پنهنجي ماڻهن کي بچائي ورتو.“ سندس جواب منهنجي لاءِ سوال بڻجي ويو. مون پنهنجي پاڻ کان پڇيو: ’اهي ماڻهو جنرل جي علائقي جا نه هجن ها ته؟....‘

هڪ دفعي جنرل سان گڏ ٻاهر وڻن جي هيٺان ويٺا هئاسين. نيازي صاحب لطيفا پئي ٻڌايا، ۽ هيڏانهن هوڏانهن

www.sindhsalamat.com

جون ڳالهيون به ٿي رهيون هيون. جنرل چيو، ”اسين مسلمان آهيون. دهلي آگرو اسانجو آهي، اسانکي پارت کان اهو وٺڻو آهي.“ پوءِ ابوبڪر زرداريءَ کان پڇيائين، ”ڪيئن زرداري هلندين نه دهلي ۽ آگري کي فتح ڪرڻ.“ زرداري کلي چيو، ”جنرل صاحب اوهان وڃجو دهلي ۽ آگرو فتح ڪرڻ. اسين سنڌ کي بچائيندا سين.“ سڀئي کلي ڏنو، جنرل به کلڻ ۾ شريڪ هو.

جنرل نيازيءَ کي آءِ ڪلاس هو. انهيءَ ڪري ڪيس رات جو بند نه ڪندا هئا. پر پاڻ رات جو اندر ڪوٺيءَ ۾ سمهندو هو. حالانڪ انهن ڏينهن ۾ گرمي به گهٽي هئي. هڪ ڪٽ ٻاهر ميدان ۾ پيل هئي، صبح جو سوير اٿي وڃي قرآن شريف جو دور ڪندو هو. جنرل صاحب سان گڏ هڪ هفتو رهڻ مان اهو اندازو ٿي ويو ته جنرل سياستدان بنهه ڪونهي. نه ٿي سياسي سوچ اٿس. البت شخصي طور تي ماڻهو ڏاڍو ڀلو آهي.

هڪ دفعي مونکي چيائين، ”اوهين سيد آهيو. اسين سيدن جي ڏاڍي عزت ڪندا آهيون. اسين ته نيازي آهيون. پر منهنجا نانانا سيد آهن. پر مان سيدن جي فقط الهيءَ ڪري عزت نه ڪندو آهيان. اسين سيدن جا مريد آهيون.“ مون مذاق ۾ چيومانس، ”اسان وٽ سنڌ ۾ سيد، غير سيدن ۾ سڱ نه ڏيندا آهن، ۽ ڪنهن ڏنو ته خراب سمجهندا آهن.“ چيائين، ”خراب ته اسين به سمجهندا آهيون. پر بس ٿي ويو اهو سڱ. بهرحال اوهين منهنجا دوست

www.sindhsalamat.com

آهيو، انشاالله جلدي آزاد ٿينداسين. اوهين لاهور منهنجي جاءِ تي ضرور اچجو.“ چيم، ”مان غريب ماڻهو آهيان، مان ڪٿي ٿو اوهان جهڙن ،اڻهن سان رستو رکي سگهان.“ چيائين، ”تہ پوءِ مان اوهان وٽ ايندس، جيستائين اوهان سون مان دوستي رکي تہ ڏسجو شاهہ جي، مان دوستي نباهي ڄاڻيندو آهيان.“

مير رسول بخش خان ٽالپر

٢٦- مارچ ١٩٧٧ جو ڏينهن هو. منجهند جا ٻارنهن وڳا هئا. مان ڪٽ تي ليٽيو پيو هوس ۽ جوڻيجو صاحب ننڊ ۾ هو. اوچتو ممتاز جوڻيجي ٻئرڪ ۾ ايندي چيو، ”مير رسول بخش پيو اچي.“ مان ۽ جوڻيجو صاحب آئي وارڊ جي در تائين آياسين. مير صاحب چوڌري ظهورالاهي واري وارڊ ڪان آدو پئي، ساڻس گڏ فاضل راهو به هو. منهنجي مير صاحب سان اڳي ڪان ملاقات هئي. جوڻيجي صاحب سان به واقفيت هئي. مير صاحب ملڪ جو تمام سٺو آهي. پنهنجي روايت مطابق انتهائي قرب ۽ انڪساريءَ سان نياز منجهان هٿ ٻڌي ٻاڪر پائي مليو. مير صاحب کي وٺي اسين ٻئرڪ ۾ آياسين. روشن جوڻيجو، نورل جوڻيجو، ميجرامتياز ۽ غلام نبي به اچي ويٺا. جوڻيجي صاحب نورل کي چيو، ”بابا، ڪجهه کڻي اچ. نورل ڪيڪ، مٺائي ۽ ميوو، جيڪو ڪجهه هو، سو کڻي آيو.

مير صاحب اڪ جي پيٽ ۾ هاڻ وڌيڪ ٻڌو ٿي لڳو. پر ڳالهائڻ ۾ ساڳي هشمت، دٻدٻو ۽ آواز بلند. مٿون جهڪيل نه هيون، مڇن جون چوٽيون سدائين وانگر مٿي کڄيل هيون، پر تنهن هوندي به مير صاحب گهڙيءَ گهڙيءَ وڃي انهنکي آيو ٿي ڪيو. مير صاحب سياست تي ڳالهائڻ

www.sindhsalamat.com

جي موڊ ۾ هو. پر سياست کان وڌيڪ ڪارڻ تي زور هو. خاص ڪري پيٽي صاحب ڪي. سندس ڳالهين مان خبر پئي ته پاڻ به اڪثر سياستدانن (جيڪي جيل ۾ هئا) وانگر خوشفهميءَ ۾ گرفتار هو ته: تحريڪ ذريعي پيٽي ڪي لاهي ڇڏبو. مير صاحب ڏاڍي جوش ۾ هو. پيٽي تي ڏاڍي ڪاوڙ هئي. ۽ انين ڪافي حد تائين ڪاوڙ جائز به هئس. ايوب آمر جي دور ۾ جڏهن پيٽي جو نالو وٺڻ به جو ڪن جو ڪم هو، پيٽي صاحب جي خاص دوستن، جنکي پيٽي صاحب نوازيو هو، پنهنجي هوٽل ۾ رهڻ نه ڏنو هو، تڏهن مير رسول بخش ۽ سندس وڏي ڀاءُ مير علي احمد پيٽي صاحب ڪي دلين ۾ جايون ڏنيون. ۽ پارٽيءَ جو پهريون ڪنويشن ٽيو ڏي ميرن جي باغ ۾ هو. سنڌ ۾ پيپلس پارٽيءَ ڪي مضبوط ڪرڻ ۾ پنهين پاڻرن، خاص ڪري مير رسول بخش جو وڏو هٿ هو. پر پوءِ پيٽي صاحب انهنکي ڪير جي مکيب وانگرڪيڍي پاهر ڦٽو ڪيو. پر ڳالهه ايستائين هجي ها ته به ٺيڪ. پر اليڪشن کان اڳ حيدرآباد واري جلسي ۾ مير صاحبن ۽ سندن گهر وارن لاءِ ڏاڍا ڪُتا لفظ ڳالهايائين، ۽ هٿن سان فحش اشارا ڪيائين. جن تي مير صاحبن ڪي چڙ اچڻ قدرتي ڳالهه هئي. جڏهن ته ڪيترن پيپلس پارٽي وارن ڪي به پيٽي صاحب جي اها حرڪت نه وڻي. تنهنڪري مير صاحب هينئر دل کولي پيٽي کي گاريون ڏيئي رهيو هو. البت بيگم نصرت پٽو ۽ بي نظير پٽو لاءِ چيائين: اهي اسانجون نياڻيون آهن. اسين ذوالفقارعلي پٽو نه آهيون جو نياڻين جي عزت

www.sindhsalamat.com

به نه ڪري چاڻون. پوءِ نهايت جوش ۾ چيائين، ”بابا، اسين هن تي عاشق هئاسين عاشق. جڏهن ايوب لاتو هئس تڏهن رَنن وانگر اوچنگارون ڏيئي رُنندو هو. انهيءَ وقت ڪنهن به سات نتي ڏنس. پراماڻ، سرڪار سات ڏنو. پر هن ناقدري، قدر نه ڪونه ڪيو. چوي ٿو ته: انهن وٽ پيپلس پارٽي ۾ شامل ٿيڻ کان اڳ موٽر نه ڪونه هئي. اهو ته اتفاق آهي ته اسان وٽ اُها تصوير اجا موجود آهي، انهيءَ وقت اسانجي مرسيڊيز ۾ (پٺتو) ويلو هو. پلو ٿئي فوٽو گرافر جو، جو فوٽو لاٿائين. هاڻ چوي ٿو: انهن وٽ ڪجهه به ڪونه هو. اُها. ها بابا، اسين بکيا، اڻڪ اُگهاڙا هئاسين، تو اچي اسانجي اوگهڙ ڍڪي. بابا، اسانجا ابا ڏاڏا خدا جي فضل ڪرم سان سڀڪجهه ڇڏي ويا هئا. اسان پاڻ پنهنجي هڙؤن ڏنو. اسانکي سندس پاڻي به حرام آهي. سرڪار چاليهه هزار هن بندي خرچ ڪيا هئا. بکيا هئاسين، پنيوسن پي، هينَ اچي اسانکي .... هُون.“

ڪاوڙ ۾ مير صاحب جي ڳالهه آڌ ۾ نه رهجي وئي. زور ڏيئي وڏو شاهي کانگهارو ڪڍيائين ۽ آخ ٿو ڪري، پٽ تي نڪاءُ ڪرايائين. ”بابا، هي وڏو بي قدرو ۽ احسان فراموش نڪتو.“ مون پڇيو، ”پلا اوهين چاٿا سمجهو، تحريڪ جي ذريعي اوهين هنکي (پٺتي ڪي) لاهي سگهندا.“ چيائين، ”سرڪار چونه. ويٺا ڏسجو، ٽڪ هئنداسين وچي ڦهڪو ڪندو. سرڪار، اسان جنهنجي به مخالفت ڪئي آهي. سرڪار اها حقيقت آهي، اهو ويو. اسانوٽ به قبرستان آهن هڪڙو لنڊي مير محمود وارو، ٻيو اسانجو گهر. اسان

www.sindhsalamat.com

جنهنجي مخالفت ڪئي آهي، انهيءَ جي قبر ٺهي. سرڪار اوهين تاريخ ڪٿي ڏسو. ايوب هجي يا يحيٰ، سڀئي ويا. سو هاڻ هيءُ ڪٿي ٿو رهي. سرڪار ويلا ڏسجو. هاڻ اسان هٿ ڪنديا آهن، هاڻ هيءُ ويو. ويو ڇا، وڃي چڪو آهي.“

دائود پٺاڻ (جنهن سان مارچ ٧٧ واري اليڪشن ڪانپوءِ، پوليس سان حيدرآباد ۾ زبردست دوبدو جنگ ٿي جنهن ۾ ڪيترائي ماڻهو مارجي ويا.) جي ڳالهه نڪتي ته ڏاڍي ساراهه ڪيائين. چيائين، ”مڙس هو مڙس. شينهن وانگر مقابلو ڪيائين. هاڻ اوڏانهن ويو، جتان سنڌ ۾ نالي نشان جو به ڪو پتو نه لڳائي سگهندو.“

اقتدار جي ڳالهه نڪتي ته چيائين، ”سرڪار اسانکي اقتدار جي بک ڪانهي. اسان گورنريءَ کي به ٺڪ هڻي ڇڏي. اسان ڪنهن وٽ ڪونه هلي ويا آهيون. جناح صاحب وٽ به ڪڏهن ڪونه وياسين. مائي صاحب (محترمه فاطمه جناح) به پاڻ هلي آئي، ۽ آمريت خلاف نڪتي هئي، تنهنڪري ساڻ ڏنوسين. پاڻ به (پٽو) مصيبت ۾ هو ته اسان ساٿ ڏنو. نه بابا نه. اسانکي اقتدار جي بک رب پاڪ ڏني ڪانهي.“

سنڌي پيرن، ميرن ۽ وڏيرن جي ڳالهه نڪتي ته چيائين، ”سرڪار، اهي آهن فارمي ڪُڪڙ، ڪند نمايو بيٺا آهن. جنهن وقت وٺي حلال ڪري ڇڏيو.“ وري اهو به چيائين، ”سرڪار هڪ هند مون اها ڳالهه ڪئي ته ڪنهن چيو: فارمي ڪُڪڙ کي به ڪند مان جهليو ته ’ٺان‘ ضرور ڪندو. پر اهي ته ٺان به نٿا ڪن.“ کِل رکي چيائين،

www.sindhsalamat.com

”سرڪار، ٨- فيبروري ١٨٤٢ع ۾ ميرن کي حيدرآباد واري قلعي مان ڪڍيائون. خدا جو شان ڏسو، ١٨- فيبروري ٧٧ تي مير فيض محمد (جو جنازو) ڇٽن لکن ماڻهن سان قلعي ۾ گهڙيو.“ (مير فيض محمد کي مارچ ٧٧ واري اليڪشن وارن هنگامن ۾، گولي هڻي ماريو ويو هو.)

مير رسول بخش کي ١٥- مارچ تي سنڌن حيدرآباد واري جاءِ تان گرفتار ڪيو هئائون. پوليس کين هالا جي ريسٽ هائوس ۾ وٺي ويئي. رات جو پوليس مير صاحب کي چيو: اوهانکي ڪراچي سينٽرل جيل وٺي ٿا هلون. پر مير صاحب کين چيو: نه بابا، رات جو مان نه هلندس. توهان تي ڪهڙو اعتبار. اڳ ۾ به بي گناهه اشوڪ ڪمار کي ماري وڌا آهيو، ۽ پوءِ چئي ڇڏيو نه: پارٽ پڇي ويو. منهنجي لاءِ به اهو چئو ته ايڪسيڊنٽ ۾ مري ويو. صبح جو هلندس. پوءِ صبح جو ڇهين وڳي مير صاحب کي جيپ ۾ وٺي نڪتا ۽ ڪراچي سينٽرل جيل صبح جو ڏهين وڳي پهتا.

مير صاحب ڪافي دير ويٺو رهيو. اسان حيدرآباد ۾ بين هندن جون ڳالهيون پڇيون. ڳالهيون ته اخبارن ۾ پوريون خبرون نٿي آيون. پر مصيبت اها هئي ته ميرصاحب به اڪثر سياستدانن وانگر ڏاڍو وڏاءُ ڪان پي ڪم ورتو. ايترو وڏاءُ جو اسين سمجهي ئي وياسين. سون مير صاحب کان پڇيو، ”پير پاڳاري لاءِ ڇاٿا سمجهيو، نڪرندو ميدان ۾.“ جواب ڏنائين، ”سرڪار، نڪرندو، ضرور نڪرندو. اسين ڪڙو چاڙهي آيا آهيون. سرڪار اسان کو ڪس ٿي

www.sindhsalamat.com

نه چڏيو آهي. هاڻ ڪيڏانهن وينديو.“ پوءِ مير صاحب وري اچڻ جو چيئي، هٿ ٻڌي، نمڙي سينئي ڪان موڪلائي ويو. جڏهن ويو ته اسين سيئي ڪيس وارڊ جي در تائين ڇڏڻ وياسين. موتي اچي مان سوچ ۾ پئجي ويس. هيءُ اهو شخص آهي، ڪو وقت هو، جو هي سنڌ جو گورنر هو. ساڳي ڪراچيءَ ۾، گورنر هائوس ۾ رهندو هو. ۽ گورنري دوران اڪثر جيلن جا چڪر هڻندو هو، ۽ جيلن مان تمام گهڻن قيدين کي آزاد ڪيائين. هاڻ ساڳيو مير رسول بخش خان ٽالپر، ساڳي ڪراچيءَ ۾ هڪ قيدي هو.

هڪ ڏينهن منجهند جو فاضل راهو آيو. امان چيو، ”فاضل صاحب، هاڻ ته اچو ڪونه ٿا.“ چيائين، ”ادا، ڇا ڪريان، مير صاحب ڇڏي نٿو. سڄو ڏينهن تاش راند تي ويهاري ويٺو آهي. اڄڪلهه بين سياسي قيدين جي ڪري اسانکي به بند ڪونه ڪن، سو سڄو ڏينهن آڌيءَ رات تائين، سڄو وقت مير صاحب جي حڪم تي ويٺا تاش راند ڪريون. فقط انهيءَ وقت ڇڏيون ٿا، جڏهن مير صاحب سمهي ٿو. هينئر به لڪي آيو آهيان.“ اجا ڳالهه بس ڪيائين ته مير صاحب جو برداشتي آيو ۽ فاضل صاحب کي چيائين، ”اوهانکي مير صاحب سڏي پيو، مان اوهانجي وارڊ ۾ ۽ بين وارڊن ۾ به ڳولهي آيو آهيان.“ فاضل راهوءَ کلندي چيو، ”ڏٺو؟“ وري برداشتيءَ کي چيائين، ”بابا، تون هل، مير صاحب کي چئجان مان اچان ٿو.“ برداشتيءَ ويندي چيو، ”سائين جلدي اچجو. مير صاحب چيو هو پاڻ سان وٺيو اچجان.“

www.sindhsalamat.com

برداشتي وئو ته راهو صاحب چيو، ”مان تاش کان سخت بيزار ٿيان. ۽ مير صاحب منٿ نٿو ڇڏي. ڇؤن ٿا ته: سائين ڪجهه سياست تي ڳالهايون ته يڪدم چوندو: سرڪار ڇڏيو سياست کي. سياست جيل کان ٻاهر. هتي تاش راند ڪبي.“

اسان چيو، ”ممتاز کي وٺي وڃو. ممتاز تاش ۾ هوشيار آهي.“ فاضل راهوءَ چيو، ”ممتاز آئي وارو ڪر يار، منهنجي جند ڇڏائي.“

فاضل راهو ممتاز جوڻيجي کي پاڻ سان وٺي وئو. ۽ پوءِ اڪثر اچي ٻڌائيندو هو ته ممتاز مير صاحب سان راند ۾ ويلو آهي. مير صاحب چوي ٿو: ممتاز ايترا ڏينهن ڪٿي هئين. تون ته ڏاڍي سٺي راند ٿو ڪرين. ممتاز جي ڪري فاضل راهوءَ جي جند ڇٽي. ممتاز هاڻ سڄو ڏينهن مير صاحب وٽ ويٺو هوندو هو. ۽ جڏهن ايندو هو ته ميرصاحب جي انداز ۾ ڳالهائيندو هو. هڪ ڏينهن اچي چيائين، ”مير صاحب ته صفا ڪو درويش آهي.“ جوڻيجي صاحب چيو، ”سو ڪيئن.“ ممتاز چيو، مير صاحب وٽ آهو پلنگ هو، جيڪو اڳ ۾ مزاريءَ وٽ هو. اڄ سپرنٽنڊنٽ چورائي موڪليو: پلنگ ڏيو، اهو ريسٽ هائوس جو آهي. يڪدم چيائين: بابا بسم الله پلي ڪئي وڃو. هاڻ پاڻ لوهي کٽ تي ستو پيو آهي.“

هڪ ڏينهن ممتاز اچي ٻڌايو، ”مير صاحب کي جيڪو ٽي سيٽ ۽ ٿانوَ مليل هئا، انهن لاءِ جيل وارن چورائي موڪليو: اهي ريسٽ هائوس جا آهن. اهي اسين کڻي ٿا

www.sindhsalamat.com

وڃون. مير صاحب يڪدم چيو: بابا بسم الله ڀلي ڪڍي وڃو. جيل وارا ٿانوَ ڪڍي وياه پر ٿوري دير ۾ وري ڪڍي آيا، ۽ چيائون: سائين، اهي ڀلي اوهين رکو. مير صاحب چيو: بابا بسم الله، رکي وڃو."

مير صاحب کي جيل ۾ ڦيرڻ پيرو تڏهن ڪاوڙ آئي، جڏهن مانيءَ تي ويٺو ۽ ڪوڪا ڪولا نه هئي. پوليس واري کي ڪيسي مان پنجين رپئي جو نوٽ ڪڍي ڏنائين ۽ چيائين، "وڃ، وڃي ڪوڪا ڪولا وٺي اچ." پوليس وارو حيران ٿي ويو. جيل ۾ پئسا رکڻ ڏوهه آهي. سو به ڪراچي جيل، جتي جو سپرنٽنڊنٽ پاڪڪي رائڪاس کان گهٽ ڪونه سمجهندو هو. پر مير صاحب جيل انتظاميه کي گاريون ڏيندي چيو، "وڃي کين چؤ ته اوهين جو ڪيا آهيو ته منهنجي پئسن مان منگائي ڪوڪا ڪولا گهرائي ڏيو. نه ته ڪٿو ماني." پوليس واري نوٽ وڃي سپرنٽنڊنٽ جي اڳيان رکيو. سپرنٽنڊنٽ انهيءَ وقت ڪوڪا ڪولا گهرائي ڏني. ۽ پوءِ مانيءَ وقت ڪوڪا ڪولا جيل وارن جي طرفان ٻڌندي هئي. البت ڪيس جنهن وقت ويندو هو، پوليس واري کي ڪيسي مان پئسا ڪڍي ڏيندو هو. ۽ پوليس وارو ٻئا ڪڇڻ جي ڪوڪا ڪولا آڻي ڏيندو هو. هڪ دفعي سپرنٽنڊنٽ ممتاز کي چيو، "مير نه سڄي جيل جو انتظام ڦٽائي ڇڏيو آهي. پوليس وارن کي ڪيڏو پئسا ڏي. اسين ڪجهه، جڏي به ٿتا سگهون. ۽ هاڻ پين کي ڪيئن جهليون."

مير صاحب کي آءِ ڪلاس هو، ۽ تنهي وقت ماني جيل

www.sindhsalamat.com

جي ٻاران، جيل جي ريسٽ هائوس مان ايندي هئي. ٻنپهرن ۽ رات جو اڪثر مرغي ايندي هئي، پر مير صاحب رات جو ماني نه کائيندو هو، ۽ پنهنجي ماني برداشتين کي ڏئي ڇڏيندو هو. ائين به برداشتين کي هر شيءِ ڏيندو هو، برداشتين جي عيد ٿي ويئي هئي.

مان، جوڻيجو صاحب ۽ روشن شيرباز مزاريءَ وٽ وڃاسين ته مير صاحب به اچي اسان وٽ ويٺو. انهيءَ وقت خالص سياسي گفتگو ٿي رهي هئي. پر مير صاحب گهڙي گهڙي ٽڙيو پئي ويو. مون مير صاحب کي چيو، ”سائين اوهين به پاڻ ۾ ڪجهه سنڌيت جو جذبو پيدا ڪريو. ڪجهه سنڌ لاءِ ڪم ڪريو.“ چيائين، ”مون ته ڪم ڪرڻ چاهيو ٿي. مون پارٽي ناهڻ چاهي ته چيائون: فقط سنڌ ليول تي ناهيو. سرڪار مون ائين به ڪيو. پر پوءِ ڪو آيو ئي ڪونه. هڪڙو شاهه محمد شاهه هو، سو به گرفتار ٿيو، ڪم لهي ويا“ مون چيو، ”اوهان سنڌيت کي ڪڏهن به اوليت نه ڏني آهي. هاڻ سنڌ لاءِ نڪرو.“ چيائين، ”سرڪار، مان ڪوڪراپار کان ڪسار تائين، سکر کان ڪراچيءَ تائين نيو آهيان. ايترو پري تائين ڪير به نه ويو هوندو....“ جوڻيجي صاحب سندس ڳالهه ڪٽيندي چيو، ”سائين معاف ڪجو، آهو اوهان پيٽي صاحب لاءِ ويا هئا.“ مون چيو، ”مير صاحب، اوهين پنهنجي تقريرن ۾ سدائين چوندا هئا: سنڌي - اردوءَ جي ڳالهه ڪرڻ وارا لعنتي آهن. اوهان هميشه اردوءَ ۾ تقريرون ڪندا رهيا آهيو. مان تڏهن به

www.sindhsalamat.com

سهڻيءَ ۾ اوهان تي تنقيد ڪندو هئس. اوهان سنڌين جي حقن لاءِ ڪڏهن به نه ڳالهايو آهي.“ مير صاحب ڪجهه مُنجهي پيو، پر سردار شيرباز مزاريءَ چيو، ”چا ڪجي، ڪجهه ڊپلوميسي به ته ڪرڻي پوي ٿي.“ مون سردار کي چيو، ”مير صاحب کي گورنريءَ تان لاٿو ڪونه ويو هو. پنهنجي مرضيءَ سان استعيفا ڏني هئائين. انهيءَ وقت سنڌ جي ڳالهه ڪري ها. سنڌ لاءِ نعرو هڻي ها ته اڄ سنڌ جو ليڊر هجي ها. پر مير صاحب سنڌ جي حقن لاءِ نه، بلڪ پنهنجي پاڻ جي ڪري استعفيٰ ڏني. جڏهن سنڌي ٻوليءَ واري بل تي آرڊيننس هنيو ويو هو، انهيءَ تي مير صاحب صحيح نه ڪري ها، ۽ استعفيٰ ڏي ها ته سنڌي مير صاحب کي اکين ۾ جايون ڏين ها. پر مير صاحب ائين نه ڪيو.“

مير صاحب جواب نه ڏنو، ٿوري دير خاموش رهي، پوءِ مير صاحب چيو، ”سرڪار هڪ ڳالهه جو ڏک اٿم. هيءُ موقعو هو، جيئن سنڌ وارن کي اليڪشن ۾ ماڻهو بيهارڻ گهرجن ها. هن آزاديءَ مان ڪجهه نه ڪجهه ته فائدو وٺجي ها.“

شام جو ساڍي ڇهين وڳي ڊاري اسين اٿياسين. رستي ۾ جوڻيجي صاحب مونکي چيو، ”اوهان ته ڪلهي وٽ ڪئي.“ مون ۽ روشن کلي ڏنو.

شاهنواز خان جوڻيجو

۲۸- نومبر، ۱۹۷۷ع تي مونکي ٻن ٻين سائين- ابوبڪر زرداري ۽ علي حيدر شاهه سان گڏ سکر سينٽرل جيل کان ڪراچي سينٽرل جيل اماڻيو ويو. سکر مان اينديي وقت شاهه محمد شاهه مونکي چيو هو، ”ڪراچي جيل وارن کي چئجو ته اوهانکي شاهنوازخان سان رکن. شاهنواز خان سان اوهانجو سٺو وقت گذرندو.“

شاهنواز خان جوڻيجي جو نالو مون پهريون دفعو سکر جيل ۾ ٻڌو هو. جڏهن اخبار ۾ خبر ڇپي هئي ته- سانگهڙ ضلعي جو با اثر زميندار شاهنواز خان جوڻيجي کي گرفتار ڪيو ويو آهي. سندس نالو منهنجي لاءِ فقط ايتري دلچسپي رکندو هو جو شاهنواز خان، روشن جوڻيجي جو پيءُ هو، ۽ روشن، شاهه محمد شاهه جو ويجهو دوست هو. شاهه، شاهنواز خان جي گرفتاريءَ کانپوءِ اڪثر سندس ذڪر ڪندو هو ته هيءَ ڏاڍو بهادر آهي. وڏيرو هئڻ جي باوجود سنڌيت جو جذبو رکي ٿو. ٻڙس ماڻهو آهي. وٽس ڪنهن پناهه ورتي ته هيءُ پنهنجي سِر جي به پرواهه نه ڪندو، ہرپناهه وٺندڙجي ٻاچ جو به ڪو نالوته وٺي سگهندو پنهنجي ٿر ۾ وڏي اثر رسوخ وارو آهي. ۽ اردو رسالي معيار جو آهو پرچو به ڏٺم، جنهن ڪائيٽل تي شاهنواز جوڻيجي لاءِ ’سانگهڙ جو بي تاج بادشاهه‘ لکيو هو.

www.sindhsalamat.com

۽ جڏهن مان سينٽرل جيل ڪراچي پهتس ته مونکي ٢١ وارڊ ۾ اماڻيو ويو. مون جيل وارن کي چيو ته مونکي شاهنوازخان سان رکو. جواب مليو ته آئي ڪنهنکي به رهائڻ جو آرڊر ڪونهي. مان ٢١ وارڊ ۾ هوس ۽ ٢٢ وارڊ پرسان هو، جنهن ۾ شاهنوازخان رهيل هو. مونتي ڪنهن حد تائين شاهنوازخان جي دهشت ويٺل هئي. معياررسالي اهڙي نموني ۾ لکيو هو جو هو وڏو خطرناڪ ٿي لڳو. ۽ جڏهن به مان سندس تصور ڪندو هوس ته شاهنواز خان ظالم ۽ هيبتناڪ پوڙهي زميندار جي روپ ۾ نظر ايندو هو. پوڙهو انهيءَ ڪري جو روشن سان هڪ دفعي ملاقات ٿي چڪي هئي. ۽ سندس قد ڪاٺ مان سندس عمرجو اندازو ٽيهه سال لڳايو هوم. انهيءَ ڪري شاهنواز خان سان ملڻ جي سڌ ۾ ڪانه هئم. اڻين ۾ عادت موجب مان پنهنجي وارڊ مان نڪرندو به ڪهت هوس. البت اسپتال ويندو هوس. هڪ ڏينهن اسپتال مان موٽيس، مون مان علي حيدرشاهه ۽ ابوبڪر به هئا. اسين وياسين اڳئين طرف يعني وارڊ جي سامهون ڪان، ۽ موٽياسين پوين طرف، يعني ٢٢ وارڊ کان. سيني وارڊن کي پٺيون ڪوڙ هئيون، ٽين جون پٺيون لڳل هيون، جيئن اڪثر ننڍن اسٽيشنن تي لڳل هونديون آهن. پر هاڻ ٢٢ وارڊ کي سيمنٽ جي سرن جي پٺ پٺي ڏناڻون. وارڊ جي در وٽ غلام قادر مري ملي ويو، هو به هينئر وارڊ ۾ رهندو هو. غلام قادر اسانکي پنهنجي وارڊ ۾ وٺي ويو. علي حيدرشاهه ۽ ابوبڪر جوڻيجي صاحب کان اڳي ڪان واقف هئا، ۽

www.sindhsalamat.com

اڪثر ونس ويندا هئا، پر مان ڪڏهن به نه ويو هوس. هن واوڊ ۾، اسانجي وارڊ وانگر ڪوٺيون ڪونه هيون. بلڪ ٻه ٻئرڪس هيون ۲۲ ۽ ۲۳. جوڻيجي صاحب غلام قادر ۽ ديو راج ۲۲ ٻئرڪ ۾ رهندا هئا. ۲۳ٻئرڪ خالي پئي هئي. ٻئرڪ ۾ اندر گهڙياسين ته سامهون ڪنڊ ۾ ڪو رلهي وجهيو ستو پيو هو، آواز تي رلهي منهن تان هٽائين ۽ اسانکي ايندي ڏٺائين ته رلهي لاهي اُٿي بيٺو. پرسان وياسين ته ڏاڍي قرب منجهان ياڪر پائي مليو. تعارف ٿيو ته پتو پيو ته هي شاهنواز خان جوڻيجو آهي. منهنجي تصور جي بنهه اُبتڙ، جوڻيجو صاحب پوڙهو نه، ٻاڪ جوان جماڻ هو، مونکي تعجب لڳو ته هي روشن جوڻيجي جو پيءُ آهي. هيءُ ته روشن جو وڏو ڀاءُ ٿي لڳو. ۽ روشن کان به سگهو، ٻاڪل ڪثر جسم، قد جو ڊگهو (پنج فوٽ ڏهه انچ)، وار به پوريءَ طرح اڇا نه ٿيا هئا، البت وار چٽي ضرور ويا هئا. پر اڇا ۽ وار چٽڻ اڄڪلهه عام ڳالهه آهي. مان پهريون دفعو ويو هوس، مونکان چڱيءَ طرح حال احوال ورتائين. ڳالهائين ٽڪڙو ٽڪڙو ٿي، ڪڏهن ڪو لفظ سمجهه ۾ به نٿي آيو، ۽ سندس اکين مان ظاهر ٿي ٿيو ته چڙ جو ٽڪو آهي. باقي ڳالهه ڳالهه تي کليو ٿي. اسان ڪجهه دير ويهي موڪلائي آياسين. ڪجهه دير ڪانپوءِ جوڻيجي صاحب جو برداشتي هڪ وڏي لفافي ۾ ميوو ۽ سڪو ميوو ڏيئي ويو.

جوڻيجي صاحب مان ٻي ملاقات عيد جي ڏينهن ٿي، انهيءَ ڏينهن صبح سان جوڻيجو صاحب اسان سان ملڻ آيو. اسان

www.sindhsalamat.com

پڇيو، ”سائين نمازتي هلبو؟“ ڪلي چيائين، ”ٻيون نمازون پڙهون ڪونه، جيڪي فرض آهن. باقي عيد جي نماز پڙهبي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو جيل ۾ جائز ڪانهي. مان ڪيو وڃا هجوءِ هلو ته منشي وارن وٽان ٿي اچون.“

ٿين ملاقات عيد جي ٻئي ڏينهن ابراهيم منشي وارن وٽ ٿي. ۽ آتي مختصر ڳالهه ٻولهه ٿي. عيد ڪانپوءِ جلدي غلام قادر مري آزاد ٿي ويو. غلام قادر جوڻيجي صاحب کي چٺي ڏيو هو ته: طارق اشرف کي پاڻ وٽ گهرائجو. هڪ ڏينهن جوڻيجي صاحب صبح مان امانجي وارڊ ۾ آيو. اسين سيٺي ڪولين جي اڱڻان ڪٽن تي ويٺا هئاسين. جوڻيجي صاحب جي اچ شنوائي هئي. جوڻيجي صاحب ٻڌايو ته: هو جيل وارن کي اچ چوي ٿو ته مونکي سندن (جوڻيجي صاحب جي) وارڊ ۾ بدلي ڪن. جوڻيجو صاحب شنوائيءَ تي ويو ۽ ڪلاڪ کن ۾ موٽي آيو. مون چيو، ”سائين، اوهين نه ويا ڇا.“ ڪلي چيائين، ”سائين، منهنجي شنوائي اڄ ٿيندي آهي. اڄ ته پاڻ دير لڳي آهي، نه ته انهيءَ کان ۾ اڳ موٽائي وٺي ايندا آهن. يا اچا ڪورٽ ۾ ويٺا آهن.“ پوءِ چيائين، ”سائين ٽيڙ ڪٿايو. مون ڏيپٽيءَ کان اجازت وٺي ڇڏي آهي، اوهين ڀلي اسان سان رهو.“

مان پنهنجو سامان کڻائي اچي ٢٢ وارڊ ۾ رهيس. ٢١ وارڊ جي پٺ ۾ تمام سنو هوءِ ڪاڪوس چار هئا، وينجهڻ جاءِ ٻه چار هيون، ۽ پاڻي ٻه ٻين وارڊن جي پٺ ۾ گهٽو ايندو هو، ۽ رهندو ٻه ڪافي وقت هوءِ ۽ ٻئرڪ جي اندر ٻه

www.sindhsalamat.com

ڪاڪوس نهيل هو، جنهنکي اسين رات جو فقط پيشاب لاءِ استعمال ڪندا هئاسين. بئرڪ ڪافي وڏي هئي، آپرندي ڪنڊ ۾ جوئيجي صاحب جي کٽ هوندي هئي، وچ ۾ ديوراج جي ۽ انهيءَ جي اڳيان منهنجي.

مان سامان رکرائي وجي جوئيجي صاحب، جي پرسان پيل ڪرسيءَ تي ويٺس. جوئيجو صاحب پنهنجي پئسن سان ڊان، جنگ، هلال پاڪستان، نواء وقت، عبرت ۽ حريت اخبارون گهرائيندو هو. مان اخبارون ٻه پڙهڻ لڳس ۽ جوئيجي صاحب سان ڳالهايم به پئي. شروعءَ ۾ تڪلف ڪري ڪجهه هٻڪ پئي محسوس ڪيم. انئين ٻه مان ڪنهن سان جلدي بي تڪلف ڪونه ٿيان. ۽ جوئيجي صاحب جو رک رکاءُ به اهڙو هو جو ڪوبه ماڻس وڌيڪ ڳهرو ٿي نٿي سگهيو. جوئيجي صاحب ٻڌايو ته مونکي پنهنجي ڳوٺ (ڳوٺ سنجر خان جوئيجو، ٽنڊو آدم) مان گرفتار ڪيو هئائون، ايس-پي ڪليارمونوٽ آيو، چيائين، "مون سان حيدرآباد هلو." ڪليار سان منهنجي دعا سلام هئي. پڇيومانس، "گرفتار ڪرڻ آيو آهين." چيائين، "نه نه. بس تورو ڪذجي هلو." چيم، "ڪٿي صاف ڳالهه ڪر ته گرفتار ڪرڻ آيو آهين، ڳالهه لڪائين ڇونٿو." پوءِ مونکي ناري جيل ۾ آڻي رکيائون. آتي انهن ڏينهن ۾ دائود پٽان به هو. ٻيا ماڙهو به هئا. وري ڪجهه ڏينهن کانپوءِ حيدرآباد سينٽرل جيل آماڻيائون. ڪاري چڪر جي ماڙي (ڊبل) تي رهاڻائون." مونکان پڇيائين، "اوهان حيدرآباد جيل ۾ رهيا آهيو، ڪاروچڪر ڏٺو اٿو."

www.sindhsalamat.com

چيم، ”ڏنو ته اٿم، رهيو به آهيان.“ چيائين، ”ڪيڏو وڏو آهي. پر مان اتي اڪيلو ئي اڪيلو هوس. ها سڄي جيل ۾ پي آيس نه ماڙيءَ تي پوليس واري چيو: سائين، هن پاسي نه وڃجو. پڇيم: ڇو؟ چيائين: سردار خير بخش مري جي ملاقات بند ٿيل آهي. منهنجي خير بخش مريءَ سان مڙيئي دعا سلام هئي، سو مان لنگهي ويس. ٿوري دير ڳالهه ٻولهه ٿي سگهي. وري ملاقات نه ٿي. مان اڪيلو ئي اڪيلو ڪاري چڪر ۾ پيو هوس. جيل وارن کي چيم ته سپرنٽينڊنٽ کي مونوٽ موڪليو. سپرنٽينڊنٽ (شفقت) ڪونه آيو. البت هڪ پوڙهو جيلر رمضان آيو، چيائين: سائين، سپرنٽينڊنٽ صاحب مونکي موڪليو آهي. اوهين حڪم ڪريو مون چيومانس: ابا تنهنجي ضرورت ڪونه اٿم. تون وڃي سپرنٽينڊنٽ کي موڪل. نه ته مونکي ڪراچي سينٽرل جيل اماڻيو. هتي مان اڪيلو ئي اڪيلو پيو آهيان. نه ته مان ماني نه کائيندس. (ماني گهران ايندي هئي) منهنجي بڪ هڙتال اٺوٽ نيٺ مونکي هتي اماڻيائون. هن وارڊ ۾ به مهينو پورو ئي پورو اڪيلو ئي اڪيلو هوس. هتي هڪ ٻي ڪٽ پيل هئي. انهيءَ تي ٻلا متا پيا هوندا هئا. سپرنٽينڊنٽ راؤنڊ تي ايندو هو، پر مان نه ڪڏهن اٿيس، نه ڪڏهن سانس مليس. مان پنهنجي کٽ تي ستو پيو هوندو هوس. هو ٻاهران چڪر ڏيو هليو ويندو هو. هڪ ڏينهن مان ويٺو هوس، سپرنٽينڊنٽ آيو. ٻلن کي کٽ تي ويٺل ڏسي پڇيائين، ”ٻلا ويچاري ويٺو آهين.“ (سپرنٽينڊنٽ اوڪاش کي ڳالهائڻ جي ٻنهي فضيلت نه هوندي

هئي، سيني سان ’تون‘ ڪري ڳالهائيندو هو). چيم، ”ماڙهو اوهين چڱيو ڪونہ ٿا. سو ڀلا ويهاريا اٿو.“ چيائين: جيڪو چئو آهو موڪليان. ديوان سان ڪجهہ چاڻ سڃاڻ هئي ۽ سوچيم تہ هندو ماڻهو آهي، ڀي هند تڪليف هوندي. سو ديوان جي گهر ڪيم. ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ غلام قادر مري سکر جيل مان بدلي ٿي آيو. انهيءَ سان بہ ڏيٺ ويٺ هئي، انهيءَ جي گهر ڪيم، آهو بہ ڏنائون. اڄ ڪورٽ مان موٽيس ڀي تہ ڊپٽيءَ کي چيم: غلام قادر آزاد ٿي ويو آهي، ڪاني ڀيو ماڙهو ڏيو. ان چيو: جيڪو چئين. مون اوهان لاءِ چيو تہ اهو چڱو ماڙهو آهي، اديب آهي، هن سان سٺو وقت گذرندو. مونکي ڀاڻ واري سائين علي حيدر شاهہ بہ ڪهڙو چيو هو تہ ڪيس گهرايان، پر مون اوهانجي لاءِ چيو“. چيم، ”سائين اوهانجي مهرباني.“

هين وارڊ ۾ اچڻ سان ڪافي فائدا ٿيا. ڪاڪوس ۽ وينجهڻ جي تڪليف کان جند ڇٽي ۽ ڪلاس ۾ تمام خراب ماني ملندي هئي، جڏهن تہ ماني سڙاهہ ملندي هئي. هتي جوڻيجي صاحب ۽ ديوراج جي ماني گهران ايندي هئي. ديوراج جي ٻہ دفعا، پر جوڻيجي صاحب جي گهران صبح جو نيرن بہ ايندي هئي. جوڻيجي صاحب کي ڪراچيءَ جو گوشت نہ وڻندو هو، تنهنڪري ٻئي وقت مرغي ايندي هئي. رات جو جوڻيجو صاحب ماني نہ کائيندو هو. چائنيز ريسٽارنٽ جو چڪن سوپ روز ايندو هو. بس اهو پيئندو هو. ڪڏهن ڪڏهن مرغيءَ جي ڪا ٽنگ کڻندو هو، نہ تہ نہ. ٻوڙ سدائين

www.sindhsalamat.com

ڪارن مرچن جو هوندو هو، چوندو هو: جيڪڏهن ايترا ڏينهن ڳاڙها مرچ کائيندا سين ته پيٽ خراب ٿي پوندو، پر اصل سهولت جيڪا هئي، آها اها ته هتي آرام سان سمهي سگهيس ٿي، ۽ سڪون سان پڙهي ٿي سگهيس، ورنه ٢١ وارڊ ۾ گوڙ گهمسان جي ڪري سمهڻ ته پري رهيو، سڪون سان، آرام سان ويهي به نه سگهندو هوس.

جوئيجو صاحب صبح جو سوير اٿندو هو. فجر جي بانگ کان به اڳ ۾ اداٿي ڪلاڪ تمام گهٽي ورزش ڪندو هو. چارپنج سؤ دفعا اٿ ويهه، سوڏيڍ دفعا ڏنڊ ڪڍندو هو. نيرن کان اڳ روز وينجهندو هو ۽ نيرن ڪري ڪجهه دير اخبار پڙهي، ڪلاڪ ڏيڍ سمهي رهندو هو. پوءِ ڪچهري ڪري ماني کائي، وري ڪتاب کڻي پڙهڻ وهندو هو. کيس تاريخ سان ڏاڍي دلچسپي هئي. اڪثر تاريخي يا سياسي ڪتاب پڙهندو هو. شام جو ٢٣ بئرڪ جي پليان، وڻ جي هيٺان ڏنڊ ڪڍندو هو. شام جو بند ٿيڻ کانپوءِ جلدي ماني کائي وٺندو هو، ۽ بي-بي-سيءَ جون خبرون ٻڌي، ڪجهه دير ڪچهري ڪري سمهي رهندو هو.

جوئيجو صاحب منهنجو ڏاڍو خيال رکندو هو. ماني گهٽ کائيندو هوس ته چوندو هو: 'اي سائين، ماني کائو، ماني کائو. اڳ ۾ ئي آپرا آهيو.' جڏهن به منهنجي پرسان لنگهندو يا سان پرسان ويس ته مرڪي چوندو: ها سائين، جوئيجي صاحب سان منهنجي اڳي کان واقفيت نه هئي. پر جڏهن ستياري واري سيدن جو ذڪر نڪتو ته خبر پئي

جوڻيجو صاحب منهنجي ڪن ماڻهن کي سمجهائيندو آهي.
ڳالهين ئي ڳالهين ۾ منهنجي هڪڙي ڦٽات جو ذڪر نڪتو،
عجيب انڪشاف ڪيائين. منهنجي ڦٽات کي نندي هوندي
کان دورا پوندا آهن، ۽ هو بيهوش ٿي ويندو آهي. سندس
مائٽ، خاص ڪري سندس ماءُ ڏاڍي پريشان رهندي آهي
جوڻيجي صاحب ٻڌايو ته منهنجي ڦٽات جي دوستي سندن
پٽن ۽ مخدوم جي پٽ سان به آهي. هڪ ڏينهن جوڻيجو صاحب
هالا ويل هو. ڪنهن وقت مخدوم جو پٽ ڊوڙندو آيو
اچي چيائين، چاچا جلدي هلو. شاهه هڪ غمگين ڳالهه ٻڌي
بيهوش ٿي ويو آهي. جيستائين ڪو ڊاڪٽر اچي، تيستائين
اوهين ڏسو. ٻڌايو ڇا ڪريون. جوڻيجو صاحب ويو. ڏٺائين
ته شاهه سڌو ستو پيو آهي. جوڻيجي صاحب سندس پيشاني
تي هٿ رکيو. پر پيشانيءَ تي پگهر ڪونه هو، جيڪو
(بقول جوڻيجو صاحب) بي هوشيءَ جي نشاني آهي. نبض
ڏٺائين اها به نارمل هئي. سمجهي ويو ته همراهه کي ڪجهه
به ڪونهي، مڪر ڪيو اٿس. سو مخدوم جي پٽ کي
چيائين، جيڪو ڏاڍو پريشان هو. بابا، ڏسون ٿا ته ٿوري دير
۾ هوش ۾ نه آيو ته پوءِ ڪڙي ڏيندا سين، هوش ۾ اچي
ويندو. ڪجهه دير کانپوءِ شاهه صاحب پاڻهي هوش ۾ اچي
ويو. مون آهستي سان چيو مانس: سائين بادشاهه، اوهانکي
ٿئي ڪي به ڪونه ٿو. اهو سانگ بند ڪريو. نه ته ڪڏهن
منهنجي اڳيان ڪڏهن بيهوش ٿيا آهيو ته سان واقعي ڏنب
ڏيندو سانو. جوڻيجي صاحب ٻڌايو ته: انهيءَ کانپوءِ منهنجي

www.sindhsalamat.com

اڳيان وري ڪيس دورو نه پيو آهي. مون چيو: سائين، اهوته اوهان پلائيءَ جو ڪم ڪيو آهي. منهنجي ويچاري ڌيءِ تمام گهڻي پريشان رهندي آهي. هاڻ مان ڪيس پڌائيندس ته پنهنجي ڪي ڪجهه به ڪونهي.

جوڻيجي صاحب سان مختلف موضوعن تي ڳالهيون ٿينديون هيون. جوڻيجو صاحب ڳوٺن، دوستن، مٽن مائٽن ۽ فيصلن جون دلچسپ ڳالهيون ٻڌائيندو هو. ٻڌايائين: هڪ دفعي اوطاق تي هڪڙو ماڙهو آيو، چيائين ته اسانوٽ مائٽو مري ويو آهي، انهيءَ جي ڪفن لاءِ پئسا ڪونهن، مدد ڪريو ته ڪفن وٺون. مون وٽ اڪثر اهڙا ماڙهو ايندا آهن. مون پنهنجي ماڙهوءَ کي پئسا ڏنا ۽ چيو مانس: ابا هن سان وڃ، جيڪڏهن واقعي لاش پيل آهي ته ڪفن دفن جو انتظام ڪر. جيڪڏهن ڪوڙ هجي ته هنکي ڪِهلي ڇڄان. ڪافي ڏير ڪانپوءِ مون وارو همراه انهيءَ کي گهلي وٺي آيو، خبر پئي ته هو ڪوڙو هو. پيو واقعو منهنجي ڦفات يار محمد شاه جي چاچي پريل شاه جو ٻڌائين. چيائين: سائين پريل شاه ويچارو آهي درويش ماڙهو. هڪ دفعي ٽکڙائي سيدن وٽ ويٺا هئاسين، ماڙهن جو ميڙ هو. شبير هاتف (مشهور شاعر ۽ قمرالزمان شاه جو نياڻو) ميران محمد شاه جي واکاڻ پئي ڪئي. ۽ پيا سڀئي ڏاڍي عزت ۽ احترام سان ڳالهيون ٻڌي رهيا هئا. اوچتو پريل شاه چيو: ميران محمد شاه فلاڻي هنڌ تقرير پيئي ڪئي. اسٽيج تي چڙهيو پئو هوته مون وچي پنيان آڪر لنگهائي ڏني. شبير هاتف

www.sindhsalamat.com

جي منهن جو ٻنو لهي ويو. سيٺي ماٺ ٿي ويا. تعريف ۽ تعظيم جو جيڪو تاج محل ٺهيو هو، سو اچي پٽ پيو. ڪن رڪي ڀرڀل شاهه وري چيو: هڪ دفعي ميران محمد شاهه به مون سان ائين ڪيو. پر ڪوبه ڪجهه ڪونه سيٺي چپ رهيا.

سائين جي- ايم- سيد جي ڳالهه نڪتي. تمام گهٽيون ڳالهيون ٻڌايائين. سائين جي-ايم- سيد جو فرزند امداد محمد شاهه منهنجو دوست آهي. جوڻيجي صاحب سائين جي-ايم- سيد لاءِ چيو، ”سائين پنهنجي اصول جو پڪو ۽ ڳالهه جو سچو آهي. ڪوڙ ڳالهائڻ ڄاڻي ئي ڪونه. هڪ دفعي مون ڪا ڳالهه پير پاڳاري وٽان ٻڌي. ڳالهه سائين جي حق ۾ نه هئي، سو خيرخواهي ڪري سائين کي ٻڌايم. ڪجهه عرصي کانپوءِ پاڳارو سائين سان مليو ته سائين آءٌ ڳالهه ڪيس ٻڌائي ۽ جڏهن پاڳاري پڇيس ته: اوهانکي ڪنهن ٻڌائي ته سچار سائين يڪدم ٻڌايو ته: شاهنواز جوڻيجي ٻڌائي آهي.

مونکي ٢٢ وارڊ ۾ آئي ٻه ٽي ڏينهن ٿيا هئا. ١٣- ڊسمبر تي منهنجي شنوائي هئي. ١٢ تي مونکي حيدرآباد لاءِ نڪرڻو هو. جڏهن ١١ تاريخ ٻيجا ڪيم ته خبر پئي ته منهنجي شنوائي جو ليٽر نه آيو آهي تنهنڪري ١٣ تاريخ مان بي اونو ٿيو ويٺو هوس. اوچتو مونکي چيو ويو ته: پوليس وٺڻ آئي آهي، حيدرآباد شنوائيءَ تي وڃو. مون وڃڻ کان انڪار ڪيو. پر جوڻيجي صاحب چيو، ”اي سائين وڃو، وڃي گهمي ڦري اچو.“ مون چيو، ”پر سائين مون شيو ئي نه ڪئي

آهي." چيائين، "شيو وڃي حيدرآباد ڪيو." وهندي وقت مون چيو، "سائين، سياڻي اوهانجي ٽربيونل ۾ شنوائي آهي، اوهين ريڊيو- ٽيپ رڪارڊر جي اجازت وٺيو اچجو. مان ڪئسٽس کڻيو ايندس." جوڻيجي صاحب چيو، "سائين، اوهين ڪئسٽون پلي ڪٽي اچجو. مان اجازت، ۽ ريڊيو کڻيو ايندس." مان حيدرآباد مان موٽيس ته پاڻ سان ١١ ڪئسٽس کڻيو آيس. ماڙيءَ تي جيلر پير شبير کي ٻڌايم ته اهي جوڻيجي صاحب جون آهن، هن چيو کڻيو وڃو. پر جمعدار سامان مان ڪئسٽون ڪڍي ورتيون، پوءِ چيو: اوهين ڀلي وڃو، ڪئسٽون جوڻيجي صاحب کي ملي وينديون. مان پنهنجي وارڊ ۾ آيس ۽ جوڻيجي صاحب کي سڄي ڳالهه ٻڌايم. جوڻيجي صاحب چيو، "سائين ڪئسٽون ملي وينديون." اڃا مون ڪپڙا ئي ڪونه مٽايا هئا جو ماڙيءَ جي پوليس واري اچي ٻڌايو: اوهانکي سپرنٽنڊنٽ صاحب سڏيو آهي. مان ماڙيءَ تي ويس. سپرنٽنڊنٽ ڊپٽيءَ جي ڪمري ۾ ويٺو هو. ڪئسٽس جو پئڪٽ سندس اڳيان ميز تي رکيو هو. مان ويس ته ڏاڍي آڪڙ ۽ فرعونن واري انداز ۾ ڳالهائين ۽ پوءِ وڃڻ لاءِ چيائين. مان پنهنجي وارڊ ۾ موٽي آيس ته جوڻيجو صاحب ٽوپي ۽ بوٽ پائي، تيار ٿيو ويٺو هو. مونکي ڏسي چيائين، "سائين چڱو ٿيو جو اوهان آيا. جيڪڏهن ٻه منٽ اچا نه اچو ها ته مان اچان ها. پڇو ديوان کان، مون کيس ٻه چيو ته: سپرنٽنڊنٽ آهي ڪرو، اڳ ۾ نفيس صديقيءَ کي بند وارڊ ۾ موڪليو هئين. هتان اوهانکي ٻ،

www.sindhsalamat.com

ڪا تڪليف نہ ڏي، چڱو ٿيو ڳالهہ اتي ئي رهجي آئي. نہ تہ امانجي طبيعت آهي تيز، وڙهي پوان ها.“ پوءِ مونکان سچي ڳالهہ پڇيائين. مون سچي ڳالهہ ٻڌائي. چيائين، ”سائين معاف ڪجو، منهنجي ڪري اوهانکي تڪليف رسي.“ مان تہ خير جوئيجي صاحب سان گڏ رهندو هوس. پر جوئيجو صاحب اڪثر قيدين کي بند وارڊ مان ڇڏائيندو هو. هڪڙي ٻي ڪلاس جي قيدي اختر کي بند وارڊ ۾ موڪليائون تہ انهيءَ کي بہ جوئيجي صاحب ڇڏايو.

علي خان ٿيبو سکر کان شنوائيءَ تي آيو. هڪ ڏينهن ڪانپوءِ وري شنوائي هئي، تنهنڪري ڪراچي جيل ۾ هڪ ڏينهن ترسيو ۽ رهيو اسان سان گڏ. رات جو مانيءَ ڪانپوءِ ڪچهري شروع ٿي. جوئيجو صاحب ٻاهر کان علي خان جو واقف هو. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿينديون رهيون ۽ پوءِ ٻي ڪلاس جي قيدي جاويد جو ذڪر ڪيائين، جيڪو اڳ ڪراچي ۾ هاڻ سکر سينٽرل جيل ۾ هو. علي ٿيبي گهڻي ٻاڳي رکيو هڪڙي موضوع تي ئي ڳالهايو ۽ موضوع هو - ڇوڪرا. چيائين، ”جاويد، مشتاق جوکم لاٿو. سکر جيل ۾ بہ انهيءَ جي پٺيان پيل آهي.“ انهيءَ ڪانپوءِ سجاد، احسان ۽ ڇانگي جون بہ انهيءَ قسم جون ڳالهيون ڪيائين. مون چيو، ”علي خان خير تہ آهي، رکيو انهيءَ قسم جون ڳالهيون پيا ڪريو.“ چيائين، ”نہ نہ، اهڙي ڳالهہ ڪانهي. مان تہ رکيو بچاءَ (چورن جو) ڪندو آهيان.“ جوئيجي ڪلي پڇيو، ”اهو مشتاق آهي ڪهڙو. مونکي بہ ڏيکار، ٿي سگهي

تو ڪڏهن آفيسر ٿي وڃي، ته پوءِ اسانجي اڳيان ڪنڌ ته نه کڻي سگهي. جوڻيجو صاحب ته رک رکاءُ اصل ڪندو ئي نه هو. ڪڏهن ڪڏهن مرغي نه ايندي هئي ته، چوندو هو: سائين دودي، وٽ پئسو هوندو ڪونه، سو ڪٿان آڻيندو مرغي. اسين ڪي امير ڪونه آهيون، خدا جو شڪر آهي مڙني گذارو ٿيو وڃي.

١٥- ڊسمبر تي رسول بخش پليجو گرفتار ٿي ڪراچي سينٽرل جيل پهتو ۽ ڪيس ٣٠ وارڊ ۾ رکيائون. مان سانس ملي آيو هوس. جوڻيجي صاحب کي سندس متعلق ٻڌايم، اهو به چيم ته پليجو جيڪڏهن ٢٣ بئرڪ ۾ هليو اچي ته چڱو ٿيندو. سٺو ماڻهو آهي. پڙهيل ڳڙهيل ۽ هوشيار آهي. جوڻيجي صاحب چيو، "سائين بسم الله ڀلي اچي. مونکي ڪو اعتراض ڪونهي." (جيل وارا ٢٢ وارڊ ۾، جنهن ۾ ٢٣ نمبر بئرڪ به آهي، ڪنهنکي به جوڻيجي صاحب جي اجازت کانسواءِ نه رکندا هئا.) ٻن پهرن جو ننڊ ۾ پيو هوس ته جوڻيجي صاحب سڏ ڪيو، "سائين اٿو، اوهانجو دوست اچي ويو آهي." مان اٿيس، ڏٺم ته پليجو آيو هو. ڪيس ٢٣ بئرڪ ۾ رهڻ جي اجازت ڏني ويئي هئي.

مان اڪثر جوڻيجي صاحب وارن جي ماني کائيندو هوس. پليجو آيو ته شاهنواز خان کيس به چيو، "سائين، اوهين جيل جي ماني نه کائجو، اسانجي ماني ڪافي اچي ٿي، پورت ٿي ويندي." پوءِ پليجو به اسان سان ماني کائڻ لڳو. رات جي ماني کائي مان جوڻيجي صاحب جي پرمان

www.sindhsalamat.com

ڪرسيءَ تي ويهي رهندو هوس. جوڊيجو صاحب ڪڏهن ڪرسيءَ تي ويهندو هو، ڪڏهن کٽ تي ليٽي پوندو هو. مان ڪلاس سندن دلچسپ ڳالهيون ٻڌندو هوس. هڪ دفعي ٻڌائين، ”نور محمد لنڊ وٽ ويٺا هئاسين. ورسڪي پي پيتي سين. لنڊ صاحب ترنگ ۾ اچي ويو. چيائين: سائين معاف ڪجو، هڪ ڳالهه عجيب آهي. اوهانوٽ ڪارو ڪاريءَ جو رواج ڪونهي. اوهانوٽ غيرت ڪونه ڪن. جوڊيجي صاحب ڪيس چيو: اوهانجي ڳالهه صحيح آهي. پر غيرت هرهنڌ گهٽ آهي. اوهانوٽ ڪارو ڪاريءَ جو رواج واقعي گهٽو آهي. پر هڪ ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي، نياڻي اوهانوٽ اِهو ڪم ڪرائي ته ڪنڌ وڍيو ڇڏيو. پر اوهانجا ڇوڪرا ٿس اِهو ڪم ڪرائين ته ڪو ڪونه ڪڇي. ڀاڻ انهن جا پٽ ڪنڌ مٿي ڪنبو پيا هلن. پوءِ به تي مثال ڏنم. ڳالهه دل سان لڳس. چيائين، يار ماري وڌيئي.“

سپرنٽنڊنٽ جڏهن رائونڊ تي نڪرندو هو ته حڪم هو ته سيڪي لائين لڳائي ويهن. بي ڪلاس جا به. خود چوڌري ظهور الاهي به پنهنجي وارڊ ۾ ويهندو هو. جڏهن ته ڪيس آءِ ڪلاس هو. جوڊيجو صاحب منهنجي اچڻ کان اڳ ويهڻ ته نهيو، پر ڪڏهن سپرنٽنڊنٽ سان ملندو به نه هو. پوءِ جڏهن مان ۽ پليجو آياسين، ته ٻاهر ڪرسين تي ويهندو هو، ۽ جڏهن سپرنٽنڊنٽ اچي مٿي تي بيهندو هو ته اخلاقي طور تي اٿي ملندو هو.

ديوراج اسان سان رهندو هو. ماڻهو ڀلو هو، پر هو ڏاڍو

www.sindhsalamat.com

ضدي. اصل ٻئي جي نه ٻڌندو هو. شاهنواز صاحب مونکي چيو، ”سائين، بي بي سي، ته هتجو، اسانکي ته ليپي ڪونه ٿي.“ مونکان اڳ ديوراج ريڊيو ڪنيو ۽ سوئي هيڏانهن هوڏانهن ڦيرائڻ لڳو. شاهنواز صاحب چيس، ”پاڻي خبرون ٿو وڃائين. ڏي سائيءَ کي ته هٿي.“ ديوراج سوئي ڦيرائيندي چيو، ”اڇا بي بي سيءَ جو وقت نه ٿيو آهي.“ مون ۽ جوڻيجي صاحب چيو، ”خبرون ذري گهٽ ختم ٿيڻ تي آهن.“ چيائين، ”نه نه . اڇا وقت نه ٿيو آهي.“ پوءِ ڪڏهن پارت جو اسٽيشن هٽي ٿي چيائين: هي بي بي سي آهي. ڪڏهن ڪو ٻيو اسٽيشن. نيٺ چيائين، ”هي ننڍو ريڊيو آهي هن تي بي بي سي ڪونه ايندي.“ مون ڪانٽس ريڊيو ورتي، سوئي گهمايم، يڪدم بي بي سي لڳي ويئي. جوڻيجي صاحب چيو، ”پاڻي ڏاڍو ضدي آهين.“ مونکي چيائين، ”سائين ڏٺو اڌؤ هر ڳالهه شروع ٿي ’نه نه‘ سان ڪندو آهي. پاڻي پاڻيان ٿو جيل ۾ آيو ٿي انهيءَ ضد جي ڪري آهين.“ ديوراج چيو، ”اماڻجو سڄو خاندان ضدي آهي.“

جوڻيجي صاحب ڏڻ ماڻهن جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو ـ بهادر، سچو ۽ سخي ماڻهوءَ جي. انهيءَ لحاظ کان نفيس صديقي (انهي وقت اين ڊي پي جو ليڊر) جي ٻه ڏاڍي عزت ڪندو هو. چاڪاڻ ته هن جيل وارن سان مقابلو ڪيو ۽ آڻ نه مڃايائين. هڪ دفعي نفيس اسانوٽ آيو، جوڻيجوصاحب سٽل هو اسان ڪيس نه آٿاريو. جڏهن نفيس ويو ۽ جوڻيجو اٿيو ته اسان ڪيس ڇڏايو. چياٿين، ”سائين، مونکي اٿاريو

www.sindhsalamat.com

ها. اهڙو چڱو ماڙهو اچي ۽ موٽي وڃي. رهي نند ته مان اها پندرهين منٽ ۾ پوري ڪري وٺندو آهيان. نيرن ڪانپوءِ گهر ۾ به هن وقت سمهڻ جي عادت اٿم. اوطاق ۾، پنهنجي بيڊ روم ۾ وڃي سمهي رهندو آهيان. ڇٽي ڇڏيندو آهيان ته جيڪڏهن ڪو تمام ضروري ڪم هجي يا ڪو تمام معزز ماڙهو اچي ته اٿارجو نه ته نه." پڇيم، "اوهين گهر ۾ نه سمهندا آهيو؟" چيائين، "رات جو گهر ۾ ئي سمهندو آهيان، پر ڏينهن جو ٻار سمهڻ ڪونه ڏين. روشن جون ڪڪيون ۽ نورل جا پٽ آهن. اهي مونسان گهڻا هريل آهن. سمهندو آهيان ته اچيو اکين ۾ آڱريون ٽنبيندا، نڪ چپ پٽيندا. انهيءَ ڪري اوطاق ۾ سمهان."

جيل جا اڪثر قيدي سمجهندا هئا ته هوم سيڪريٽري شاهنواز خان جو ويجهو مائٽ آهي، ڇاڪاڻ ته هو به جوڻيجو هو. سو اڪثر ٻيا هوندا هئا – ته فلاڻو ڪم ڪرائي ڏيو. شاهنواز صاحب اچي ڦاٿو، گهٽوئي چوندو هو، محمد خان سان منهنجي ڪابه مائٽي ڪانهي. پر قيدي مڃيندائي ڪونه هئا. نيٺ ڪڪ ٿي چوڻ لڳو: محمد خان منهنجو اڳ ڄائو پٽ آهي. حيققت ۾ محمد خان سان شاهنواز خان جو سٺو رستو هو. پر هو ايڏو بي مروت نڪتو ته نه فقط شاهنواز خان کي گرفتار ڪرايائين، بلڪ سندس ٻن پٽن کي به گرفتار ڪيائين ۽ ڇهن مهينن تائين انهنجا بي ڪلاس ٽيڻ نه ڏنائين. انهيءَ هوندي به شاهنواز خان پنهنجي پاٽرن کي ڇٽي ڪيترن قيدين جا ڪم ڪرائيندو هو. ۽ جڏهن اليڪشن

www.sindhsalamat.com

واري هنگامن ۾ حرُ پڄي آيا ته ڪيترن کي آزاد ڪرايائين.
شاهنواز صاحب جي ملاقات ڏاڍي جلدي جلدي ايندي
هئي. هڪ ڏينهن ملاقات تان موٽيو ته سندس هٿ ۾ هڪ
مهلو ننڍو دٻو هو. دٻو کوليائين، هن ۾ ٻه شيشيون هيون.
هڪ مونکي ڏيندي چيائين، ”سائين، مخدوم امين فهيم لنڊن
مان موٽيو آهي. هن مونکي موڪليون آهن. هڪ اوهين
رکو.“ مون شيشي ورتي Braggi International هو. مون
انهيءَ وقت ته رکي ڇڏي، پوءِ ڏٺم آفٽر شيو هو. مان
آفٽر شيو ڪم ڪونه آڻيان. مون اندازو لڳايو ته ٻي باٽل ۾
ڇا هوندو. شاهنواز صاحب کي چيم، ”سائين، اهو باڪس
ته ڏيکارجو.“ جونيجي صاحب بيگ کولي باڪس ڪڍي
ڏنو. باڪس کولي ڏٺم، منهنجو انداز صحيح هو. ٻي باٽل
ڪولون جي هئي. مون چيو، ”سائين، جيڪڏهن هي ڇڏي
ٻي باٽل ڪٽجي.“ چيائين، ”سدا، ڀلي کڻو.“ مون پنهنجي
باٽل رکي، ڪولون واري کنيم. پڇيائين، ”شيشيون ته
ٻئي ساڳيون هيون، اوهان هڪ ڇڏي ٻي کنئين!“ چيم،
”هڪ ۾ آفٽر شيو ۽ ٻيءَ ۾ ڪولون هو. مون آفٽر شيو
ڇڏي ڪولون کنئين آهي.“ شاهنواز صاحب کلندي،
ڪوڏي، تي ڌ ڪ هڻي چيو، ”ڪوڙها.“ مون چيو، ”سائين،
اوهين ڀلي رکو.“ چيائين، ”نه نه. مون چرچو ٿي ڪيو.“

هڪ ڏينهن ڪچهري تي رهي هئي. پاڻيجي شاهنواز
صاحب کان پڇيو، ”چام صادق وارا جوڻيجن جا سردار
آهن ڇاه“ شاهنواز خانه چيو، ”سردار ڪير ٿي ڪونهي.

www.sindhsalamat.com

درحقيقت سرداو ٻيا هئا. آهي چاموت سڏجن ۽ ضلعي سانگهڙ ۾ مٺا خان ڪوٽ ۾ رهن ٿا. پر ويچارا آهن غريب. تنهنڪري ڪو ڪين ليکي ئي ڪونه." وري ٻڌايائين، "اسانجي ڳوٺ ۾ هڪڙا غريب جوٺيجا رهن. اسين انهنکي چام ڪري سڏيون. تي سگهي ٿو ڪڏهن ڪنهن مذاق ۾ انهنکي چام سڏيو هجي. بهرحال آهي هاڻ سڏجن ئي چام. اسانکي انهن مان ڪنهنکي سڏڻو هوندو ته چونداسين: اڙي فلاڻي چام کي سڏي اچو. چام صادق وارا انهيءَ ڳالهه تي ناراض ٿيندا آهن ته اوهين اسانکي کهٽ ڪرڻ لاءِ انهنکي چام سڏيندا آهيو. اهي وري پنهنجي ڪمدار کي سڏين وڏيرا ۽ اسين وري پنهنجي ڳوٺ ۾ وڏيرا سڏجون." پليجي پڇيو، "چام صادق وارا ڪڏهن کان چام آهن. يعني ڪهڙي نسل کان." شاهنواز خان ٻڌايو، "ٻئي نسل کان." پليجو ڏاڍو حيران ٿيو. چيائين، "اڙي نه نه." شاهنواز خان چيو، "چام صادق علي جو پيءُ چام ڪانيو خان وڏو سخي ماڻهو هو. سنڌ ۾ ئي سخي ٿيا آهن، مير علي خان، سردار علي گوهر مهر ۽ چام ڪانيو خان. هن انگريزن کي لک رپيا ڏيئي تي نوابيون ورتيون. هڪ پنهنجي لاءِ، ٻي پنهنجي پاءُ جان محمد لاءِ ۽ ٽين پنهنجي دوست اميرعلي لاءِ، جيڪو لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو. تڏهن کان اهي چام سڏجن. انگريزن جي دور ۾ ٿيندو ئي اهو هو ته پئسا ڏيئي سر ۽ خانبهادر جا لقب ونيا هئا."

هڪ دفعي ماڻي ڪائي رهيا هئاسين. ڳالهه ڪائڻ جي

www.sindhsalamat.com

نڪتي. شاهنواز خان مزيدار ڳالهه ٻڌائي: ”سيٺ سائين ڏنو هو. ننڍي آدم جو رهندڙ هو. چڱو سڪيو ماڻهو هو. پر ڏاڍو ٻڪيو ۽ سڪو هو. ڪاڻ جي ايڏي هيچ هوندي هئس جو پين جي ٿالهين مان به ٻوٽيون ڪاڻي ڇڏيندو هو. ايستائين جو پوريءَ پوري مرغي هٿ ۾ ڪٺي وٺندو هو. پين جو ٻنهه خيال نه ڪندو هو. ڪئين دفعي مون کيس چيو، ”پيڙيءَ ٻڌا، هي ڇاتو ڪرين. سڀ تو ته ڪونه آهين، جو اهڙيون حرڪتون ڪندو آهين.“ هو چوندو هو: مان مجبور آهيان. ننڍي هوندي کان عادت پيل آهي. پوءِ سيٺ ٻڌايو: ننڍي هوندي ماني کائڻ کانپوءِ، جڏهن پيٽ صفا ڀرجي ويندو هو، ۽ پيٽ ۾ صفا گنجائش نه هوندي هئي ته مانيءَ جا گراهه وات ۾ وجهي، آڱرين سان ڌڪي وات پري سمهندو هوس. سمهڻ کانپوءِ بابا ڇماٽون هڻي، وات ۾ آڱريون وجهي ماني ڪيندو هو.“ جوڻيجي صاحب ٻڌايو ته: ”مئو به اُٿيون سڀتيون ٺيئون ڪاڻي. مئو به هاڻ آهي. مونکي لکي به موڪليو هئائين ته: هاڻ وڏيڪ کائيندو آهيان ته تڪليف ٿيندي آهي. مون سندس دوستن کي صلاح ڏني ته ڇتوس گهٽو نه کائي. پر مڙيوئي ڪونه. ايستائين ته جنهنجي گهر ويندو هو، پيشاب جو بهانو ڪري بورچيخاني ۾ گهڙي ويندو هو، ۽ بورچيءَ کان ٻوٽيون وٺي کائي ڇڏيندو هو.“

٢٣- ڊسمبر تي جوڻيجي صاحب جي شنوائي هئي. شنوائيءَ تان موليو ته ٻڌائين: اڄ هاءِ ڪورٽ ۾ روشن ۽

www.sindhsalamat.com

نورل سان بہ ملاقات ٿي وئي. نورل وڏيڪ ٿلهو ٿي پيو آهي. روشن چيو تہ– اسين بہ سينٽرل جيل اچڻ تائين گهرون. پلي بي ڪلاس نہ ڏين. اسين مي ڪلاس ۾ رهنداسين. جوڻيجي صاحب کين چيو تہ: هتي جو سپرنٽنڊنٽ آهي تڙتڙو. هتي اوهين ايندا تہ روز جهڳڙو ٿيندو. في الحال لانڍي جيل ۾ رهو. جوڻيجي صاحب ٻڌايو تہ: مان پنهنجي پٽن سان ٻيءَ کان وڏيڪ دوستن وانگر هلندو آهيان. منهنجي پٽن مان مونکي روشن سان وڏيڪ محبت آهي. ۽ روشن کي مون سان محبت نہ بلڪ عشق آهي. پر انهيءَ جي باوجود مون نہ پنهنجي پٽن کي ڪڏهن ڪچ ۾ ڪنيو آهي نہ ڪڏهن چيو اٿم. پر اڄ بي اختيار چميون ڏنيون مان.

جوڻيجي صاحب ٻڌايو تہ کين ٻہ ڀائر آهن. سڀني کان وڏو ڀاڻ آهي. سندن والد پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي سڀني کي زمين ورهائي ڏيئي ويو هو. هر هڪ کي حصي ۾ ٽي سؤ ايڪڙ زمين آئي. جوڻيجو صاحب جيئن تہ سڀ کان وڏو پٽ هو، تنهنڪري تنڊي آدم وارين جايون سندن والد کيس ڏنيون. پر شاهنواز خان آهي پنهنجي ڀائرن کي ڏيئي ڇڏيون ۽ پنهنجي ڳوٺ اچي رهيو. جيڪو ٽنڊي آدم کان چار ميل پري پٽ شاه واري رستي تي آهي، هر ڀاءُ جون زمينون الڳ الڳ آهن. هر ڪنهنجو ڳوٺ سندن زمينن تي آهي. سندس جايون بہ الڳ الڳ آهن، دوست بہ الڳ الڳ، ملن بہ مهيني ڪانپوءِ. پر سڀئي شاهنواز خان جي عزت ڪندا آهن. سياسي طرح سڀئي گڏ آهن. ڪا مشڪل پيش آئي تہ

www.sindhsalamat.com

سيٺي کڏ هوندا آهن. ٻڌائين ته: اسان سيٺي پاڙن مان سيٺي
ڪان وڏيڪ ٻئسو سندن پاءِ غلام قادر وٽ آهي. ڪيس ٻئسي
سان ڏاڍي محبت آهي. جيڪڏهن مون تي پنج رپيا به خرچ
ڪندو ته آهي به حساب ۾ لکي موڪليندو ۽ ٻئسن لاءِ اهو
به لکندو ته گهران نه ها، پر ڪيس ٻئسن جي سخت ضرورت
پئجي ويئي آهي. تنهنڪري ٻئسو جام اٿس.
٢۴- ڊسمبر تي خبر ملي ته شاهنواز خان جي پٽن جو
بي ڪلاس ٿي ويو آهي. ٽيهريءَ جو شاهنواز خان کي
ماڙيءَ تي سڏ ٿيو: شاهنواز خان کي ويٺي ڪافي دير ٿي
ويئي هئي. ۽ پوءِ به ڪٿون ڪجهي آيون. جمعدار شاهه جي
اچي چيو ته اوهان ٻنهي (مان ۽ ديوراج) لاءِ حڪم مليو
آهي ته اوهين وڪيل صاحب (پليجو) سان ڪڏ وڃي رهو.
مون ۽ ديوراج چيو: شاهنوازخان آچي، پوءِ اسين وينداسين.
ڪجهه دير ڪانپوءِ شاهنواز خان، روشن، نورل، شاهنوازخان
جو سوٽ جو پٽ ممتاز جوئيجو آيا. اسين سيٺي ڪرسين
تي اچي ويٺاسين. شاهنواز خان پٽن کان حال احوال ونڻ
لڳو. روشن ٻڌايو: ”بابا، جنهن وقت چام اسانکي پوليس
آڏو پيش ڪيو، رُنائين بي.“ شاهنواز خان پڇيو، ”انهيءَ
وقت پيتل هو؟“ روشن چيو، ”پيتل هو.“ شاهنواز خان
کلي چيس، ”پوءِ رکو ڪوڙ، نخرو. شراب پي هو سدائين
روئيندو آهي. هو چاهي ها ته کهڙو ڪجهه ڪري ها.“ پوءِ
ڪيسن جي متعلق ڳالهيون ۽ صلاحون ڏينديون رهيون.
شاهنواز خان روشن کي چيو: ”بابا، توهانکي جو اهو خيال

www.sindhsalamat.com

آهي ته مونکي توهانجي ڪري جهليو اٿن. اوهانجو اهو خيال غلط آهي مونکي اڳ ۾ جهلڻ جو خيال هون. هميشه پيا چوندا هئا ته: توتي وڏو صاحب (پٽو) ناراض آهي. هڪ دفعي ميرپورخاص ۾ پيرغلام رسول وٽ پٽو آيل هو. مون سان به تنجي ملاقات ٿي. مون ڪيس حقيقت ٻڌائي ته: مون ڪنهنجي زمين نه قبائي آهي. اوهين رڪارڊ ڪڍي ڏسو. زمين آهي ڪنهنجي. اصل زمين سنڌين جي آهي. پوءِ اسين هرو پرو خاص زمين غير سنڌين کي ڇو ڏيون. جنجي آهي انهنکان مقاطي ۾ ورتل آهي. انهيءَ وقت ته پٽي صاحب جي ڪاوڙ لهي ويئي. پر پوءِ ڪنهن چاڙهي ڇڏيس. سو اوهان اهو خيال دل مان لاهي ڇڏيو ته ڪو مان اوهانجي ڪري جيل ۾ آيو آهيان. نه نه، ائين ڪونهي."

جوڻيجي صاحب کي گرفتار ڪرڻ لاءِ اهو الزام هنيو ويو هو ته جوڻيجي صاحب هوٽل فاران حيدرآباد ۾ پٽي جي حڪومت جي خلاف تقرير ڪئي آهي. جوڻيجي صاحب مونکي کلي ٻڌايو هو، "سائين تقرير ته پري رهي پر پيٽسا مون اها فاران هوٽل ڏٺي ئي ڪانهي ته آهي ڪٿي."

روشن وارن جي اچڻ ڪري مان ۾ ديوراج ٢٣ بئرڪ ۾ وڃڻ لڳاسين، ته شاهنوازخان روڪي ورتو، چيائين: گهٽ ۾ گهٽ اڄوڪي رات رهو سڀاڻي ڪٿي وڃجو. ٻئي ڏينهن اسين پنهنجو سامان کڻي ٢٣ بئرڪ ۾ اچي پليجي سان رهياسين. جوڻيجي صاحب ويندي وقت به مونکي جهليو ته مان نه وڃان، پر مون مناسب سمجهيو ته ايترن ڏينهن کانپوءِ پيءُ

www.sindhsalamat.com

پٽ ڳڏيا آهن، پلي ڳالهائي سگهن. انهيءَ جي باوجود صبح جو نيرن ۽ ٻنپهرن جي ماني ڪانئن ٢٢ ٻرڪ ۾ وڃبو هو. ٢٣ ٻرڪ ۾ وڃڻ جو هڪڙو نقصان اهو ٿيو هو جو جوڻيجي صاحب جي دلچسپ ڳالهين ٻڌڻ جو وقت گهٽ ملندو هو. البت جڏهن به شاهنواز خان کي جاڳيل ڏسندو هوس وڃي وٽن ويهندو هوس. ۽ جڏهن به ويندو هوس، مونکي ڏسي چوندو هو: ها سائين. هٿ ۾ ڪتاب يا اخبار هوندي هئي ته يڪدم رکي ڇڏيندو هو. ۽ جڏهن به شنوائيءَ مان موٽيس ته هميشه آٿي ملندو هو. اٿين ڪوبه ملڻ ايندو هو ته آٿي ملندو هو. ويهي هٿ ڏيڻ کي سخت عيب سمجهندو هو. چوندو هو، ويهي هٿ ڏيڻ سنڌين جي شان وٽان ڪونهي.

انهن ڏينهن ۾ هڪڙو ننڍڙو ريڊيو هو. جوڻيجي صاحب کي خبر هئي ته مونکي ڳانئن ۽ خبرن (خبرون فقط ديل ۾) جي پيٽ آهي، تنهنڪري چيائين، ”ريڊيو اوهين کڻي وڃو.“ پر مان نه کڻي ويس. انهيءَ ڪري رات جوولن هوندو هو، صبح جو جيئن ٻرڪ جو تالو کلندو هو، ريڊيو مونکي ڏيئي ويندو هو.

جوڻيجو صاحب اڪثر اهڙيون ننڍڙيون ڳالهيون ڪندو هو جيڪي ننڍڙيون هئڻ جي باوجود تمام وڏي معني رکنديون هيون، هڪ دفعي ڪجهي ڏينهن ٻهاري ٻي ڏني. شاهنواز خان هننکي ڏسي چيو، ”ٻهارو ته ننڍڙو آهي. ڪٿڻ ۾ تڪليف به نٿو ڏي. پر ماڻهوءَ جي پت وٺيو ڇڏي. ماڻهوءَ جي ٻهادريءَ

www.sindhsalamat.com

جي هتي خبر پوي.“ (گهڻا خودي وارا قيدي ٻهارو نه ڪڍندا هئا. جيل وارا انهنکي ڪُٽيندا هئا، ٻندا وارڊ ۾ موڪليندا هئا، پر آهي ٻهارو نه ڪڍندا هئا) هڪ دفعي جوڻيجي صاحب کنهن ڳالهه جي جواب ۾ چيو، ”سائين ڪاٺ ڪي ڪلهو ڏجي ته ڪاٺ پڇي پوي. ڪلهو نه ڪسي. سنگت نڀائجي ته توڙ نڀائجي، ياڙيو نه ٽڄي.“

جوڻيجي صاحب طالب ٽالپي هڪ شخص جي ڳالهه ٻڌائي جيڪو پڙهيل ڳڙهيل هو. پر ويچاري کي خبر ڪاڻه نه هئي. ۾ سندس شادي ٽيڻ واري هئي. ڪيس مائهن چوريو ته: اڳ ۾ کنهن زال وٽ وڃ. اها ڏکي منزل اٿئي. نه ته پوءِ تڪليف ٿيندي. پيو ٺ ته رستي تان هلندي ڪنهنکي جهلي اڳهاڙو ڪري چڱيءَ طرح سيٺي شيون ڏسي وٺ. هو درويش آيو جوڻيجي صاحب وٽ صلاح ڪرڻ. شاهنوازخان جهليس: متان اهڙو ڪم ڪرين. مارجي وينديں. پوءِ ٻڌائين ته هڪ دفعي مخدوم امين جي سامهون هنڪان پڇيم: ”هاڻ شاديءَ کي سال ٽيو اٿئي، پلا زال کي چمي ڏيندو آهين. لچارو ٿي چيائين: ها، ڳل تي. مون کلندي پڇيو: ڳلَ چو؟ چپ نتا وٺن چا. چيائين: پاڻ نسوار ڪائيندا آهن. ۾ مونکي نسوار کان ڪرهت ايندي آهي. زال جو ذڪر هميشه ’پاڻ‘ چئي ڪندو هو. ۾ سدائين هن لاءِ جمع ۾ ڳالهائيندو هو. مون چيومانس: چئينس هفتي ۾ هڪ دفعي نه ڪائيندي ڪري. چسپَ جو مزو به ته وٺي ڏس. چيائين: ڪين ڏاٽ ۾ سور پوندو آهي. سو چڏي نتا سگهن.“

www.sindhsalamat.com

هڪ ڏينهن ٢٣ بئرڪ ۾ ريڊيو تان ڪرڪيٽ جي ڪامينٽري پئي هلي. ديوراج اچي چيو ته: شاهنواز خان اوهانکي سڏي رهيو آهي. مان ويس ته ڏٺم ابوبڪر زرداري، علي حيدر شاه، حبيب الله ۽ غوث بخش خاصخيلي ويٺا هئا. بحث پئي ٿيو ته جيل وارن ڪان پنهنجا حق گهرجن. جوڻيجي صاحب مونکي ڏنو ته چيائين، "اسانجو ليڊر اچي ويو." مون ڏٺو حبيب الله ناريجي اڳيان Bnraggi International جو باڪس پيل هو. جڏهن اهي سيٺي ويا ته شاهنواز صاحب ٻڌايو: "انهيءَ ڏينهن جڏهن اهو باڪس مليو هوڻ، ماڙيءَ مان اينڊي وقت ناريجو ۽ علي حيدر شاه مليا هئا. اچ ناريجي پڇيو: چاچا، هن باڪس ۾ ڇا هو؟ مون ٻڌايو. انس. چيائين: اسانکي ڏيکاريو. ڏيکاريم ته پڇيائين: هن ۾ هڪ شيشي ڪانهي. چيم: اها مون شاه صاحب کي ڏني. چيائين: هي مان کڻان ٿو. مونکي ڏيئي پئي." ڪن ر کي چيائين، "انهيءَ ڪان اها ٻه اوهانکي ڏيان ها ته گهٽ ۾ گهٽ سچو سيٺ ته اوهانوٽ رهي ها."

شاهنوازخان ميرپورخاص جو هڪ دلچسپ واقعو ٻڌايو. لاڪ آپ جي هڪ ڪوليءَ ۾ ٢٨ ڪن قيدي هئا. اتفاق سان هڪ صوبيدار به گرفتار ٿي آيو ۽ کيس به ساڳي ڪوليءَ ۾ رکيائون. صوبيدار ٻاهر ڏاڍو تنگ ڪيو هو، سڀني جا منجهس خارهئا. هڪڙن صلاح ڪئي ته هن سان تعدي ڪجي پرٻين چيو: هيءَ رڙيون ڪندو، ۽ پوليس اچي ويندي. اڳيئر ٿي بند آهيون. مٿان پوندا موچڙا. هڪ پوڙهو اچي ڏاڙهي

www.sindhsalamat.com

وارو نماز پڙهي رهيو هو. هن سلام ورائي پڇيو: ڪهڙيون صلاحون پيا ڪريو. هدايتون ته پروگرام ته اهو آهي، پر ڊپ اٿئون ته هي رڙيون ڪندو. پوڙهي چيو: اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. اڌ قيدي زور زور سان ذڪر (الله هو الله هو) ڪن ۽ اڌ هنجو ڪم لاهين. پوءِ يلي پيو رڙيون ڪري. ڪيائون به ائين هڪڙن ذڪر ڪيو، ۽ ٻين ٻيو ڪم. صوبيدار ڳهيون ٿي رڙيون ڪيون، پر سندس آواز ٻاهر نڪتو ٿي ڪونه، ۽ نه ٿي ڪو ڪيس بچائڻ لاءِ آيو.

جوڻيجو صاحب پاڻ صبح شام ورزش ڪندو هو. ۽ جڏهن ڪان روشن وارا آيا هئا سندن ورزش پاڻ وڏي ويئي هئي. انهن ڪافي شيئون ورزش لاءِ آنديون هيون، جن ۾ هڪڙو Bull Worker به هو، جنهنکي ڇڪڻ تي تمام گهڻي طاقت لڳندي هئي. پاڻ ته ورزش ڪندو هو، پر روشن ۽ نورل تي به ڏنبو ڪنيو ويٺو هوندو هو ته: ورزش ڪريو. ممتاز کي به چوندو هو: صبح جو جيڏيءَ مهل اٿندو هو، انهنکي به زوري اٿاري ڇڏيندو هو. روشن ته روز ورزش ڪندو هو، پر نورل اڪثر لهرائيندو هو ۽ دڙڪا کائيندو هو. ائين به نورل کي ڏاڍا دڙڪا ملندا هئا. روشن تمام هوشيار هو، هو پنهنجو ڏوهه يڪدم قبول ڪري پنهنجي جند ڇڏائي وٺندو هو. ڪڏهن ڏوهه نه به هوندو هوس ته به، ٻاسي وٺندو هو. پر نورل سادو هو، اڪثر جواب ڏيندو هو، ۽ موٽ ۾ گاريون کائيندو هو. (ائين به جوڻيجي صاحب کي گارين ڏيڻ جي ڏاڍي عادت هئي. هر ننڍڙي ڳالهه تي وات ۾ گار هوندي

www.sindhsalamat.com

هئس. [بقول امداد الله انڙ جي مک کي به گار، مچر کي گار.] کبرارين جو مرڪز اڪثر سندن نوڪر دودو هوندو هو. جيڪو ڪراچيءَ ۾ سندن بنگلي جي سارسنڀال به لهندو هو ۽ مالي رڌي تئي وقت جيل تي به پهچائي ويندو هو. شاهنواز خان سندس ساراهه به ڪندو ته: ايماندار آهي ۽ وفادار به آهي. مان ڪڏهن ڪاوڙبو آهيان ته ماريندو به آهيانس، پر ڪڏهن جواب ڪونه ڏيءَ. پر شاهنواز خان جو هن تي گارين جو ڏوڙبو هوندو هو. بوڙ ۾ مرچ گهٽا ٿيا ته گاريون، گهٽ ٿيا ته گاريون. ماني جلدي آئي ته گاريون، دير سان آئي ته گاريون. گهٽ آئي ته گاريون، وڌيڪ آئي ته گاريون. گيهه گهٽو هوندو هو ته گاريون، گهٽ ٿيو ته گاريون. روز مرغي انبدي هئي. مهينا تي ويا، سو جهلائي موڪليائون. ٻڪري جو گوشت آيو، پر گوشت خراب هو. انهيءَ تي به دودي کي گاريون. گارين ڏين وقت جيڪڏهن مان هوندو هوس ته چوندو هو، "سائين، معاف ڪجو. پيٺسان زبان تئي رهي. اوهانجي ڪري گاريون کٽيون کهتايون اٿر. پر ته به زبان مان نڪريو وڃن."
ٻين کي به ورزش لاءِ چوندو هو. پليجو، ابوبڪر ۽ ديوراج به ورزش ڪرڻ لڳا هئا. مونکي چيائين: "سائين، اوهين به هاڪي ورزش ڪندا ڪريو. پيو نه ته روز آٽ ويهه ڪندا ڪريو. پنجويهن کان شروع ڪريو پوءِ سؤ تائين پهچايو."
مون سندن چوڻ ڪيو ۽ آٽ ويهه شروع ڪيم. پنجويهن کان سؤ تائين آيس، پر چيلهه ۾ اچي اهڙو سور پيو جو پورو

www.sindhsalamat.com

مهينو ڪٿ تان آئي ٻه نه سگهندو هوس. گهڻن ڏينهن ڪانپوءِ جوٽيجي صاحب ٻڌايو، ”سائين مان اڇي ڦڪو ٿيس ته ناحق اوهانکي ورزش لاءِ چيم. دعائون پيو گهريم ته خدا ڪري اوهين نيڪ ٿي وڃو نه ته اوهانجا مائٽ ڇا چوندا.“ پوءِ ڪا ڳري شيءِ به کڻي نه ڏيندو هو ته وري نه سور پئجي وڃي.

هڪ ڏينهن ٻنهي ڄڻن جي مانيءَ تي وڻنا هلامين. جوٽيجي صاحب ٻڌايو، ”مينگهواڙن ۾ رواج آهي ته شاديءَ رات، مائٽ گهوٽ-ڪنوار جي ڪمري ۾ ڪنهن سوراخ مان ڏسندا آهن. جيڪڏهن ڪم ٿيو ته ڇاڃڻ ڪي ميلو پٽ ڪارائيندا، ڪم نه ٿيو ته ڦڪو پٽ ڪارائيندا. ٻ سڄي جڳ کي خبر پئجي ويندي ته گهوٽ ٻولو ڪونه هاريو.“

ٻي ڳالهه ٻڌايائين: حيدر نالي سندن هڪڙو ماڻهو هو. جوٽيجي صاحب سندس شادي ڪرائي. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ مانيءَ دانهن ڏني ته مڙس ته ويجهو ڏي نٿو اچي. جوٽيجي صاحب حيدر کان پڇيو. حيدر چيو: اها ڳالهه غلط آهي. رات جو اوهين اسانجي ڪمري ٻاهران اچجو، مان کنگهندس ته اوهان سمجهجو ته ڪم ۾ آهيون. رات جو جوٽيجو صاحب ڪلاڪ کن سندس ڪمري جي ٻاهران بيٺو رهيو، پر حيدر کنگهيو ئي نه. نيٺ جوٽيجي صاحب پاڻ ٻه ٽي دفعا کنگهيو پر ته به جواب نه مليو. نيٺ جوٽيجي صاحب در جي پرسان اچي زور سان پڇيو، ”حيدر ڇا پيو ڪرين؟“ حيدر جواب ڏنو: سائين لڳا پيا آهيون. پر مانيءَ رڙ ڪري چيو: ادا ڪوڙ ٿو ڳالهائي، ڪجهه ئي ڪونهي. پاڻ ٺهلو ستو پيو آهي.“

www.sindhsalamat.com

هڪ ڏينهن ٻئرڪ جي ٻاهران بيٺا هئاسين. شاهنواز خان روشن کي ڪلهي ٻڪ وڌو، ۽ چيائين، ”اچ ملهه وڙهه.“ روشن ڪيرائڻ لاءِ هن تي زور ڏنا، پر ٻوءِ هٽ ڪيڏي ورتائين. مون روشن کي چيو، ”واقعي زور لڳايو ٿئي يا مروت ڪيو ٿئي.“ روشن چيو، ”بابا سگهارو آهي، ڪونه ڪيرائي سگهان ها.“ جوٽيجي صاحب ملهه تي هڪ ڳالهه ٻڌائي: ’ٻن ماڙوهن ملهه پئي وڙهي. هڪ ٻئي کي متي ڪلهي ڦيرائو. ڏسڻ وارن رڙ ڪري هڪي چيو: جاڻلو هئيس جاڻلو. هن ڪاوڙ ۾ جواب ڏنو: پير زمين تي ڪين ته جاڻلو ٻه هئان.‘

هڪ ڏينهن مان پنهنجي ٻئرڪ ۾، کٽ تي ويٺو هوس، شاهنواز خان آيو ۽ کٽ جي پرسان ڪرسي ريڙهي ويهي رهيو. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ٿيون. ٻڌايائين: حيدرآباد ۾ وڏيري علوءَ جهڙو مانيءَ کارائڻ ۾ ٻيو ڪونهي. وڏو سخي مڙس آهي. هاڻ ته ويچارو مسڪين ٿي ويو آهي. پر هاڻ به، سندس اوطاق ۾ ليهه پنجتيهه کٽون ضرور پئيون هونديون آهن. ورهاڱي کان اڳ ٻهراڙين ۾ رهندڙ سيدن، پيرن ۽ وڏيرن جون حيدرآباد ۾ جڳهيون نه هونديون هيون. آهي گهڻو ڪري وڏيري علوءَ وٽ رهندا هئا. هاڻ سڀني ڪئي شهرن ۾ جايون ورتيون آهن ۽ وڏيري علوءَ کي وساري ڇڏيو اٿن. ڏاڍو سخي ماڙهو آهي. مان سندس ڏاڍي عزت ڪندو آهيان.“

ڪراچي سينٽرل جيل جي انتظاميه سنڌ جي مڙني جيل وارن کان ردي هئي. پر انهيءَ لاءِ ردي لفظ موزون ڪونهي.

www.sindhsalamat.com

واهيات ترين چئنجي ته مناسب ٿيندو. ڪهڙي تڪليف هئي جو ڪراچي جيل ۾ تني ڏني ويئي. سپرنٽنڊنٽ اوڪاش شيخ کي وقت کان اڳ ترقي ملي ويئي هئي، سو ماٺيپي ۾ نه هو. ۽ ٻئي پاسي ڪيس خبر به نه هئي. ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ لالا اعظم ڪيس اونڌيون سونڌيون صلاحون ڏيندو هو. ۽ اسانجي سامهون معتبر ٿي چوندو هو ته: مان ڇا ڪريان. سپرنٽنڊنٽ سيڪجهه وٺو ڪري. جوڻيجي صاحب ته هڪ دفعي ڊپٽيءَ جي منهن تي اوڪاش کي چٺي ڏنو، ”شيخ صاحب، ڊپٽي توهانجو محشر ڪرائيندو.“ سچو جيل، جيل انتظاميه جي خلاف ٿي پيو هو. ڪجهندو ڪوبه ڪونه هو. پر اسان سيني فيصلو ڪيو ته هڪ ڏينهن علامتي بک هڙتال ڪنداسين. بک هڙتال ۾ جوڻيجي صاحب وارا به شريڪ ٿيا. شاهنواز خان سچي ڏينهن ماني نه کاڌي، البت ميوو کائيندو رهيو. شام جو جڏهن بک هڙتال ختم ٿي ته چيائين، ”اڄ ته مان اوهان سان بک هڙتال ۾ شامل ٿيو آهيان، پر مان بک جو آهيان ڪچو. مثان پوءِ وري چئو ته آءٌ ياڙيو نيس.“ کلي چيائين، ”ها وڙهڻو هجي ته سڀ کان اڳ مان تيغ لاءِ تيار آهيان.“

جن جن بک هڙتال ڪئي هئي، سپرنٽنڊنٽ انهن سيني جي گهٽي پاڳي ٻين جيلن ۾ بدلي ڪري ڇڏي. پليجو، ابوبڪر، غوث بخش، ۽ پوليٽيڪل وارڊ مان نذير عباسي ۽ ڪن ٻين کي ڪڍيائين، پر منهنجي بدلي نه ڪيائين. پوءِ خبر پئي ته منهنجي بدلي به ڪيائين ٿي پر جوڻيجي صاحب

www.sindhsalamat.com

منهنجي لاءِ جهليو ته: طارق اشرف جو ٽالو نه ونو. هو اسان سان رهندو. سپرنٽنڊنٽ ممتاز جوڻيجي کي چيو: طارق اشرف ته شريف ماڻهو آهي، هن بک هڙتال ۾ حصو ڇو ورتو. ممتاز چيس: آهي ته اهو به سياسي ماڻهو. ۽ انهن جو ساٿي. ٻي ڳالهه اها ته هو اوهانجي جيل جي ماني کائيندو ئي ڪونهي. اسانجي ماني کائيندو آهي. اسان سڀني بک هڙتال ڪئي. اسانجي گهران ماني آئي ئي ڪونه هئي.

پاڃجي وارا ويا ته شاهنواز خان مونوٽ آيو، چيائين، ”سائين، هلو، تيڙ ڪئو. مون ته اڳ ئي چيو هو ته هلي اسان سان رهو. نيٺ اسانوٽ اچڻو پيو“. ڪجهه سامان مون کنيو، ڪجهه روشن ۽ نورل. مان وري ٢٢ ٻئرڪ ۾ رهڻ لڳس. هاڻ اسين پنج هئاسين ـ مان، جوڻيجو صاحب، روشن، نورل ۽ ممتاز. ديوراج ڪجهه ڏينهن اڳ آزاد ٿي ويو هو. هاڻ وقت وري سٺو گذرڻ لڳو. سڄو ڏينهن جوڻيجي صاحب جون مزيدار ڳالهيون ۽ مختلف ماڻهن ۽ شين کي گاريون ٻڌڻ لاءِ ملنديون هيون. مارچ ۾ اليڪشن ٿي رهي هئي. جوڻيجي صاحب کي صوبائي سيٽ لاءِ اليڪشن ۾ بيهڻو هو. جوڻيجي صاحب ٻڌايو ته: هن پنهنجي تر ۾ ماڻهن جا تمام گهڻا ڪم ڪيا آهن. ۽ ڏڪئي سڪئي وقت ۾ سندن ڪم آيو آهي. سو هو اليڪشن ۾ ضرور کٽندو. حالانڪ پاڻ به جيل ۾ آهي ۽ هه پٽ به. پر تنهن هوندي به بيهندو ۽ اڪثريت سان کٽندو. جوڻيجي صاحب اهو به چيو ته: اڄڪلهه پيپلس پارٽيءَ جو زور آهي ته به فرق نه پوندو.

www.sindhsalamat.com

صلاح اها بيٺي ته شاهنواز خان پي-پي جي ٽڪيٽ لاءِ درخواست ڏي. ٽڪيٽ ڪونه ملندي، پر سياڻي ڪو ائين نه چوي ته ٽڪيٽ گهرڻائين ڪونه. جوڻيجي صاحب ٽڪيٽ لاءِ درخواست ڏني، پر ٽڪيٽ نه ملي. پر شاهنواز خان وري به ارادو نه مٽايو. ساڳي ٽڪ مان چام صادق ڪي به بيٺو هو. چام، جوڻيجي صاحب جو گهرو دوست هو، پر گرفتار ٿيڻ ڪانپوءِ جوڻيجي صاحب سان ڪڏهن ملڻ به نه آيو. جڏهن ٻڌئين ته شاهنواز خان اليڪشن ۾ بيٺو آهي ته ڊپ ورائي ويس ته ڪنهن به حالت ۾ ڪٽي نه سگهندو. ڀورين ته پيغام موڪليائين ته: مهرباني ڪري اليڪشن ۾ نه بيهو. پر شاهنواز خان چورائي موڪلبو ته: مان ضرور بيهندس، ڀلي ڪٺي ڪير به منهنجي مقابلي ۾ بيهي. وري چام چورائي موڪليو ته: مونسان اسپتال ۾ (ڍهر) اچي مل. شاهنواز خان جواب موڪليو: تون پاڙيو آهين، مان پاڙيو ڪونه آهيان جو بيماريءَ جو بهانو ڪري اسپتال ۾ اچي توسان ملان. تو کي ملڻو آهي ته اچي جيل تي مل، نه ته مونکي توسان ملڻ جي ڪا به خواهش ڪانهي. نيٺ هڪ رات چام پاڻ آيو. جوڻيجي صاحب کي ڏاڍيون منٿون ڪيائين. پر شاهنواز خان ڪٽو جواب ڏئي ڇڏيو. وري سندس پٽ آيو. هو جيل ۾ اندر هليو آيو. جوڻيجي صاحب مونسان ملايو. ۽ ڪيس چيائين، "ابا ڏسي وٺ، پڻهين کي به هڪ ڏينهن هتي اچڻو آهي." ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ چام وري آيو. ٽوپي لاهي پيرن تي رکيائين. ٻئي پاسي مخدوم

www.sindhsalamat.com

طالب المولي جو سوٽ مخدوم اعجاز به مخدوم جو نياپو ڪٺي آيو ته مهرباني ڪري اليڪشن ۾ نه بيهو. روشن به صلاح ڏني ته بهتر آهي ته نه بيهجي، پاڻ سڀئي اندر پيا آهيون، باهر ٿيندا جهيڙا جهڳڙا. تي سگهي ٿو ته خون خرابو ٿي پوي. سو نه بيهجي. ٻئي پاسي جوڻيجي صاحب جي هڪ دوست (هاڻ نالو ياد ڪونه اٿم) هڪ لک رپيا ۽ ٻه جيپون موڪلي ڏنيون ته جوڻيجي صاحب جي ورڪ لاءِ ٥٠ جيپون ڀيجي ويئون ۽ مختلف دوستن ٻنا گهرڻ جي تي لک رپيا موڪلي ڏنا، پر شاهنواز صاحب کي مجبور ڪري هٽ ڪرايو ويو. جوڻيجي صاحب چيو، "جام صادق سان دوستي ٽٽي پئي. پارٽيءَ ماڻهوءَ سان ڪهڙي دوستي." پوءِ جڏهن اليڪشن ۾ ڏاڏليءَ سان ٻي-ٻي گهٽي پاڳي، خاص ڪري صوبائي اسيمبليءَ جون ٻڙيئي سيٽون کٽي ويئي ته جوڻيجي صاحب چيو، "سائين، چڱو ٿيو جو نه بيٺس. نه ته وڏو ڪين ٿئي ها."

جوڻيجي صاحب وٽ ويٺو هوس، پڇيم، "سائين اوهان ڪڏهن کان فيصلا ڪرڻ شروع ڪيا آهن." ٻڌائين، "ڏهه ڪن سال ٿيا آهن." پڇيم، "پهرين ايترن فيصلن ۾ ڪهڙو فيصلو ڏکيو لڳو." ڪجهه سوچي چيائين، "فيصلا ته تمام گهڻا ڪيا اٿم – پر محمد خان وارن جي قتل جو فيصلو ڪرڻ ڏکيو لڳو هڪڙي ڏر جو چوڻ هو ته قتل محمد خان وارن ڪيو آهي، ۽ انهن ڪيس به ڪيو. ٻئي پاسي محمد خان وارن مقتول وارن تي ڪيس ڪيو ۽ چيائون ته مقتول پنهنجي سان ڪڏ ڏاڙو هئڻ

www.sindhsalamat.com

آيو هو. پاڻ مارجي ويو ۽ سندس سائيءَ جي وياءِ اهو ڪيس بين وت به فيصل ٿيڻ ويو، پر ڪنهن به فيصلو نه ڪيو. پوءِ فيصلي لاءِ مونوت آيو. اڳ ۾ اها ڳالهه به هلائي ويئي ته مقبول ڪنهن مائيءَ لاءِ آيو. پر مون وٽ اها ڳالهه نه ڪيائون. چاڪاڻ ته مان يڪدم پڇان ته پوءِ مائيءَ کي ڪيئن ڇڏيو؟ ۽ اها آهي ڪير. نيٺ مان ڳالهه جي تهه تائين پهچي ويس. ڳالهه زمين جي تڪرار تان هئي. زمين مقتول جي هئي، جنهن تي قتل ڪندڙن جو قبضو هو. مون قاتل ڌر کان پارنهن ايڪڙ زمين مقتول وارن کي ونرائي ڏني. چاڪاڻ ته انهن مقتول کي بهاني سان گهرائي قتل ڪري ڇڏيو هو. وري هڪ ڇوڪري جي فيصلي جو ٻڌائين. جنهن تان جهيڙو ٿي پيو هو. هڪ ڇوڪري ٻئي سان زوري ڪئي جنهن تان زوري ڪندڙ کي، زوري ٿيندڙ ڇوڪري جي مائٽن ڪهاڙين جا ڌڪ هنيا. ٻنهين جا مائٽ بگڙيا بيٺا هئا. جونيجو صاحب زوري ٿيندڙ کي الڳ وٺي ويو ۽ ڪائنس سچي ڪرائين. هن ٻڌايو ته اسين ٻئي دوست آهيون ۽ انهيءَ ۾ منهنجي رضامندي شامل هئي. جونيجي صاحب سندس مائٽن کي الڳ وٺي وڃي چيو، ”ماڙهو نه ڪلايو. اوهانجو ڇورو پاڻ تيار هو. ڳالهه اتي ئي ختم ڪريو.“ ٻئي ڳالهه ٻڌائين ته: مون وٽ هڪ ننڍي ڇوڪري کي ڪٺي آيا، سڄو رت ۾ ٻاڙهو هو. خبر پئي ته هن سان فلاڻي بدفعلي ڪئي آهي. منهنجو ننڍو ڀاءُ ويٺو هو، مون ڪيس چيو، ”تون فيصلو ڪر. اوهانکي به ته فيصلي ڪرڻ جي خبر پوي.

www.sindhsalamat.com

هن فيصلو اهو ڪيو جو بدفعلي ڪرڻ واري تي ٽي سؤرپيا ڏنڊ وڌائين. هن وٽ ڏنڊ ڀرڻ لاءِ پئسو ڪونہ هو، سو پاڻ وٽ نوڪري رکيائين ۽ پئسا پاڻ ڀري ڏنائين ته. پڳهار مان ڪاٽي ويندو. مون محسوس ڪيو ته ماڙهن کي اهو فيصلو نہ وڻندو. تنهنڪري چيم، ”مونکي اهو فيصلو قبول ڪونهي. اهو صحيح فيصلو ڪونهي.“ جو ته ماڙهو سو چيندا وڏيري کي هٿي نوڪر جي ڪنہ رج. سو اهو طريقو اختيار ڪيئن. مون مرض جو ڪانو ڪهرايو ۽ بدفعلي ڪرڻ واري کي اگهاڙو ڪري ڪيس ڪانو گهيڙائڻ لاءِ چيم. ڪانو تيز ۽ سخت ڪهڙو تيندو آهي، سو تنهن سڄو ڦٽجي پيو، رت وهڻ لڳس. ۽ ڏاڍي رڙيون ڪيائين ۽ هميشہ لاءِ ڪوٽ ڇڏي ويو. پئسا مون ڀري ڏنا ته ڇوڪري جو علاج ڪرايو.

ڪافي ڏينهن اڳ (جيل ڪاٽ اڳي) نورل جي ڪار جو ائڪسيڊنٽ ٿيو هو، جنهنجي ڪري ڇيلهہ ۾ سور رهندو هوس ۽ پيرءِ وڌي ويو، تنهنڪري اسپتال ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين. هفتي کن ڪانپوءِ اسپتال ۾ داخلي جي اجازت ملي ويس. پر جنهن ڏينهن اسپتال ۾ داخل ٿيڻو هوس، آنهيءَ رات جونيجو صاحب اچي نورل تي بگڙيو ته اسپتال ۾ داخل نہ ٿي. ڳالهہ ڪا خاص ڪانہ هئي، پر شاهنواز خان تپي پاهر ٿي ويو. ۽ عادت موجب نورل وچ وچ ۾ جواب ڏيندو رهيو ۽ موت ۾ گاريون کائيندو رهيو. نيٺ فيصلو اهو ٿيو ته نورل اسپتال ۾ داخل نہ ٿيندو ڇو ته هي ڏينهن نورل وارن جي شنوائي هئي. تنهن ڪانپوءِ مان ۽ شاهنواز صاحب

www.sindhsalamat.com

ويٺا هئاسين، جوٺيجي صاحب مونکي چيو، ”سائين ڏنو رات امانجي ڪاوڙ.“ مون چيو، ”اوهين مونکان وڌا ٻہ آهيو ۽ هوشيار ٻہ. اوهانکي هنتو ڪن اگهر خبر هئي تہ نورل اسپتال ۾ داخل ٿيندو، پر اوهان سچو هنتو ڪيس نہ روڪيو، ۽ رات چڙهي ويس.“ چيائين، ”مان پانکي جهلي نہ سگهيس. ايترا ڏينهن خبر نہ ڪيئن پانکي روڪيوهئم.“ مون چيو، ”گهٽ ۾ گهٽ سيني جي سامهون تہ نہ چوڻ گهربو هو. جواڻ پٽ آهي.“ جوٺيجي صاحب چيو، ”نہ نہ، اهو ضروري هو. هنجي چند پٽڻ ضروري هو، نہ تہ اسپتال ۾ سچو ڏينهن نڙي لڳي پئي هجي ها. سندس دوست ايندي ويندي نرسن کي چيڙين ها ۽ وڏي خواري ٿئي ها. اڳ ۾ ٻہ، جڏهن ڊڪ لڳوهوس ايل ابپر- سي حيدرآباد ۾ هو، تڏهن بہ وڏا ڪين ڪياهئين، نيٺ مان ڪوٽ ڪٽائي ويس.“

هڪ دفعي روشن وارا شنوائيءَ تي ويا تہ ڏاڍي دير ڪيائون. مون جوٺيجي صاحب کي چيو، ”سائين، هنن نہ جاڻ چو دير ڪئي آهي.“ چيائين، ”سائين، لانڍي جيل مان ميجر ٻہ آيو هوندو بيا لوفر دوست بہ آيا هوندا ايترن ڏينهن کانپوءِ مليا آهن، سؤٺر سنگتياڻين جا قصا ڪٽي ويٺا هوندا. ٻيو ڪجهہ ڪونهي.“ روشن ۽ نورل سچو ڏينهن دڙڪا کائيندا هئا. دوڏي جيڪڏهن ٻوڙ خراب وڌيو تہ ڪيس تہ گاريون ملنديون هيون، پر روشن کي بہ دڙڪا ضرور ملندا هئا. باهر ڪوبہ ڪم نہ ٿيو تہ دڙڪا روشن کي ملندا هئا. حالانڪ هو ويچارو، جيل ۾ هو. منهنجون جيڪي ڪتسنون

www.sindhsalamat.com

جيل وارن روڪيون هيون. انهن مان ست جيار پير شبير روشن جي دوست حسن کي موٽائي ڏنيون، باقي چار پير شبير پاڻ ڦباٽي ويو. جوڻيجي صاحب ڪيترا دفعا روشن کي چيو، ”بابا، سائين واريون ڪئسيٽون حسن کان گهرائي ڏيو.“ ڪافي ڏينهن کانپوءِ ڪئسيٽون آيون. ڪئسيٽون پنج آيون هيون. جوڻيجي صاحب مونکان پڇيو، ”سائين، ڪئسيٽون پوريون آيون.“ مون بنا سوچي سمجهي چٽي چڙهي ڏيو. ”ها ڪونه آيون.“ پوءِ ته جوڻيجو صاحب روشن ۽ نورل تي باهه ٿي ويو. جڻ ته دڙڪا ڏيڻ جي انتظار ۾ هو. ڏاڍو گهٽ وڌ ڳالهائين. مان ڏاڍو ڦڪو ٿيس ته روشن ۽ نورل ڇا سوچيندا هوندا. مون چيو، ”سائين مونکي ڪئسٽن جي ضرورت ڪانهي. اهڙي خبر هجي ها ته مان ڪئسٽن جي ڳالهه ئي اوهان سان نه ڪيان ها.“ چيائين، ”سائين، ڳالهه ڪئسٽن جي ڪانهي. هتي انڌير نگري لڳي پئي آهي. جيڪا شيءِ جنهن کي وڻي، کڻيو وڃي. ڪار روشن جو دوست کڻي ويو، ايڪسيڊنٽ ڪري، ڪار اڇلائي ويو. ڪا شيءِ بچندي آهي؟“ (مان روشن وارن کان اڳ آزاد ٿيو هوس. سنڌن شنوائيءَ تي ملڻ ويس ته آتي ممتاز ٻڌايو: ”روشن وارن جي بنگلي تان ڪو ٽي - وي کڻي ويو آهي.“ مان حيران ٿيس ته چيائين: ”جيڪي شيون اڪيلو ماڻهو کڻي سگهي ٿو، اهڙيون سڀئي شيئون چورائجي ويئون آهن. باقي فرج، غاليچا ۽ صوفا سيٽ بچيا آهن. سي به ڪڍهن ويندا.“ نورل چيو، ”ماٺ ڪر بابا نه ٻڌي وٺي.“) مون نورل کي

www.sindhsalamat.com

چيو، ”ادا، مونکي افسوس آهي، ڪئمستن ڪري اوهانکي دڙڪا مليا.“ چيائين، ”ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. اسين دڙڪن تي هريل آهيون. جيل ۾ آهيون تنهنڪري رڳو دڙڪا ملن ٿا، نه ته بابا مونکي ته موچڙا به هڻندو آهي.“

جوٺيجو صاحب ڪاوڙ جو تمام تکو آهي. ڪنهن ڳالهه تي ضد ڪيائين ته پوءِ ضد تان نه لهندو. وات سان به نه نه پيو ڪندو ۽ انڪار ۾ ڪنڌ به پيو لوڏيندو. هڪڙي ڏينهن اڳ ۾ چڙيو ويٺو هو. ويتر نيرن دير سان آئي. پوءِ ته دودي جي ڪاپ وڏي نندي نه بچي. انهيءَ سان گڏوگڏ روشن ۽ نيرل کي به دڙڪا مليا پيا. ڪاوڙ ۾ پنهنجن جو ماني به گهٽ کاڌائين. رات جو دم پخت مرغيون آيون. جوٺيجي صاحب کي ڪاوڙ هئي ته چئي چو ڪونه موڪليائين. چيائين، ”حسن (روشن جو دل گهريو دوست) جي ماءُ وٽان آيون آهن. يا پٽس وٽان آيون آهن. اها به ڪاوڙ هئس ته دودي کي رڌڻ اچي ڪونه خبر نه ڪنهن ڪان رڌرائي موڪليون اٿس. پڪ خراب هونديون. پر جڏهن مرغيون کاڌيوسين ته آهي سٺيون رڌل هيون. پوءِ ڪاوڙ لٿس. مون چيو، ”سائين، دودي کي ڏنل گارين وارا لفظ هاڻ واپس وٺو.“ کلي چيائين، ”هنجا افعال آهن ئي گارين کائڻ جهڙا.“ ٻئي ڏينهن بن پهرن جي ماني تي وري ڪاوڙجي پيو، چاڪاڻ ته جهلڻ جي باوجود ڪارين مرچن وارو ٻوڙ آيو هو. روشن چيو، ”بابا مون ته چئي لکي موڪلي هئي.“ (اها بي ڳالهه آهي ته روشن روز چٺيون لکندو هو، پر موڪلڻ وسري ويندي هئس...

هئي. ۽ ڪاريون ويچارو دودو ڪائيندو هو.) جوڻيجي صاحب پليٽ سيرائيندي ڪاوڙ ۾ چيو، ”مان نٿو ماني کان.“ مون پنهنجاڻپ ڏيکاريندي چيو، ”پوءِ اسين به نٿا کائون.“ جوڻيجو صاحب ڪاوڙيو ته ويٺو هو، سو چيائين، ”ڀلي نه کائو.“ ۽ پوءِ مٿون جي ٻوڙ سان کاڌائين. اهي ڳاڙهي مرچون ۾ رڌل هئا. شام جو وري انهيءَ ڳالهه تان ناراض ٿي پيو ته ڪنهن گهرائڻ جو وسري ويئي. حالانڪ ڪنهن سندن ڪم به نه ايندي هئي. روشن ڪير ۾ وجهي پيئندو هو.

جوڻيجي صاحب کي فيصلا ڪرڻ ۽ چوريون جهلڻ جو شوق هوندو آهي. هڪ ڏينهن شاهنواز خان ڪراچيءَ ۾، مخدوم امين فهيم جي جاءِ تي مهل هو. ڪنهن مهل ٻاهران مخدوم جو فون آيو ته: جلدي اچو. دينا ليلي وارن جي چوري ٿي ويئي آهي. رونا ليلي ڳائڻ جي رڪارڊنگ لاءِ لاهور ويل آهي. دينا امتحانن جي ڪري هاسٽل ۾ رهيل هئي. پٺيان ڪو چوري ڪري ويو آهي. جوڻيجو صاحب دينا وارن جي گهر پهتو. مخدوم ۽ پوليس به هئي. خبر پئي ته در کي تالو لڳل هو، چور دريءَ جو شيشو ڀڃي، اندران ٽپڙ ڪٺي ويو آهي. پوليس رپورٽ لکي ۽ هلي ويئي. مخدوم امين فهيم جوڻيجي صاحب کي چيو، ”چوري اوهانکي ڳولهڻي پوندي.“ جوڻيجو صاحب منجهي پيو. ڪراچي جهڙي شهر ۾ چوري ڪيئن ڳولهجي. ڳوٺ هجي ته پيرا کڻائي سگهجن ٿا. يا ننڍا ننڍا وسيلا پيدا ٿي پوندا آهن، جنهن مان خبر پئجيو وڃي. هر هتي ڪيئن خبر پوي.

www.sindhsalamat.com

جوڻيجي صاحب پڇا ڳاڇا ڪئي. پتو پيو ته چور ڪمري ۾ بتي ٻريل ڇڏي ويو هو. انهيءَ ڳالهه جوڻيجي صاحب کي شڪ ۾ وڌو. دري جانچيائين، جنهنجو شيشو ڀڳل هو. ڏٺائين ته دريءَ جا اندرين پاسي وارا اڪرو کليل هئا. سهي ڪيائين ته چور ٻاهريون ڪونهي. ٻاهريون هجي ها ته دريءَ جا اندروان اڪرو ڪيئن کولي ها. جڏهن ته چور ڀڳل شيشي مان اندر اچي سگهيو ٿي. پڇا ڪيائين ته گهر جي چابي ڪنهن وٽ هوندي آهي. هڪ چابي دينا ليلي وٽ هئي، جيڪا هاسٽل ۾ رهندي آهي. مٿي جاءِ جا مالڪ رهندا هئا، انهن کان پڇا ڪيائين، پر انهن ٻڌايو ته هنن وٽ چابي ڪانهي. جوڻيجي صاحب جو اصرار هو ته چوري ڪنهن هٿي جي ماڻهوءَ ڪئي آهي. گهر جي چوڪيدار کي سڏائي پڇيو ويو، هن به انڪار ڪيو ته چابي هن وٽ به ڪانهي. جوڻيجي صاحب چيو، ”چوري پڪ چوڪيدار ڪئي آهي.“ انهيءَ وقت پوليس گهرائي، چوڪيدار کي پوليس جي حوالي ڪيو ويو. پوليس جي وڃڻ کانپوءِ جوڻيجي صاحب وارن چوڪيدار جي ڪمري جي تلاشي ورتي، اتي سامان نه هو، البت صندس کڙڻ مان دينا ليلي وارن جي گهر جي چابي نڪري آئي. اها ڳالهه پوليس کي ٻڌائي ويئي. چوڪيدار کي مار ملي ته هن چوري باسي ۽ سامان ڪڍي ڏنائين.

مارچ واري اليڪشن لاءِ جوڻيجي صاحب ۽ روشن پيشنگوئي ڪئي هئي ته پتو هارائيندو. ۽ ڪيس پنجاب مان

www.sindhsalamat.com

گهڻ ووٽ ملندا. مون چيو، ”منهنجي پنهنجي به اها خواهش آهي ته پٽو هارائي، پر هارائيندو ڪونه، ڪٽندو ۽ پنجاب مان گهڻا ووٽ ملندا.“ پر جوڻيجي صاحب سختيءَ سان منهنجي ڳالهه مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ڪراچيءَ لاءِ به منهنجو چوڻ هو ته پي- پي رکو به سيٽون ڪٽندي. پيرزادي ۽ ستار گبول واري. پر شاهنواز خان جو چوڻ هو ته - پي- پي چار سيٽون ڪٽندي نه ته به ٽي ضرور ڪٽندي. سليمان کهاڙيءَ واري سيٽ پڪي آهي. جوڻيجي صاحب جي ڳالهه غلط نڪتي. البت اندرا لاءِ مون چيو ته ڪٽندي. جوڻيجي صاحب ۽ روشن چيو ته - چاهيون اسين به اهو ٿا ته مائي ڪٽي، پر هارائيندي. جوڻيجي صاحب چيو، ”سائين هتي وري به جمهوريت آهي، هتي ماڻهو سجاڳ آهن.“ ۽ جوڻيجي صاحب جي ڳالهه صحيح نڪتي.

جوڻيجي صاحب سان گڏ مان ساڍا چار مهينا رهيس. جوڻيجو صاحب طبيعت جو تمام تيز هو، پر پوري عرصي ۾ مون سان ڪڏهن تيز لهجي ۾ به نه ڳالهايائين. ايستائين جو ڪڏهن منهنجو نالو نه ورتائين. هميشه ’سائين‘ ڪري مخاطب ڪيائين. مونسان واعدو ڪيائين ته مان جيڪڏهن اوهان کان اڳ آزاد ٿيس ته پهرين اوهانکي ڇڏائيندس، پنهنجي پٺن ڪي به پوءِ ۽ ٿيو به ائين. جوڻيجو صاحب اڳ ۾ آزاد ٿيو، ۽ جيئن واعدو ڪيو هئائين، هفتي جي اندر ڪوشش ڪري مونکي آزاد ڪرايائين ۽ سندن پٺ مهيني کانپوءِ آزاد ٿيا. شاهنواز خان جوڻيجو وڏيرو آهي. پر بقول رسول بخش پليجي جي - شاهنواز خان وطن دوست وڏيرو آهي. اسانکي اهڙن وڏيرن جي ضرورت آهي.

www.sindhsalamat.com

رسول بخش پليجو

رسول بخش پليجي صاحب سان منهنجي ملاقات ڪافي پراڻي آهي. پهريون دفعو ملاقات ١٩٦٤ع ۾ ٿي هئي. مان سندن عزت به ڪندو آهيان ۽ بي تڪلف به آهيان. ماهوار سهڻي ۽ سهڻي پريس تي پابندي پئي ته پليجي صاحب منهنجي وڪالت ڪئي. ۽ جڏهن مون تي ڪيس ٿيا ته ٻن ڪيسن ۾ منهنجي ضمانت به ڪرايائين. حالانڪ ڪجهه وقت اڳ اسان ٻنهين ۾ اختلاف هو، پر جڏهن مون تي ڏکيو وقت آيو ۽ ڪهڙي پاڳي سيٺي اديب مونکان پاسو ڪري ويا ته پليجي صاحب منهنجي پوري طرح مدد ڪئي. پليجوصاحب جيستائين پاڻ گرفتار نه ٿيو هو، منهنجي شنوائين تي به ايندو هو، جيڪڏهن پاڻ نه آيو ته پنهنجو ماڻهو موڪليندو هو.

مونکي ڪراچي جيل ۾ آئي ڪجهه ئي ڏينهن ٿيا هئا جو اخبارن ۾ خبر پڙهيم ته: رسول بخش پليجو گرفتار ٿي ويو. پر اها خبر نه پئي ته آهي ڪهڙي جيل ۾. ١٦ ڊسمبر تي صبح جو علڻ ٿيو، عادت موجب چڪر تي ويو ۽ موٽي اچي هدايائين ته: رسول بخش پليجو به پهچي ويو آهي. ٢٠ وارڊ ۾ آهي. مان ۽ ابوبڪر ساڻس ملڻ وياسين. وارڊ جي در کي تالو ڏنل هو، لوهي پٽين جي هڪ پاسي پليجوصاحب ۽ ٻئي پاسي اسين بيٺا هئاسين. پليجي صاحب کي چيوسين

www.sindhsalamat.com

ته: اوهان پوليس واري کي بيماريءَ جو ڇٽي ٿالو کولايو ته اسپتال هلي نوبڪلائيءَ ۾ ڪچهري ڪريون. پليجي صاحب اوڏي مهل ئي رڙ ڪري پوليس واري کي چيو، ”ڀائي تالو کول. مونکي اسپتال وڃڻو آهي.“ هن پڇيو، ”اوهانجي طبيعت خراب آهي ڇا؟“ پليجي صاحب چيو، ”تمام سخت خراب آهي، تون جلدي تالو کول.“ هن تالو کوليو، اسان نفيس صديقيءَ کي اطلاع ڏيئي اسپتال هليا وياسين. ڪجهه دير ڪانپوءِ نفيس به پهچي ويو. ۽ ڪافي دير مختلف موضوعن تي ڳالهيون ٻولهيون ٿينديون رهيون. پليجي صاحب ٻڌايو ته ڪيس ڪجهه ڏينهن ناري جيل ۾ رکيو هئائون. مون پليجي کي ٻڌايو ته اسانوٽ ٢٣ بئرڪ خالي پئي آهي. جيل وارن کان اجازت وٺي هتي اچي رهو، اتي وڌيڪ آرام ۾ رهندا.

ٻئي يا ٽئي ڏينهن پليجو صاحب ٢٣ بئرڪ ۾ هليو آيو. ٻڌايائين ته سندس ڪاغذ ۽ ڪتاب ماڙيءَ تي روڪي ورتا اٿن. اسان چيس ته سپرنٽنڊنٽ کي لکي موڪل، ملي ويندا. چوته اڳ ئي نفيس سان ڦڏو ڪري ڦاٿا آهن، سو توهان سان نه ڪندا. پليجي صاحب لکي موڪليو، ۽ کيس سڀئي ڪتاب ۽ ڪاغذ موٽائي ڏنائون.

پليجي صاحب کي جيڪا کٽ مليل هئي، بند ٿيڻ وقت تنهن لاءِ پوليس وارو آيو چيائين: اها کٽ چوڌري صاحب جي آهي، واپس ڪريو. جونيجي صاحب پوليس واري کان پڇيو: چوڌري هن کٽ تي سمهندو آهي ڇا؟

www.sindhsalamat.com

هن جواب ڏنو: ’هي ٻه اٿس. پليجي چيو: ته پوءِ نه ڏبي. علي ٽيپو چوڌريءَ وٽ ويو ۽ اچي چيائين، ”چوڌري صاحب چوي ٿو تو ته في الحال پلي رکو. وڃو ته مونکي موڪلائي ڏجو.“ جوڻيجي صاحب ڪلي چيو، ”هن پاڻيءَ ڪي شايد سدائين هتي رهڻو آهي.“ پليجي صاحب تحريڪ جو نئون پرچو آندو هو، سو اسانکي پڙهڻ لاءِ ڏنائين. مون ۽ جوڻيجي صاحب ايڊيٽوريل پڙهيو - ہڏيءَ تي لکيل هو. ہٿي ڏينهن پليجي صاحب مونکان پڇيو، ”اوهان ايڊيٽوريل پڙهيو آهي.“ چيم، ”ها.“ پڇيائين، ”اوهانجو رايو ڪهڙو آهي.“ چيم، ”ڳالهه ته سٺي آهي. پر ہڏي ڪنهن سان ڪريون ۽ ڪيئن ڪجي، ڇا ڪجي. منهنجو مقصد آهي ڪهڙين ڳالهين تي، ڪهڙن اصولن تي ۽ ڪير ہڏي ڪرائيندو.“ پليجي صاحب چيو، ”پاڻ ڪرائينداسين.“ مون چيو، ”اوهانجي ڳالهه درست. اوهان ہڏيءَ تي زور ڏيو ٿا، پر ہٿي پاسي انهيءَ پرچي ۾ ڄام ساقيءَ جي خلاف مضمون آهي. اهو بهتر ڪونهي ته هن وقت اوهان اختلاف وساري ڄام سان ہڏي ڪريو.“ چيائين، ”ڄام ڪوڙو آهي، اهڙا ڪم ڪري رهيو آهي جنهن مان نقصان رسيو آهي.“ چيم، ”هوندو، پر جيڪڏهن ہڏي ڪبي، اتحاد ٿيو ته ڄام ٻه مات ڏيندو.“ ڪجهه دير خاموشي رهي، پوءِ پليجي صاحب چيو، ”اوهان هن پرچي ۾ حورالنسا پليجي جي ڪهاڻي پڙهي آهي.“ چيم، ”نه.“ چيائين، ”مهرباني ڪري پڙهو ۽ رايو ڏيو.“ مون ڪهاڻي پڙهي، چڱي تعميري ڪهاڻي هئي. مون پليجي

www.sindhsalamat.com

صاحب کي راپو ڏنو. پليجي صاحب پڙهيو ته: حورالنسا سندن ڀيڻ آهي. پليجي اهو به چيو ته: اوهان پنهنجو راپو جيڪڏهن تحريڪ کي لکي موڪليو ته مهرباني ٿيندي. مون راپو لکي تحريڪ وارن کي موڪليو، پر شايد کين اهو خط نه مليو.

پليجو صاحب جڏهين کان آيو هو، تڏهن کان اسان وٽ ڳالهين جو موضوع هاڻ گهڻو ڪري سياست هوندي هئي، پليجي صاحب جو چوڻ هو ته، اصل عوام، سنڌ جو اصل عوام- هاري آهي. اسانکي هارين ۾ ڪم ڪرڻ گهرجي. شهرن ۾، هوتلن جي سياست مان نڪري ڳوٺن ۾ وڃجي. اصل عوام کي پڙهائجي ته انهنجا حق ڪهڙا آهن. ساڻن ڪهڙيون زيادتيون پيون ٿين. انهنکي ڇا ڪرڻ گهرجي. ڪيئن ڪرڻ گهرجي. اسانکان وڌيڪ، شهر وارن کان وڌيڪ انهن ۾ جذبو آهي. هو ڪم ڪرڻ چاهين ٿا، پر انهن کي ڪم ڪرڻ جو طريقو ڪونه ٿو اچي. اسين کين طريقو سمجهائي سگهون ٿا. اسانجي اصلي ۽ وڏي طاقت هاري آهن، جيستائين اهي ساٿ نه ڏيندا، انهن جو ساٿ اسان سان نه هوندو، اسين ڪڏهن به ڪامياب نه ٿي سگهنداسين.

پليجي صاحب جو زور نيشلزم کان وڌيڪ سوشلزم تي هو. سندن خيال مطابق سوشلزم جي اڳير ضرورت آهي. تنهنڪري مائوزي‌تنگ، لينن، مارڪس، هوچي من ۽ ويتنامي لٽريچر کي پڙهجي.

مان اڳير به چئي چڪو آهيان ته مان پليجي صاحب کي ورهين کان سڃاڻان. منهنجا ساڻس نظرياتي اختلاف، به

www.sindhsalamat.com

رهيا آهن ۽ ذاتي ٻه. پر انهيءَ ڳالهه ۾ ايمان اٿم تہ- پليجي جهڙو ذهين ماڻهو سنڌ ۾ ٻيو مشڪل ملندو. مان انهيءَ سان بہ متفق نہ آهيان تہ پليجو سنڌ جو دشمن آهي. اسانوٽ شروع کان اها مصيبت آهي تہ ذاتي اختلاف کي بہ اجتماعي حيثيت ڏيو ڇڏجي. پليجي صاحب کان غلطيون ضرور ٿيون آهن. پر ڪانڌس بہ آهي ساڳيون غلطيون ٿيون آهن، جيڪي ٻين ڪيون آهن. اها ٻي ڳالهه آهي تہ هڪ سياستدان جو ڪردار بلڪل بي داغ هئڻ گهرجي.

اسانوٽ سيٺي ساڳيو ڪم ڪري رهيا آهن، رڳو طريقہ ڪار الڳ الڳ آهي. جيڪي پليجي صاحب جي طريقہ ڪار سان متفق نہ ٿيا، اهي پليجي کي غدار چون، جنهنجي طريقہ ڪار سان پليجو صاحب متفق ڪونهي، انهنکي پليجو صاحب پناهگيرن جو ايجنٽ چوي. ۽ مشڪل اها آهي تہ پليجي صاحب جي نظر ۾ ايجنٽ تمام گهڻا آهن، انهن ۾- جام ساقي، شمشيرالحيدري، ظفر حسن، امدا حسيني، ناصر موراڻي، نياز همايوني، آريسر ۽ نذير عباسي اچيو وڃن. هڪ دفعي مون ڪانئس پڇيو، ”ڀلا مان بہ مهاجرن جوايجنٽ آهيان.“ چيائين، ”نہ، اوهين پناهگيرن جا ايجنٽ نہ آهيو، پر پناهگيرن جي ايجنٽن جي اثر ۾ آهيو.“ منهنجو انهيءَ ڳالهہ تي پليجي صاحب سان اختلاف رهندو هو. منهنجوچوڻ هو تہ - اوهين سيٺي کي مهاجرن جو ايجنٽ ڇوٿا سمجهو. سيٺي سنڌ جا خيرخواه آهن. اوهين اهو ڇٺي سگهو ٿا تہ انهنکي پنهنجو ذاتي مفاد وڌيڪ پيارو آهي. ٻا اهي ڏيڍئا

www.sindhsalamat.com

آهن. نوڪرين تي وڪامي وياه همت ڪونهي جو ميدان ۾ نڪرن. پر اوهانکي انهن لاءِ اهو نه چوڻ گهرجي ته اهي مهاجرن جا ايجنٽ آهن. پر پليجو صاحب منهنجي ڳالهه سان ڪڏهن به متفق نه ٿيو. مونکي افسوس ٿيندو هو ته جيڪا غلطي هيا ڪري رهيا آهن، ساڳي غلطي پليجي جهڙو هوشيار ماڻهو به ڪري رهيو آهي. شايد انهيءَ جو سبب اهو به هجي ته پليجو صاحب وڏيرن جي خلاف آهي. پر هن سيني وڏيرن جي بجاءِ سڄو زور رکو سائين جي- ايم- سيد جي خلاف استعمال ڪيو. ڇاڪاڻ ته سندس خيال هو ته سندي شاگردن ۾ ٻين عام، خاص ڪري پڙهيل ماڻهن تي عام وڏيري جو اثر ڪونهي. فقط سائين جي- ايم- سيد جو آهي. تنهنڪري هنجي مخالفت ڪجي. سائين جي-ايم-سيد جي خلاف لکيائين. سائين جي-ايم سيد جي چاهيندڙن سخت مخالفت ڪئي. پليجي جيڪو ڪم ڪرڻ ٿي چاهيو، انهيءَ ۾ مشڪل پيش اچڻ لڳي، تنهنڪري هنجي ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺي ته اهي مهاجرن جا ايجنٽ آهن. پوءِ آهو چام ساقي ۽ ظفر حسن هجن يا مان.

پليجي صاحب ڪي وسر جي اصل پٽ آهي. پر عجيب ڳالهه آهي ته وقت ڏنل هوندس ته وقت تي پهچي ويندو. ڪيس ڪنيل هوندو ته ڪورٽ باقاعدگيءَ سان ايندو. ڪيس جي مڪمل اسٽڊي ڪندو. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪورٽ روم مان نڪرندي وقت فائيل ڪمري جي اندرميز تي ئي وساري ايندو. منهنجي ڪيسن ۾ به اڪثر ائين ٿيندو هو. ڪورٽ

www.sindhsalamat.com

۾، ڪارو ڪوٽ ۽ ڪاري پاڻي وڃڻي هوندي هئي. پر اڪثر ڪيس اهو وسري ويندو هو. هڪ دفعي سهڻيءَ جي ڪيس جي سلسلي ۾ ڪراچي وڃڻو هو. ڪراچيءَ مان ايندي، رستي ۾ مونکي چيائين، ”مهرباني ڪري مونکي ياد ڏيارجو، منهنجي پينٽ جا بٽڻ لٽڪيل آهن، آهي هٿائي ڇڏيان.“ ۽ پوءِ منهنجي ٻه ٽي دفعا ياد ڏيارڻ تي بٽڻ لڳا. هڪ مزيدار ڳالهه ٻڌائين: هاءِ ڪورٽ ۾ خون جو ڪيس هو. پليجي کي بحث ڪرڻو هو. هاءِ ڪورٽ ۾ پهتو ته دوست وڪيلن پڇيو: ڪيئن اچڻ ٿيو؟ ٻڌائين: خون جي ڪيس ۾ بحث ڪرڻو اٿم. سڀني حيران ٿي پڇيو: پر اوهين ته ستڻ، خميس ۽ چمپل پائي آيا آهيو. پليجي صاحب ڪان رڙ نڪري وئي، ”مري ويس.“ هنکي ياد ئي نه رهيو. حيدرآباد مان انهن ئي ڪپڙن ۾ هليو آيو هو. پر حاضر دماغ هو. جج وٽ چيمبر ۾ هليو ويو، چيائين: منهنجي بيگ چوري ٿي وئي آهي، ايتروقت ڪونهي جو ڪپڙا هٿ ڪري سگهان، تنهنڪري مهرباني ڪري اجازت ڏيو ته چيمبر ۾ ئي بحث ڪري وٺان. جج اجازت ڏيئي ڇڏيس.

جيل ۾ ٻه اها ئي حالت هئس. ڪنهن ٻه شي جو خيال نه رهندو هوس. هڪ ڏينهن مون چيومانس، ”اوهان دل ۾ نه ڪريو ته مان هڪ ڳالهه چوان.“ چيائين، ”ضرور چئو، بلڪل چوڻ گهرجي.“ مون چيو. ”اوهان سياستدان آهيو. سياستدان جي شخصيت اهڙي هئڻ گهرجي جو ڏسڻ وارو متاثر ٿئي. منهنجو مقصد اهو ڪونهي ته هروقت ٽري پيس سوٽ

www.sindhsalamat.com

پاڻي ويلو هجي. پر جام ساقيءَ وانگر هر وقت ميرو گندو
به نه رهي. ڪپڙا سادا ئي هجن، پر صاف سترا هجن. اوهان
انهيءَ پاسي ڌيان گهٽ ٿا ڏيو.“ چيائين، ”اوهان مهرباني
ڪري مون تي سختيءَ سان تنقيد ڪندا ڪريو. مان انهن
معاملن ۾ ڏاڍو لاپرواهه آهيان، ۽ ويسر به ڏاڍي اٿم. اوهين
ٽوڪيندا ڪريو.“ وري چيائين، ”مونکي ڪم جي ڳالهه
ڪونه وسرندي آهي. ڪنهن ميٽنگ ۾ وڃڻو هجي، يا
ڪنهن ڪيس تي. يا تنظيم جو ڪم هوندو ته اصل نه
وسرندو. اهم ڪم اصل نه وسرندو. پر مان ڪپڙن، بوٽن
يا اهڙين شين کان، ملڪ جي معاملن کي وڌيڪ اهميت
ڏيندو آهيان، تنهنڪري اهي وسري وڃن. هميشه جن ڳالهين
کي اهميت نه ڏبي آهي وسري وينديون.“

مان جڏهن روشن وارن جي اچڻ کانپوءِ ٢٣ ٻئرڪ ۾
پليجي صاحب وٽ رهڻ آيس تي ته اڪ ۾ پڇيومانس، ”مان
اوهان سان گڏ رهان، اوهانکي اعتراض ته نه ٿيندو.“ مرڪي
چوائين، ”اها ته منهنجي خوشنصيبي آهي.“ جڏهن ٢٣ ٻئرڪ
۾ آيس ته چيم، ”پليجا صاحب، پنهنجي ٽيرهن سالن کان
واقفيت آهي، بلڪ سٺو رستو آهي. پر زندگيءَ ۾ پهريون
دفعو اوهان سان رات رهان پيو.“ پليجي صاحب چيو،
”منهنجي لاءِ اها خوشيءَ جي ڳالهه آهي.“

پليجو صاحب سدائين مونکي چوندو هو، ”اوهين مون
تي تنقيد ڪندا رهو. منهنجي هر خامي ٻڌايو.“ مون هڪ
ڳالهه نوٽ ڪئي ته پليجو صاحب چڙ جو تمام تيز آهي.

www.sindhsalamat.com

پر پاڻ تي ڪافي ضابطو اٿس. پاڻ تي تنقيد ٻڌندو آهي، ۽ برداشت ڪندو آهي. البت جڏهن ڪاوڙيو ته پوءِ صفا هوش مان نڪري ويندو. ۽ انهيءَ وقت دوستي ناتي جو بلڪل خيال نه رکندو. پر جلدي انهيءَ مان پرچي ويندو آهي. ۽ اهڙو رويو اختيار ڪندو جڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪونهي. اڳي کان وڌيڪ چڱي نموني ملندو، ۽ اڳلو پاڻ ڦڪو پيو ٿيندو.

شام جو مان ۽ پليجو صاحب اڪثر ميدان ۾ گڏ چڪر هڻندا هئاسين. پليجو هميشه چوندو هو: ”اوهين مونکي چيڪ ڪندا ڪريو. مان اڪثر غلط حرڪتون ڪندو آهيان.“ مون چيو، ”اوهين بي فڪر رهو. مان هر وقت اوهان تي نظر رکندس.“

هڪ دفعي نيرن تي ويٺا هئاسين. عادت موجب ڪچهري تي رهي هئي. ڳالهين جو موضوع ظفر حسن هو، جيڪو تازو سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو هو. پليجي صاحب کي اها ڳالهه نه وڻي هئي. چيائين، ”ظفر حسن نهايت ڪوڙو، منافق ۽ پناهگيرن جو ايجنٽ آهي.“ مون اعتراض ڪيو. چيم، ”مان ظفر کي ننڍي هوندي کان سڃاڻان. هو نه ڪوڙو آهي، نه منافق. البت سُست ضرور آهي. ظفر ڪوڙ نه ڳالهائيندو آهي. اتفاق سان جيڪڏهن ڳالهائي ورتائين ته پوءِ اچي پاٺمرادو معافي گهري ويندو ته: فلاڻي ڏينهن مون غلط ڳالهه ڪري ڇڏي هئي، تنهن لاءِ معذرت ٿو گهران. پوءِ پلي اڳلي کي سندس ڪوڙ جو پتو ڏي نه

www.sindhsalamat.com

هجي. باقي اوهين جو هنگي مهاجرن جو ايجنٽ چؤ ٿا ته اوهان وٽ انهيءَ جو ڪهڙو ثبوت آهي. ڪهڙن مهاجرن جو ايجنٽ چؤ ٿاه" چيائين. "امداد حسينيءَ جهڙن جو." مون چيو. "امداد حسيني سنڌي ادبي سنگت جو سيڪريٽري آهي. رسالن ۽ پريسن تي پابندي پوڻ تي ڪجهه به نه ڪيائين، نوڪري وٺي مات ڪري ويهي رهيو، پر توهان هنگي مهاجرن جو ايجنٽ ٿا چئي سگهو. اما زيادتي ٿيندي. نه ٿي ظفر منافق آهي. جيڪا ڳالهه نه وٺندي منهن تي چئي ڇڏيندو...." منهنجي ڳالهه اڌ ۾ ڪٽيندي چيائين، "ظفر هاڻ سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو آهي، ڏسجو، اسانجي پريس ۾ سنڌي ادبي بورڊ جا ڪتاب ڇپڻ لاءِ هاڻ نه ڏيندو." مون چيو، "اوهانجي سوچ غلط آهي. ائين نه ٿيندو." پليجو صاحب اٿيو، ۽ منٽ ۾ واپس اچڻ جو چئي هليو ويو. ٿوري دير ڪانپوءِ موٽي آيو. چيائين، "هي موضوع طويل آهي، هيءُ مناسب وقت ڪونهي. ڪنهن ٻئي وقت ڳالهائينداسين."

نفيس صديقي پڙهيل ڳڙهيل ۽ هوشيار ماڻهو هو، پر پليجي صاحب جي سامهون اسانکي احساس ٿيندو هو ته نفيس ڪجهه به نٿو ڄاڻي. خود نفيس کي به انهيءَ ڳالهه جو اعتراف هو. جڏهن به نفيس ايندو هو ته پليجو صاحب گهڻي دير ڳالهائيندو هو. هڪ دفعي آيو، ڳالهيون نڪتيون، پليجي چيو: "اوهان مهاجر اسان سنڌين تي وڏا ظلم ڪيا آهن، اسانجي حقن تي ڌاڙا هنيا اٿو. اسانجي ٻولي، اسانجي ثقافت

www.sindhsalamat.com

کي نقصان رسايو اٿو. اسانجي نوڪرين ۽ زمين تي قبضو ڪيو اٿو. اوهين پنهنجي جا دشمن رکو انهيءَ ڪري آهيو جو هو سنڌي آهي. جيڪڏهن هو مهاجر يا پنجابي هجي ها ته اوهين اکين ۾ جاءِ ڏيو ها. ڇاڪاڻ ته پنهنجي رڳو پنجابين ۽ مهاجرن کي فائدا رسايا آهن.“ نفيس کن ڳالهين جو اقرار ڪندو هو، ۽ کن کان انڪار. پر جڏهن به اڙدو بولي ۽ ڪوٽا سسٽم جو ذڪر ايندو هو ته نفيس صفا مهاجر ٿي پوندو هو. نفيس سان پليجو صاحب انٽرنيشنل پالٽڪس ۽ پرابلمس، پنهنجو ۽ گهڻي پاڳي ويتنامي انقلاب جي باري ۾ ڳالهيون ڪندو هو. ڪيئن انقلاب آيو. انقلاب ڪيئن ايندا آهن، ڪيئن وڙهجي، ڪيئن اڳتي وڌجي، ڪٿي پوئتي هٽجي. ڪيئن حملو ڪجي. ڳالهه ۾ ڪجهه به نه هجي. پر پمفليٽ ڪڍي دشمن کي هراسان ڪجي. نفيس جو مطالعو پليجي صاحب جي ڀيٽ ۾ ڪجهه به نه هو. ڏاڍو حيران ٿي اهي ڳالهيون ٻڌندو هو ۽ پليجي صاحب کان ڏاڍو متاثر ٿيندو هو. هڪ دفعي جڏهن نفيس سان پليجي صاحب جي ڳالهه ڪيائين ته نفيس موٽي پنهنجي وارڊ ۾ ويو ته پليجي صاحب مونکان پڇيو، ”مون صحيح ڳالهايو، ڪٿي ٽڙي پکڙي ته نه ويو.“ چيم، ”نه، اوهان تمام سٺو ڳالهايو.“

پليجي صاحب جي ذهن ۾ رڳو هاري، انقلاب، تنظيم، ٻڌي، تحريڪ جهڙيون ڳالهيون سمايل هونديون هيون. ٻوٽ تي مٽيءَ جا ٿهه جمي ويندا هئا، ننهن وڌي مير ۾ ڪارا ٿي ويندا هئا، چمپل ڪونه هوندو هو، سڄو ڏينهن

www.sindhsalamat.com

بوٽ پائي پيو هلندو هو. ڪپڙا ميرا ٿي ويندا هئا، پر اهي ميرا ڪپڙا پائي شنوائيءَ تي ويندو هو. جڏهن به شنوائيءَ تي ويندو هو، مان ڪيس ڪاغذ تي لکي ڏيندو هوس-اوهين پنهنجي لاءِ چمپل وٺيو اچجو، پالش آڻجو، بوٽ خراب ٿي ويا آهن. بوٽن لاءِ ڪشا آڻجو، بنا ڪشن جي بوٽ پائي پيا هلو. صابڻ وٺيو اچجو، اوهانجا سيئي ڪپڙا ميرا ٿي ويا آهن. رومال وٺيو اچجو، اوهان اڪثر نڪ خميس سان اگهندا آهيو. ۽ پوءِ سندس بوٽ پالش ڪرائي رکندو هوس ڪڏهن ڪڏهن پاڻ به سندس بوٽ پالش ڪري ڇڏيندو هوس. ڪپڙا ڌئاري رکندو هوس، ۽ شنوائيءَ تي وڃڻ وقت ياد ڏياريندو هوس ته ڌوتل ڪپڙا پائي وڃو. ايندو هو ته چوندو هوس ته ڌوتل ڪپڙا مٽائي، پيا پائي وڃو. جيئن ننڍڙي ٻار کي پالبو آهي، مان ۽ ابوبڪر زرداري اهڙين پليجي صاحب جو خيال رکندا هئاسين. ۽ پليجو صاحب به هڪ سٺي ٻار وانگر اسانجو چيو مڃيندو هو. هڪ دفعي مون پليجي صاحب کي چيو، ”مان جهڙو اوهانجو پرسنل سيڪريٽري.“ کلي چيائين، ”پرسنل سيڪريٽري نه، پرسنل انچارج.“ پليجي جي ويسر جي اها حالت هئي جو اڪثر ماني کائڻ وقت هٿ ڌوئڻ وسري ويندا هئس. ڪيترين دفعي سِنگهه، ڪاڍي انهيءَ وقت مانيءَ تي وڃي رهندو هو. مان ياد ڏياريندو هوس: پليجا صاحب اوهان هٿ نه ڌوتا آهن. ۽ پليجو انهيءَ وقت اٿي هٿ ڌوئي ايندو هو. چوندو هو: اوهين حڪم ڪندا ڪريو، مان ڊسيپلين ۾ رهندس. اسين

www.sindhsalamat.com

ڊسيپلين وارا ماڻهو آهيون. تنهن ڪري ياد ڪونه رهندا هئا، تنهن وڏي، ڪند ۾ ڪارا ٽي ويندا هئس. هڪ ڏينهن سيٺي بيٺا هئا، مون ڏٺو ته پليجي صاحب جا تنهن تمام ڪندا ٽي ويا آهن، ڪن جي نظر ڳهڙي تنهن تي ئي پئي. مان نيل ڪتر ڪڍي آيس، لڪائي پليجي جي هٿ ۾ ڏيئي ڇڏيم. هوشيار ماڻهو هو، سمجهي ويو، ۽ ٿوري دير ۾ تنهن ڪٽي موٽي آيو. خبر نه ڪهڙي تڪليف هئي جو ڪيهه واري ماني نه کائيندو هو، ۽ هاڻ، فراءِ ۾، ڪيهه بدران پاڻيءَ ۾ ڪرائيندو هو. پر ويسر جي ڪري اڪثر اٿيي ماني ۽ پاڻيءَ ۾ رڌل بيدو ڇڏي ڪيهه واري ماني ۽ بيدو کائي وٺندو هو. هڪ دفعي جوڻيجي صاحب صلاح ڏني ته صبح جو نيرن تي مکڻ کائيندا ڪريو. روز نيرن تي جوڻيجي صاحب جي مکڻ ايندو هو، پليجو صاحب روز مکڻ ڪڍي پنهنجي پليٽ ۾ رکندو هو، پر کائڻ ياد نه رهندو هوس. ڪڏهن ته اهو به ياد نه رهندو هوس ته ماني کاڌي اٿس يا نه. اسين ياد ڏياريندا هئاسين ته چوندو: اڇا! ماني نه کاڌي اٿم. مون سمجهيو کاڌي ورتي اٿم. هڪ دفعي شنوائيءَ تان موٽيو. خميس جي کيسي ۾ ڪجهه ريزڪاري پئي هئي، خميس لاٿائين ته ريزڪاري ڪري پئي، ڳوليهي ڪري ورتي ۽ خميس جي کيسي ۾ وڌائين. ۽ جڏهن انهيءَ ان ريزڪاري ڪري، ته وري جيڪا خميس پاتائين، انهيءَ جي کيسي ۾ وڌائين، اهڙيءَ طرح ڪيترا ڏينهن روز پئي ريزڪاري ڪرندي هئي، ۽ ميري، بيءَ خميس ۾ وجهندو هو. هڪ

www.sindhsalamat.com

دفعي مون چيو مانس: اوهان ڪيسي ۾ هرو ڀرو ريزگاري وجهي
ڇڏي آهي. جيڪا روز ٻئي ڪري. اوهانکي هتي جيل ۾
ڪم ته نٿي اچي، اما بيڪ ۾ ڇو نٿا وجهي ڇڏيو. چيائين:
واه جي ڳالهه ٻڌايو. مان ته هن ريزگاري ۾ مان اچي ڦاٿو
هوس، پر سمجهه ۾ نٿي آيو ته هنکي ڪيڏانهن ڪريان.

هڪ دفعي پليجو صاحب شنوائي ۾ تان موٽيو ته ٻڌائين:
اڄ شنوائي ۾ تي ابراهيم منشي، آريسر، ساجن ۽ حبيب الله
ناريجو به هئا. حبيب الله مونکي چيو، "جيئي سنڌو ديش."[٩١]
مون چيو، "جيئي سنڌ." چيائين، "ڇو جيئي سنڌو ديش
چوندي ڊڄي ويا." مون به چيو، "ڇو جيئي سنڌ چوندي
ڊڄي ويا." پوءِ ڪجهه تلخ ڪلامي به ٿي، پر موجودي
جماعت جا ماڻهو ويٺا هئا، تنهنڪري جلدي ماٺ ڪري
ويٺم، نه ته ٻين جي ماڻهن خواري نه ٿئي.

هڪ شام جو ٽيچي صاحب، پليجو، ابوبڪر، غوث بخش
۽ ظفر (مهاجر ڇوڪرو) ويٺا هئا. بحث پئي هليو ته سنڌي
مهاجر اتحاد ڪيئن ٿئي. عادت موجب پليجي صاحب ظفر
کي چيو، "آپ لوگ پناهگير...."[٩٢] مون ظفر ڏانهن ڏٺو،
هن جو منهن ليئي ويو هو. جيل جو اهو اخلاقي قانون آهي
چاهي ڪير به هجي، هڪ ٻئي جي جذبات جو خيال رکبو
آهي. مهاجرن کي پناهگير لفظ تي ڪاوڙ لڳندي آهي،
پليجي ڪهڙي ڪهڙي ۾ اهو لفظ استعمال ڪيو پئي. مان ٽيچي
جي ماڻهن پليجي صاحب کي چئي نٿي سگهيس، پر ڪيس
گهوري نهارڻ لڳس. ڪجهه دير ڪانپوءِ پليجي محسوس

www.sindhsalamat.com

ڪيم ته هن ڪا غلط ڳالهه ڪئي. ظفر عمر جو ننڍو هو، پر بحث اهڙي چٽي نموني ڪيائين جو پليجي کي به ڪجهه گهڙين تائين منجهائي ڇڏيائين.

پليجي صاحب وٽ ويٺو هوس، چيم، ”هتي وقت ۽ سڪون به آهي، جيڪڏهن ڪا چڱي ڪاپي هجي ها ته ناوليٽ لکي وٺان ها.“ يڪدم ڪاپي ڏيندي چيائين، ”هي وٺو ۽ جنهن وقت، جنهن شيء جي ضرورت هجي، ۽ آءٌ موجود نه هجان ته مهرباني ڪري بنا اجازت کڻي وٺندا ڪريو.“ چيم، ”بنا اجازت کڻڻ ته مناسب ڪونهي.“ چيائين، ”ڪڏهن ڪانپوء پڻ ائين ڇڏيندا ڪريو.“ ”ٺيڪ آهي ٺيڪ.“ چيم، ”آءٌ اوهانجي گهرج جي هجي.“ چيائين، ”هي گهرائي سگهجي ٿي.“ مونکي ڪنهن شيء جي ضرورت هوندي هئي يا ابوبڪر ڪي ڊ. پليجو صاحب جيل ۾ جمع ٿيل سندن پئسن مان آءٌ گهرائي ڏيندو هو. مونکي ۽ ابوبڪر تي زور هوس ته: لکندا ڪريو. بلڪ تمام گهڻو لکو، ڪامريڊ مائوزي تنگ جا ڪتاب پڙهو. مونکان سدائين پڇندو هو، ”اوهان ويتنامي انقلاب پڙهيو آهي.“ ۽ پوء ڪتاب گهرائي ڏنائين مان به ڪيس چوندو هوس، ”اوهين به ته لکو، رکو مونکي چئو ٿا.“ چيائين، ”مونکي به لکڻ گهرجي. مان به لکندس. پر في الحال پڙهان پيو.“ پليجي صاحب بلوچي سکي ويو هو. پشتو به سکي ورتائين، سرائڪي ۽ پنجابي به ايندي هئس، انگريزي جو ته ماستر هو. ادب جي ڳالهه نڪتي ته چيائين: ”تعميري ادب تخليق ڪرڻ گهرجي. مايوس ڪندڙ ادب ڏيڻ کان

www.sindhsalamat.com

پاسو ڪجي ته بهتر. فقط اهڙيون ڪهاڻيون نه هجن، جن ۾ رڳو مسئلا هجن. سماج جو گند هجي. بلڪ مسئلن جو حل به ٻڌائجي. اهو گند سماج مان ڪيئن هٽائي سگهجي ٿو انهيءَ جو طريقو به ٻڌائجي. همت، بهادري ۽ جدوجهد جو سبق ڏنل هجي. شهري ماحول مان نڪري هارين ۽ ڳوٺن جي مسئلن تي ڪهاڻيون لکڻ گهرجن. روسي ناول ’پهاڙون ڪي بيٽي‘ جهڙيون ڪهاڻيون لکڻ گهرجن. ادب براءِ ادب ۽ ادب براءِ زندگي مهاجرن جي پيدا ڪيل مسخري آهي. اها پناهگيري سوچ آهي. اوهين منهنجي نظر ۾ ٻار آهيو. اڃا اوهانکي سولي طرح قلم به جهلڻ نٿو اچي. اڃا اوهانکي گهڻو ڪجهه سکڻو آهي.“

پليجو صاحب اڪثر سترهين وارڊ ۾ وڃي ويهندو هو. جتي جماعت اسلامي وارا رهندا هئا ۽ چوڌري ظهورالاهي به اڪثر اتي ئي ويٺو هوندو هو. پليجو انهن سان سياسي بحث ڪندو هو. پر اڪثر مذهب تي ڳالهائيندو هو. ۽ چوندو هو. سياست کي ڇڏيو. اچو ته مذهب تي ڳالهايون، قرآن شريف ۽ حديث شريف تي. پليجي صاحب کي قرآن شريف جون گهڻيون آيتون ياد هيون، ۽ حديث جي به چڱي ڄاڻ رکندو هو. بحث ۾ جماعت اسلامي وارن مان ڪو به کيس پڄي نه سگهندو هو. حالانڪ انهن ۾ جسارت جو ايڊيٽر صلاح الدين به هو. پر پليجي جا دليل ايڏا پختا هوندا هئا ۽ سوال ايڏا اهم جو هو خاموش ٿي ويندا هئا. ۽ سائنس بحث کان لهرائيندا هئا.

www.sindhsalamat.com

پليجو صاحب پنهنجي ڪيسن جون دلچسپ ڳالهيون به اڪثر ٻڌائيندو هو. هڪ مختيارڪار 'خشڪ' جي ذڪر ڪيائين. ٻڌائين: سخت ايماندار ماڻهو هو. رشوت جو سخت خلاف. هڪ هندو چاليهه هزار رپيا رشوت ڏني، ڪيس انهيءَ وقت گرفتار ڪرائين. ۽ سيٺي جي اکيان ٻيهي نوٽن تي پيشاب ڪيائين. البت ڇوڪرن جو شوقين هو، سو ماڻهو اڪثر سهڻن ڇوڪرن کي پئسا ڏيئي وٽس موڪليندا هئا، ۽ اهي هن وٽان ڪم ڪڍرائي ايندا هئا. هڪ 'خواجه' جج جي ڳالهه ٻڌائين: خون جو ڪيس هو. مون بحث پي ڪيو، تمام گهڻي استڊي ڪئي هئي ۽ بلڪل تيار ٿي آيو هوس. ڪيس هلندي جج پڇيو: "تون ڪجهه آهين؟" مان بلڪل حيران هوس. سڄو ڪيس دماغ مان نڪري ويو. جواب ڏنومانس: "مان ڪجهه نه آهيان، پليجو ذات جو آهيان." حالانڪ ڪجهه دير اڳ پنهنجو نالو ۽ ذات لکرائي هئي. مان وري منجهي ويس. مان دلائل ڏيڻ لڳس، وري اوچتو سوال ڪيائين: "تون ڪجهه چوڻ آهين؟" مان منجهي پيس. ڀلا انهيءَ سوال جو ڪهڙو جواب ڏيئي سگهيس ٿي. ڏاڍي آدب سان چيم، "نه سائين، مان ڪجهه نه پليجو ذات جو آهيان." وري دليل ڏيڻ لڳس ته پڇيائين: "تون ڪٿي جو آهين." چيم، "ٺٽي جو آهيان." چيائين، تون ٺٽي جو وڪيل آهين. پر ڪجهه نه آهين." چيومانس، "مان ٺٽي جو وڪيل آهيان، پر ڪجهه ڪونه آهيان." ڪجهه دير تائين چپ ڪري ڏسندو رهيو. پوءِ پڇيائين، "ٺٽي جا وڪيل جج جي خلاف

www.sindhsalamat.com

رپورٽون چوڪندا آهن؟“ منجهي پيس. مان غير حاضر دماغ ماڻهو. مونکي ياد نٿي ڪونه هو ته ڪهڙن وڪيلن، ججن جي خلاف رپورٽون ڪيون آهن. سو چيم، ”سائين مون رپورٽ نه ڪئي آهي.“ چيائين، ”معنيٰ تون شريف ماڻهو آهين.“ جواب ڏنم، ”ها.“ وري اوچتو پڇيائين، ”سمنڊ جو ڪنارو تنهنجي ڪوٺ کان ڪيترو پري آهي؟“ مون ڪڏهن اها ڳالهه سوچي به ڪونه هئي ته خون جي ڪيس ۾ اهڙا سوال به پڇبا. چيم، ”سائين مونکي خبر ڪانهي.“ چيائين ”تون ڪهڙو وڪيل آهين. ڪنهن تو کي وڪيل ڪيو آهي؟“ چيم، ”هاءِ ڪورٽ.“ مونکي ڏاڍا خار هئا، مون هيڏي چاڙهي هئين، پر هون ته منهنجي هڪ به نه هڏي. پر انهيءَ وقت ڏاڍو تعجب ٿيم جڏهن هن منهنجي اپيل کي ڇڏي ڏنو. وڏيڪ عجب انهيءَ تي به هوم ته ججمينٽ ۾ منهنجون آئاريل پوائنٽون به هيون.

ڪڏهن ڪڏهن پليجي صاحب جي غير حاضر دماغي عروج تي پهچي ويندي هئي، هڪ ڏينهن سيٽي ٢٣ بئرڪ ۾ پليجي صاحب وٽ ويٺا هئا. پليجو صاحب به ڪرسيءَ تي ويٺو هو. اسانجي بئرڪ ۾ ٻه ڪرسيون رهنديون هيون، باقي روشن وارن وٽ. جڏهن بند ٿيڻ جو وقت ٿيو ۽ روشن وارا وڃڻ لڳا ته پنهنجيون ڪرسيون به کڻي وڃڻ لڳا. پليجي صاحب ڏاڍي معصوميت سان چيو، ”هي ڪرسي منهنجي لاءِ ڇڏي ويندا. مان ويهي ڪم ڪندو آهيان.“ مونکي کِل اچي وئي، چيم، ”سائين، هڪ ڪرسيءَ تي

www.sindhsalamat.com

اوهان پاڻ ويٺا آهيو. ۽ ٻي ڪرسي به پرسان پئي اٿو. "ڏسي پاڻ به ڪلڻ لڳو. چيائين، "مونکي خبر نه هئي ته مان کو ڪرسي تي ويٺو هوس. فڪر هو، ته روشن واوا سڀئي ڪرميون ڪٿي ويا ته ويهندس ڇا تي." پليجي صاحب جي ويسر اسان لاءِ ڪڏهن ڪڏهن وڏو آزار ٿي پوندي هئي. رات جو پليجو پيشاب لاءِ اٿندو هو، هردفعي لوٽو ڪڏهن ڪٿي، ڪڏهن ڪٿي رکي ايندو هو، پوءِ وسري ويندس. ۽ جيڪو رات جو آٿي هنڪي ڪلاڪ اوتي کي ڳولهڻ ۾ لڳندا هئا.

پليجي صاحب لاءِ اها ڳالهه مشهور آهي ته پليجو جيل جو ڪچو آهي. جيل ويندي ئي بيمار ٿي پوندو آهي، ۽ سدائين اسپتال مان آزاد ٿيندو آهي. پر مون ڪا اهڙي ڳالهه محسوس نه ڪئي ته پليجو مايوس ٿيو آهي. ٻيا ڏنو آهي. هڪ دفعي ٻڌائين ته: "مان سياري ۾ هميشه بيمار رهندو آهيان، جيل ۾ اهو ڏيپ رهندو اٿم ته هتي بيمار نه ٿيان." انهيءَ ڪري هر وقت سوئيٽر پيو هوندو هوس، مٿي تي ڪرڙ ٽوپي، سمهڻ وقت به اها پيل هوندي هئس. ٿلي سوڙ مٿان وجهندو هو، ۽ انهيءَ جي مٿان پنهنجو اوورڪوٽ به وجهندو هو. ۽ هر ڏهن مٿن ڪانپوءِ ڪانهه ڪا دوا پيو کائيندو هو، ٻڌائيندو هو ته: "پهرين ڪنگهه لاءِ هئي، پر اها مصيبت پويس قبضي ڪري ڇڏيندي آهي، تنهن لاءِ ٻي گوري کاڌم پر ٻي وري زڪام ڪيو ڇڏي، تنهنڪري زڪام روڪڻ لاءِ ٽين گوري کاڌم. ۽ اڪثر گوريون ٻنا پاڻيءَ جي، اڙيءَ

۾ وجهي ڳڙڪائي ويندو هو. هڪ دفعي قبض ٿي پيس، سندس ڪا دوا نه لڳي. حالانڪ پليجي وٽ ميڊيڪل ڊڪشنري به هئس، پر دوائن اثر نه ڪيو. نيٺ جيل جي اسپتال جي ڊاڪٽرن کان گوريون وٺي آيو. پر قبضي پاڻ وڌي وئي، انهن گورين جو نالو ڪمپائونڊر کان پڇي ميڊيڪل ڊڪشنريءَ ۾ ڏنائين، ۽ رڙڪيائين، 'مار پويس.' مون پڇيو، "ڪنهن تي." چيائين، "ڊاڪٽر تي." مون ڪيس چيو هو، مونکي قبضي ٽوڙڻ جون گوريون ڏي. هن مار پويس، ماڳهين قبض جون گوريون ڏنيون آهن." ۽ پوءِ ٻاهران قبضي ٽوڙڻ جون گوريون گهرايون. جن ماڳهين جلاب ڪري وڌس. ذات ۾ سور پونڊ هوس. هڪ دفعي ڏاڍو سور پيس. مون چيو، "ذات جي سور جون ٽڪيون موجود آهن. آهي ڏيانو." چيائين، "مصيبت اها آهي ته ذات جي سور جي گوري وري قبضي ڪيو وجهي." مون کيس هڪ ٽڪيءَ جو نالو ڦاڙهي ڏيندي چيو، "اوهان منهنجو نالو وٺي، اها ٽڪي کائي ڇڏيو. سور لهي ويندو." چيائين، "نالو ڇا اٿس." چيم، "نالو نه ٻڌائيندس، نالو ٻڌايم ته اوهانکي وري قبضي ٿي پوندي." پليجي صاحب چيو، "ڊسپلين ۾ کائبي، پر قبض ضرور ڪندي." صبح جو ٻڌائين ته: ڪيس ذات مان سور بالڪل لهي ويو آهي ۽ حيرت اها آهي ته قبضي به ڪانهي. اها ذات جي پهرين گوري آهي، جنهن قبضي نه ڪئي آهي. وري نالو پڇيائين. چيم: نالو نه ٻڌائيبو، نه ته هينئر جو هينئر اوهانکي قبض ٿي پوندي.

www.sindhsalamat.com

پليجي صاحب کي هر وقت جوراب پيل هوندا هئا، سمهندو هو تڏهن به جوراب پيل هوندا هئا. هڪ دفعي جوراب لٿل هئا ۽ پاڻ کٽ تي ستل هو، روشن پرسان ويٺل هو، هن جي نظر کهڙي پليجي صاحب جي پيرن تي وڃي پئي، جن تي مرُ جا ڍير چڙهيل هئا. روشن جي کهڙي ڏسڻ کي پليجي صاحب به محسوس ڪيو. ۽ جڏهن روشن اٿي ويو ته پليجي صاحب آئي ڪرڙي پير صاف ڪيا. ائين پليجي صاحب جي پاڻيءَ سان کهٽ پوندي هئي، جڏهن کان آيو هو، ڪڏهن به وهنتو ڪونه هو. روشن وارا روز وهنجهندا هئا. اڪثر ڏينهن ۾ ٻه دفعا. روشن روز پليجي صاحب کي چوندو هو، "استاد اوهانکي زوري وهنجهاربو." (روشن پليجي صاحب وٽ انگريزي پڙهندو هو. تنهنڪري استاد چوندو هو.) پليجو چوندو هو، "مان وهنجهڻ کان ڪونه لهرائيندو آهيان. پر وهنجهڻ سان بيمار ٿي پوندو آهيان، خاص ڪري سياري ۾." پر روشن روز دڙڪا ڏيندو هو ته ضرور وهنجهاربو. جوڻيجو صاحب روشن کي جهليندو هو- متان وهنجهاربو، متان بيمار ٿي پوي. پر هڪ ڏينهن ابوبڪر پاڻي گرم ڪرائي، زوري پليجي صاحب کي وهنجهاربو. سيني پليجي صاحب کي مبارڪون ڏنيون. ٻه ٽي ڏينهن ته پليجوصاحب بيماريءَ جو انتظارڪندو رهيو، پر بيمارڪونه ٿيو. پوءِ چيائين، "هي ته معجزو ٿيو آهي ته سياري ۾ وهنتو آهيان، پر بيمار ڪونه ٿيس."

پليجي صاحب سان ادب ۽ سياست تي اڪثر ڳالهيون

www.sindhsalamat.com

ٽيندڙيون هيون. هڪ دفعي مون چيو، ”اهو بهتر نه ٿيندو ته اوهانجو ۽ جيئي سنڌ وارن جو اتحاد ٿئي. اتحاد سان قوت وڌندي.“ چيائين، ”اوهين بلڪل درست ٿا چئو، مان هر وقت انهن سان اتحاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. مون انهن سان ڪئين دفعا ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪئين دفعي شاه محمد شاه وقت ڏيئي نه آيو. هڪ دفعي ته مون پنهنجي پارٽيءَ جا ماڻهو ٻاهران به گهرائي ورتا هئا، ڏاڍو انتظار ڪيم، پر نه شاه محمد شاه آيو نه ڪو ٻيو ۽ نه وري پيغام موڪليائون ته اچ نه ايندا سين، ڪنهن ٻئي ڏينهن اچبو. البت ٻن ٽن ڏينهن کانپوءِ مدد علي سنڌي فون ڪري معذرت گهري، پر هن به اهو ڪونه چيو ته ٻي تاريخ تي ملبو. شاه محمد شاه جي ڪيس لاءِ به مون چيو هو ته مان وڪيل ڏيو ٿيان. پر سنڌ دوست قمر واعدو ڪري نه آيو. ڪجهه ڏينهن اڳ سائين جي ايم سيد سان ڳالهائڻ لاءِ ماڻهو موڪليو هئم. سائين وٽان ته جواب نه آيو، البت الهه بچايو مرڪي آيو، چيائين، 'مان سائين جو نمائندو آهيان. اڳ به اوهان سنڌو ديش جي حمايت ڪريو، پوءِ توهان سان ڳالهائبو.' ٻڌايو هاڻ ڪهڙو جواب ڏجي.“

پليجي صاحب سان سٺو وقت گذرندو هو. پليجو صاحب نه فقط سياست جي سٺي ڄاڻ رکندو آهي. بلڪ ادب جو به وڏو ڄاڻو آهي. مان هميشه پاڻ کي پليجي جي سامهون ٻار سمجهندو آهيان. اٿين ڄڏهن به مونکي سنڌ ڳالهه نه وڻندي هئي ۽ مان مخالفت ڪندو هوس ته چوندو هو: اوهانکي

www.sindhsalamat.com

ڪهڙي خبر، اوهين ٻار آهيو ۽ انهيءَ اختلاف رکڻ ڪري ٻه دفعا ڪجهه رنجش به پيدا ٿي هئي. مان آهيان خدائي فوجدار، هروڀرو پرائي ڏاڍي ۾ پنهنجو پير وجهڻ وارو. هڪڙي دفعي عبدالواحد آريسر صاحب اسانوٽ آيو. پليجو صاحب، ابوبڪر، غوث ۽ مان ويٺا هئاسين. پليجي صاحب آريسر صاحب جي ڏاڍي ساراهه ڪئي. چيائين، ”سائين چڱو ٿيو جو اوهان آيا. اسانکي ڪجهه ٻڌايو، ڪجهه سمجهايو. اسين اوهان وٽان ڪجهه سکڻ ٿا چاهيون.“ آريسر صاحب هٿ ٻڌي چيو، ”سائين ڇو ٿا شرمسار ڪريو. آءٌ جاهل ماڻهو. آءٌ اوهانجي سامهون ڇا آهيان.“ پليجي صاحب چيو، ”نه نه سائين، اوهين قابل ۽ لائق ماڻهو آهيو. اڃين هر ماڻهوءَ مان ڪجهه نه ڪجهه. پرائي سکهجي ٿو. مان اوهان مان به ٻه پرائڻ چاهيان ٿو.“ ٻوءِ ڪيتري دير هڪ ٻئي جي ساراه ڪندا رهيا. مون چيو: مونوٽ جيڪڏهن هينڊ ٽيپ رڪارڊر هجي ها ته اها گفتگو ٽيپ ڪريان ها. رڪارڊ رهي ها ته اوهان ٻئي هڪ ٻئي کي پاڻڪان وڏيڪ قابل ٿا سمجهو. ٻوءِ آريسر صاحب پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو. پليجي صاحب کيس ڏاڍو ساراهيو ۽ هم خيال ٿيو. پر جڏهن آريسر ويو ته چيائين: ”هي سياست مان ڇا ڄاڻي ماڻ. مهاجرن جو ايجنٽ آهي.“ منهنجي آريسر صاحب سان نه دوستي هئي نه ڪا گهاٽي واقفيت، البت پليجي صاحب سان پراڻي واقفيت هئي، ۽ هو وقت تي ڪم ايندو رهندو آهي. پر مان پليجي صاحب سان وڙهي پيس ته: اوهان منهن تي ته آريسر صاحب جي تعريف

www.sindhsalamat.com

ڪٿي، پر پٺ گِلا ويلا ڪريو. جيڪڏهن اوهانکي گلا ڪرڻي هئي ته منهن تي ڪريو، يا منهن تي گهٽ ۾ گهٽ هنجي سارا، نه ڪريو ها. انهيءَ ڳالهه، وڏي وٺي ۽ پليجو صاحب تهي باهه تي ويو.

اهڙو اتفاق ٻئي دفعي به ٿيو. مون محسوس ڪيو هوته پليجو صاحب ڪجهه ڏينهن کان ڳالهه نهي نه نهي مونتي طنز ڪندو هو. ۽ ابوبڪر زرداري عادت مطابق سندس طرف وٺندو هو. مون ڪجهه ڏينهن ته برداشت ڪيو. پوءِ هڪ ڏينهن چيم، ”اوهان مونتي ڪجهه ڏينهن کان ٺوڪون پيا هڻو. آخرچو. انهيءَ تان ڳالهه وڏي وٺي. پليجي صاحب مونکي طعنا ڏنا ته مان مشڪل جي وقت توکي ڪم آيس. پر تون احسان فراموش آهين. حد کان وڌيڪ مغرور ۽ خودسر آهين ۽ پاڻ جهڙو ڪنهنکي سمجهين ڪونه ٿو. مون وري چيو: ”اوهين ماڻهن جي منهن تي هنن سان ها ۾ ها ملايو ٿا. پرپٺ گلا ۽ گاريون ٿا ڏيو. جنهن سان اوهانجي ٺهي پوي اوهين هنکي مهاجرن جو ايجنٽ چئو ٿا. مان ته خود اوهانکي ايجنٽ سمجهان ٿو.“ پوءِ جوڻيجي صاحب اسانجو پرچاءُ ڪري ڇڏيو. پر اسين ڳالهائيندا ڪونه هئاسين. انهي ڳالهه تان مونکي روشن جوڻيجي چيو هو: طارق صاحب، ايڏا اسٽريٽ فارورڊ Straight Forward نه ٿيو، نه ته دنيا ۾ ڪڏهن به ڪامياب نه ٿيندا.

بک هڙتال ڪرڻ جي ڏوهه ۾ پليجي صاحب جو به جيل بدلي ڪيائون. اٿيءُ به جوڻيجي صاحب کهڻو اڳ چيو هو:

www.sindhsalamat.com

سائين پليجو صاحب هوشيار ماڻهو آهي، ۽ ڊپٽي لالو اعظم به بلا آهي. اهو پليجي صاحب کي هتي رهڻ نه ڏيندو. ۽ ٿيو به ائين. جيل وارن کي پڪ ٿي ته جيل ۾ هڪ هڙتال پليجي جي چوڻ تي ٿي آهي. ويندي وقت مان پليجي صاحب سان مليس، ۽ پنهنجي رويي جي معافي گهريم. ڪلي چيائين "پاڻ دوست آهيون. مونکي خبر آهي ته اوهانجي دل صاف آهي." ۽ جڏهن ڪافي مهينن ڪانپوءِ منهنجي بدلي به سکر جيل ٿي، ۽ مان آتان آزاد ٿيس ته ٻئي وارڊ ۾ پليجي سان ملڻ ويس ته پليجو صاحب نهايت قرب ۽ پنهنجائپ سان مليو.

پليجي صاحب ۾ ڪجهه خاميون آهن، ڀا رهيون آهن. حقيقت اها آهي اڪثر ماڻهن ۾ خاميون ٿينديون آهن، پر ڇاڪاڻ ته پاڻ وڏو اديب آهي ۽ سياستدان، تنهنڪري اڪثر تنقيد جو نشانو بڻبو آهي. باقي پليجي صاحب جهڙو هوشيار، ذهين ۽ سمجهو ماڻهو مونکي پنهنجي اديبن ۽ سنڌ جي سياستدان ۾ ٻيو نظر نٿو اچي. پليجي صاحب سان اختلاف رکي سگهجي ٿو، پر سندن قابليت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي. هنجي پارٽي، چاهي في الحال اها ڪيڏي به ننڍي هجي، انهيءَ ۾ مڪمل تنظيم آهي. پليجي صاحب پنهنجي ماڻهن تي چڱي محنت ڪئي آهي، سندن پارٽيءَ جي اڻ پڙهيل ماڻهن سان به ڳالهائبو ته هڪ اڌ ڪانسواءِ ڪنهن مان به مايوسي نه ٿيندي. ۽ سنڌ جي اصلي عوام ۾، اصلي سنڌ جيڪا ڳوٺن ۾ آهي، انهيءَ ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. سندس

www.sindhsalamat.com

ٿي. مون سنڌس چڱيءَ طرح تجزيو ڪيو. منهنجي لاءِ
وڌيڪ آساني انهيءَ ڪري به ٿي ته جيل واري عرصي ۾
جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جا مکيه اڳواڻ به مونسان گڏ
رهيا. جيئي سنڌ محاذ، عوامي تحريڪ، سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽ
فيڊريشن ۽ قومي محاذ جا ڪارڪن ۽ ليڊر گڏ رهيا ۽
شاه جي انهن سان ڀيٽ ڪري نتيجو ڪڍڻ مشڪل ڳالهه
ثابت نه ٿي. جڏهن ته نتيجي ڪڍڻ لاءِ سچا ساوا تيرهن
مهينا مليل هجن، سو به جيل جا.

شاه سان هر موضوع تي بحث ٿيا. روز ٿي ٿيندا هئا.
در اصل شاه چوويهه ڪلاڪ سياسي ماڻهو آهي، هنکي ٻي
ڪنهن ڳالهه سان دلچسپي ڪانهي. اها دلچسپي ننڍي عمر
کان اٿس. انهيءَ جو سبب سائين جي. ايم. سيد آهي، جيڪو
مائٽ اٿس ۽ شاه، ننڍي هوندي کان سائين جي ويجهو
رهيو آهي. سنڌس سياسي استاد ۽ پيشوا سائين جي. ايم. سيد
آهي. پندرنهن سورنهن سالن کان جيل وڃڻ لڳو. جڏهن
مونسان جيل ۾ ملاقات ٿي تڏهن نائون دفعو جيل آيو هو.
يعني ايوب، يحيٰي ۽ ڀٽي، ٽنهين جي حڪومت ۾ گرفتار
ٿيو. يحيٰي جي حڪومت ۾ سمري ڪورٽ سال سزا به ڏني.
سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ ٻه مهينا ڪُن سزا ڪاٽي هئين ۽
پوءِ سياسي قيدين جي عام معافيءَ ۾ آزاد ٿيو. ڀٽي جي حڪومت
۾ گرفتار ٿيل سنڌي سياسي قيدين ۾ سڀ کان وڌيڪ جيل
۾ هيءُ رهيو. پهرين اٺ ٿي دفعا جيل ۾ سي ڪلاس مليس.
پر آخري دفعو (اچاناڻيءَ) آءِ ڪلاس مليو. پر هن ڪڏهن

www.sindhsalamat.com

۽ اهو رعب ويهارڻ جي ڪوشش نه ڪئي ته ڪو نئيءَ
آءِ ڪلاس جو قيدي آهي. حالانڪ آءِ ڪلاس سيڪنهنکي
نه ملندو آهي. مان اڪثر چوندو هوس ته: تو آءِ ڪلاس
جي اهڙي بيعزتي ڪئي آهي، جو منهنجي وَسُ ۾ هجي
ته جيڪر تو کان آءِ ڪلاس ڦري سي ڪلاس ۾ اماڻيان.
پاڻ کلي چوندو هو، ”آءِ مائين، مونکي پرواه ڪانهي.
آءٌ شيشن ۾ چو آهيان، اوهين پنهنجي فڪر ڪريو. اوهان
رهي سگهندا.“ سندس ڳالهه صحيح هئي، مان هر ڳالهه ۾
نخرا ڪندو هوس. پر شاه کي چڱي ماني ملي يا خراب،
مٺي چانهن هجي يا سي ڪلاس وارن جو ڳڙڪو، کيس
پرواه نه هوندي هئي. ڪڏهن مانيءَ کي دير ٿي ته وڃي
ته بورچيخاني ۾ پٽ تي ويهي رهندو ۽ برداشتن جي (سي
ڪلاس جي) ماني کائي وٺندو هو ۽ مونکي به سڏ ڪندو
هو. ”آءِ مائين اچو، اڄ عوامي ماني کائون. عوام ته اها
ماني نه کائي. اوهين اديب ماڻهو آهيو، اها ماني کائو.“
پيءُ دعا گهرندو هو: ”آءِ منهنجا مولا، ڏيار ڪر مونکي
۽ طارق صاحب کي چوڏهن چوڏهن سال سخت پورهئي
سان ٽيپ ۾ وجهي سي ڪلاس جي اهڙي بئرڪ ۾ رهڻو،
جتي سؤ ڏيڍ جو ٽوٽل هجي. ۽ رات جو جمعدار طارق
صاحب جي مٿي وٽان بيهي رڙ ڪري: ڏيڍ سؤ جو ٽوٽل
آهي، پيو سڀ خير آهي. مولا لڳائي اسان ٻنهي کي ٽيپ
۽ ڳاڙهي ٽوپي پائي هلان. مان وڃي سپرنٽينڊنٽ جو پٽيل
ٿيندس. طارق صاحب، اوهين دٻتيءَ جا پٽيل ٿجو. طارق

www.sindhsalamat.com

صاحب ڪاڙهي ٽوپي پائي جڏهن ڊپٽيءَ جي آفيس ٻاهران اسٽول تي ويٺا هوندا ته ڪڇڙا لڳندا. ڀا ورڻي مان ملاقات جو منشي ٿيندس. جام رشوت ملندي، ۽ اوهين ڪچن جا منشي ٿجو."

شاه سان اڪثر بحث ٿيندا هئا. مون ڪئين دفعي کيس چيو ته: "توهين جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جا باني صدر آهيو. پر اوهان ڪڏهن به پارٽيءَ ۾ تنظيم پيدا نه ڪئي. اوهانجي پارٽي سدائين رڳو جذباتي نعرا هنيا، ٺوس ڪم نه ڪيو." جواب ڏنائين، "سائين، اسانکي حقيقت ۾ ڪم ڪرڻ جو موقعو ئي نه مليو آهي. يا ائين ڪٿي چئجي ته ڪم ڪرڻ ئي نه ڏنو ويو آهي. ايوب، يحيٰ ۽ ڀٽي، تنهين جيل ۾ وڌو. ميني جي وقت ۾، پوري عرصي ۾ گرفتاري لاء وارنٽ نڪتل هئا. پورو وقت لڪڻ ۽ ڀڄڻ ۾ گذريو. تنهنڪري اسانجي پارٽيءَ ۾ ڪمل تنظيم پيدا نه ٿي سگهي. باقي اسانجي پارٽي واحد پارٽي آهي، جيڪا سنڌ جي حقن لاء سڏو سنئون اسٽينڊ وٺيو بيٺي آهي. سنڌ سان ٿيندڙ هر زيادتيءَ خلاف احتجاج ڪيو آهي. مان اوهانکي انهيءَ جا مثال ڏيئي سگهان ٿو. ون يونٽ جي خلاف، جڏهن سان نئيو هوس، مون ڀرپور حصو ورتو. تڏهن اسين چار ساٿيءَ سان گڏ هئاسين. ٻوليءَ واري مسئلي تي به اسانجو اسٽينڊ صحيح هو. آئين جي پيري ۾ به، يا پڃاڙيءَ ۾ سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ پريسن جي پابنديءَ تي به اسان ڀرپور احتجاج ڪيو. اسانکانسواء ٻڌايو ڪنهن ٻي ورتو آهي،

www.sindhsalamat.com

اهڙو اسٽينڊ، پر امانکي ڪم ڪرڻ جو صحيح موقعو ۽ وقت نه مليو آهي. اڳ ۾ مان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽ فيڊريشن ۾ چار سالن ۾ مان گڏ هوس. ڪافي وقت چار مان ڪم ڪيم، پر ڏٺم ته چار جي لائين غلط آهي، اهڙيءَ طرح ته اسين وچي غير سنڌين جي ڪڇن ۾ ڪرنداسين. تنهنڪري جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن ٺاهيسين. پهريون صدر اقبال ترين هو. پر هو جلدي امانکي ڇڏي ويو، بلڪ سياست مان ئي هليو ويو. بهرحال اهو ته اوهانکي به مڃڻ گهرجي ته امان ڪم ڪيو آهي." مون چيو: "اوهان ڇا اها غلطي نه ڪئي جو پارٽيءَ جي صدارت تان استعفيٰ ڏيئي ڇڏي، ۽ قيادت غلط ماڻهن وٽ اچي وئي. ۽ اوهانجي پارٽيءَ ۾ انتشار پيدا ٿي پيو. ۽ اهڙي وقت ۾، جڏهن پارٽيءَ کي اوهانجي سخت ضرورت هئي، اوهان پارٽيءَ جي بنيادي ميمبريءَ تان ئي استعفيٰ ڏيئي ڇڏي آهي." چيائين، "مون پارٽي ڇڏي پارٽيءَ جي عظيم مفاد خاطر، پر سمجهان ٿو ته اوهين ڪنهن حد تائين صحيح پيا چئو، پر ڇا ڪجي. مون مناسب سمجهيو ته نوان ماڻهو اچن. پر نون پوٽو ڪونه پاريو. هاڻ حالت اها آهي ته ڪيترائي گروه نهي پيا آهن. هينئر جيل ۾ آهيون. اوهانکي به سڄي خبر آهي ته جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جي ڪنوينشن ۾ ڪهڙا تماشا ٿيا. بهر حال هاڻ شاگردن جي سياست مان نڪربو. هاڻ سڌو سنئون سياست ۾ اچبو. ضرورت هاڻ انهيءَ جي آهي." چيم، "اوهان سنڌو ديش جو نعرو هنيو، سيني کي مارائي وڌو. اوهانجي

www.sindhsalamat.com

تحريڪ ۾ دم نهي ڪونه. ماڻهو سات ڏيڻ لاءِ تيار ڪونهن، ڪو پروگرام عوام کي ڏنو ڪونهي - ٺلهي نعري هڻڻ مان فائدو. هاڻ ڏسو پتو ڪيئن نه انهيءَ ڳالهه مان فائدو وٺي، پنهنجي اقتدار بچائڻ خاطر انهيءَ ڳالهه جي ڪيتري پبلستي ڪئي آهي ته: سنڌ ۾ سنڌو ديش لاءِ زبردست تحريڪ هلي رهي آهي. حالانڪ آهي ڪجهه به ڪونه." چيائين، "ڪنهن حد تائين اوهين صحيح ٿا چئو. مان انهيءَ ڳالهه جو حامي آهيان ته سنڌو ديش جو نعرو هڻڻ مان فائدي کان وڌيڪ نقصان رسندو." مون چيو، "پلا هاڻ ڪرڻ ڇا ٿا گهرو، ٻاهر اڪري ڇا ڪندا." چيائين، "اڳ ۾ نڪرڻ ته ڏيو. شايد اوهين جلد آزاد ٿي وڃو. پر پتو مونکي جلدي نه ڇڏيندو. هنکي اهو ڏيکارڻو آهي ته مون (پتي) جهڙي سنڌ جو خطرناڪ ماڻهو جهلبو آهي. سو مان ته سچ پچو ذهني طور تي ڏهن ٻارهن سالن لاءِ بلڪل تيار آهيان. ٿي سگهي ٿو ته سزا به لڳي وڃي. بهرحال جڏهن به نڪتس، خواهش اها آهي ته جيئي سنڌ محاذ کي زور وٺرائجي، جنهنجو في الحال مان ميمبر به ڪونه آهيان. يا ڪا ٻي پارٽي ٺاهجي. ۽ جيڪڏهن ائين ممڪن نه ٿي سگهيو ته ڪنهن پارٽيءَ ۾ شامل ٿبو. مصيبت اها آهي ته سائين جي. ايم سيد صفا درويش ماڻهو آهي. سو سمجهان ٿو ته جيئي سنڌ محاذ ۾ رهي ڪم ڪونه ڪري سگهبو. آل پاڪستان ليول جي پارٽي ٺاهڻ جي طاقت ڪانهي. باقي ڪنهن پاڪستان ليول جي پارٽي ۾ شامل ٿيڻو پوندو. سو انهيءَ سلسلي ۾ سوچ ويچار کان

www.sindhsalamat.com

ڪم وٺڻ جي ضرورت آهي. مان سردار شيرباز مزاريءَ سان به مليو آهيان. انتڙڪان ڪراچيءَ ۾ مون ڪوس پارٽي به ڏني هئي. امداد محمد شاه به ڪڏ هو. پر جلدي مان گرفتار ٿي ويس." چيم، "رسول بخش پليجي جي پارٽي يا سندس پروگرامن جي متعلق ڪهڙو راءِ اٿو." چيائين، "مزي جي ڳالهه اها آهي ته ملڻ ٿي پليجي سان آيو هوس. ١٧- نومبر تي ساٿس ملڻو هو، پر مان ١٦- نومبر تي گرفتار ٿي پيس. ملي ڏسجي ته هو ڇاٿو چاهي. اسين سندس پٺيان به تيڻ لاءِ تيار آهيون، پر فقط اهو چاهيون ٿا ته پليجي وارا سائين جي خلاف ڳالهائڻ ۽ لکڻ بند ڪن. سائين جي- ايم سيد اسانجو سياسي اڳواڻ آهي، هن اسانکي سياسي سوچ ڏني آهي. هنجي خلاف ڪابه ڳالهه اسين ٻڌڻ پسند نه ڪنداسين."

شاگردن جي ٦٧ع واري جيڪا ٻيچ هئي- يوسف لغاري، مسعود نوراني، يوسف ٽالپر، جام ساقي، مجيب پيرزادو يا انهيءَ ڪانپوءِ اقبال ترين آيو. انهيءَ ڪانپوءِ جيڪي شاگرد ليڊر آيا، انهن مان ڪنهن ۾ ڇاڙهو نظر نه آيو. هڪڙا حڪومت جي ساراهن ۾ قصيدا پڙهندا رهيا، ۽ قائد عوام جا نعرا هڻندا رهيا ۽ ڪجهه ڏوڪڙ وٺي ٻين شاگردن سان وڙهندا رهيا ۽ پيا پرمٽون وٺي سياست مان رٽائر ٿي ويا. ۽ ڪجهه جيڪي سرڪار تائين نه پهچي سگهيا سي وائيس چانسلر جي خوشامد ۾ لڳا رهيا- پوءِ پلي سنڌ يا سنڌين کي نقصان رسي ته رسندو رهي. ۽ انهن شاگردن جو نه ڪو مطالعو هو، نه سياسي سوچ، نه ٿي ڪو

www.sindhsalamat.com

اصول، پر جڏهن ٻئي شاگرد ليڊرن سان شاه جي پيٺ ڪئي ته محسوس ٿيو ته، هن وقت، موجوده شاگرد ليڊرن ۾ هي مڙني کان بهتر هو. سياست ۾ گهٽ نه، پر مطالعو ڪيل ضرور هوس. دنيا جا مختلف انقلاب چڱو آيا، ڪيئن آيا، انهن جي ڄاڻ هئس. سياسي سوچ رکيائين ٿي. جهڙڪا سياسي پيشنگوئي ڪيئين ٿي، سا گهڻي ڀاڱي صحيح نڪتي ٿي. اليڪشن کان اڳ اڳڪٿي ڪيائين ته پنو ڪيئن به ڪري ڪٿندو. قومي محاذ گهٽي ۾ گهٽيون ستر سيٽون ۽ گهٽ ۾ گهٽ ٽيهه پنجٽيهه سيٽون کٽندي. ۽ اها ڳالهه صحيح نڪتي. پٽي لاءِ چيائين- هيءُ سنڌي قيدين کي يرغمالين جي حيثيت ۾ قيد ۾ وجهيو ويٺو هوندو، اصل آزاد نه ڪندو. سا به ڳالهه صحيح نڪتي. (جڏهن ته پليجو صاحب پٽي جي هر تقرير کان اڳ پيشنگوئي ڪندو هو ته: پنو سياسي قيدين کي ڇڏڻ جو اعلان ڪرڻ وارو آهي. انهيءَ کان علاوه) شاه بهادر به آهي. ڳالهه جو سچو ۽ اصول جو پڪو آهي. رهائي رسائي به گهٽي اٿس. ڪنجوس ڪونهي، هٿ جو تمام ڇوٽ. بقول سندس: سائين، مان پئسن جو اصل دشمن آهيان. جيستائين پئسو هوندس، سک سان نه ويهندو. سندس هر شيءِ پيا کڻي ويندا هئا، هن ڪڏهن به دل ۾ نه ڪيو. جڏهن جيئي سنڌ وارن جي بدلي لانڍي جيل ۾ ٿي. (نذير عباسي ۽ منهنجي به) ته شاه جا جيل ۾ ٻه ٽي سؤ رپيا جمع هئا. اهي هڙئي پئسا، مختلف ماڻهن جي شيشن گهرائڻ ۾ پورا ٿي ويا. ڪڏهن حبيب‌الله ناريجو لوٽ برش ۽ پيسٽ

www.sindhsalamat.com

گهرائڻ لاءِ چوندو هو، ڪڏهن مولا بخش لغاري سگريٽن لاءِ ڪو صابڻ لاءِ چوندو، ڪو ڪاپي يا ڪنهن ٻي شيءِ لاءِ. هفتي کن ۾ ئي سڀ پئسا ختم ٿي ويس.

پر اها ڳالهه به ڪانهي ته شاهه ۾ رڳو خوبيون آهن، خاميون ڪونهن. شاهه چوويهه ڪلاڪ سياسي ماڻهو آهي، پر مطالعي کان سخت بيزار. جيل ۾ گهڻو وقت، بلڪ تمام گهڻو وقت رڳو ڳالهائڻ ۾ گذاريائين. ايستائين ڳالهائيندو هو، جيستائين آخري ماڻهو به سندس ڳالهيون ٻڌي ٻڌي سمهي نه رهندو هو. ڇڙ جو تمام تکو. ڪاوڙ ۾ سمجهه بلڪل نه رهندي اٿس، ۽ انهيءَ وقت زبان تي جيڪو ڪجهه ايندو، چئي ڏيندو. ڇڙ ۾ ڪچين ڪارين جو ڪو شمار نه هوندو آهي. جلد بازيءَ ۾ اڪثر فيصلا غلط ڪندو آهي. يڪدم فيصلي ڪرڻ جي قوت ڪونه اٿس. ۽ اڪثر ڳالهيون هڻي وتان نڪري وڃن.

مان جيل ۾ ٽيرهن مهينا ساڻس رهيو آهيان. انهيءَ عرصي ۾ مون هنجا ٽي جهيڙا ڏٺا اٿم. پهريون جهيڙو سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ ٿيو. انهن ڏينهن ۾ ماڻيءَ جو انتظام منهنجي ٻلي هو. اڳ ۾ اسين ٽي ڄڻا ـــ شاهه، مان ۽ فضل علي زيدي (لانڍي جيل مان امتحان ڏيڻ آيو هو) گڏ ماني کائيندا هئاسين، (۽ زيديءَ جي وچن ڪانپوءِ حڪيم پير.) خرچ ٽنهين جو گڏيل هو، ۽ ڪوبه ڪنهن سان حساب نه ڪندو هو. هڪ ڏينهن وينتس پي. جمعي بورچيءَ شاهه کي ٻڌايو ته ڪانيون اڄ به آليون آيون آهن. شاهه چيس ـــ ابا وزير خوراڪ

آهي طارق صاحب، هو اچي ته ڪيس چڪجان. جمعي ڇيس-
ٻوء سائين مانيءَ کي دير ٿي ويندي. جيلر روز آليون
ڪانيون ٿو ڏي. شاهه کي ڪاوڙ اچي وئي. هڙيتي ڪانيون
ڪٺائي منڊي جيلر رشيد وٽ ويو. ۽ فضيلت سان ڪيس
چيائين- اوهين روز آليون ڪانيون ڏيو ٿا، اسانکي تڪليف
ٿئي ٿي. روز ٿين وڳي ماني ملي ٿي. مهرباني ڪري سڪل
ڪانيون ڏيو. رشيد جيلر کي ڪٺي ڪنئين، سو هن
شاهه کي تمام واهيات نموني ۾ چيو- تنهنجو ڪهڙو ڪم
هتي اچڻ جو. تون وڃي پنهنجي وارڊ ۾ ويهه. شاهه جو پارو
چڙهي ويو. پوري طاقت سان رڙ ڪيائين- تنهنجي جي ته
وني ڪري.... ۽ پوءِ ڪنهن جيلر، ڊپٽي يا سپرنٽنڊنٽ
جي ماءُ ڀيڻ کي نه ڇڏيائين. وڃي پٺي تائين پهتو. سيڻي
جيلر ٻاهر پڇي ويا. هيءُ سيني کي گاريون ڏيندو وارڊ ۾
آيو. مان اچا وينهجي جاء ۾ هوس جو گوڙ ٻڌم. جلدي سان
نڪري پڇيم، شاهه گارين جو ڊوڙيو لڳائي بيٺو هو. ائين
به آواز بلند وبتر پوري آواز ۾ رڙيون پئي ڪيائين. برداشتين
کي چيائين: ڪٺو ڙي جيل جي هر شيءِ وڃي وارڊ ڪان ٻاهر
اڇلائي ڇڏيو، ۽ ڪنهنکي به وارڊ ۾ اچڻ نه ڏيو. مان بک
هڙتال تي آهيان. انهيءَ وقت رڌل دال، ڀت، ڪڻڪ، الو،
چانور ۽ ٿانوَ وارڊ جي ٻاهر اڇلايا ويا. بک هڙتال ۾ مون
به سندس سات ڏنو. حڪيم ٻير وارن کي چيم، اوهين ڪرمنل
قيدي آهيو، اوهين بک هڙتال ۾ شامل نه ٿيو. پنج ٻي
ڪلاسي شيدي هئا، اهي هئا ته ٻئي پاسي، پر جڏهن انهن

www.sindhsalamat.com

کي خبر پئي تہ پنهي سيدن بک هڙتال ڪئي آهي تہ انهن ڇوراڻي موڪليو: علي علي، اسين بہ سيدن سان گڏ آهيون. سپرنٽينڊنٽ نورالاهي ڪنهن ميٽنگ ۾ ويل هو. هنکي فون تي ٻڌايو ويو تہ شاه محمد شاه ڪاوڙجي پيو آهي ۽ بک هڙتال ڪئي اٿس. هن چيو: هن وٽ ڪوبہ نہ وڃي، خاص ڪري ڏيٺي محبوب. سپرنٽينڊنٽ کي خبر هئي تہ محبوب آهي بدفضيلتو ۽ بيوقوف ماڻهين ڪم ڦٽائي ايندو. تنهنڪري چيائين، مان پاڻ ويندس. سپرنٽينڊنٽ شام جو آيو. اسان نو ڪلاڪ بک هڙتال ڪئي. نورالاهي حد کان وڌيڪ هوشيار ماڻهو هو، اچڻ سان هٿ ٻڌي معافي ورتائين. شاه چيس، ”پر ڏوهہ اوهانجو تہ ڪونهي.“ چيائين، ”ماتحت تہ منهنجو آهي. ذميواري مون تي اچي ٿي. تنهنڪري مان پنهنجي ڏوهہ جي معافي گهران ٿو.“ نورالاهيءَ هيلاهين ورتي تہ شاه جي ڪاوڙ لهي ويئي.

پيو جهيڙو مڪر جيل ۾ ٿيو. اتي بہ انهن ڏينهن ۾ خوراڪ جو محڪمو مون وٽ هو. برداشتي منهنجي حوالي هئا. اسان سان گڏ ميرپور خاص جو هڪڙو ماستر محمد حنيف بہ هو. هڪ برداشتيءَ جي ڳالهہ تان هن مون سان تکو ڳالهايو. مون سمجهايو مانس پر، ايتري ۾ شاه اچي ويو. هنکي چيائين، ”طارق صاحب اسانجو وڏو آهي، اسين سندس عزت ڪيون ٿا ۽ تون سائنس بدتميزيءَ سان پيو ڳالهائين.“ ڳالهہ ڪجهہ وڌي ويئي. ماستر کي ڪٿي ڪنٽين، هن شاه کي ڪار ڏيئي ڪڍي، پوءِ تہ ڇڻ شاه تي جن سوار ٿي پيو.

www.sindhsalamat.com

ماستر حنيف کي ڳچيءَ کان جهلي ورتائين، ۽ مُڪون هڻڻ لڳس. قمر راڄپر به اچي ويو، هن به ماستر کي ڏڪ هنيا. ماستر حنيف ٿلهو متارو هو، مار کائيندو ويو، پاڻ به ڏڪ هڻندو ويو ۽ رڙيون به ڪري رهيو هو: بچايو بچايو، مان وچ ۾ پيس. شاهه کي هٿائڻ لڳس. پر مون ۾ ايتري طاقت نه هئي، ۽ شاهه سڪهو هو. مس مس ماستر جي جند ڇڏائي ۽ هنکي ٻئي وارڊ ۾ اماڻيو ويو.

تيون جهيڙو به سکر سينٽرل جيل ۾ ٿيو. مير شيرمحمد مري ۽ کهڙا نعيپ وارا حيدرآباد سينٽرل جيل وڃي چڪا هئا. اسان سان بي ڪلاس ۾ ست پنڌ باقي رهيل هئا. ڊاڪٽر ارباب يوسف، سردار عبدالصمد پانيزئي، حسن آغا، ڪليم، صمد، رزاق ۽ احمد فاروق. پوين ٽن جي پهرين ڇئن سان نه پوندي هئي. خاص ڪري رزاق ۽ صمد انتهائي بيهودا ماڻهو هئا. انهن پنهنجي ڇئن ساٿين کي ايڏو بيزار ڪيو جو نيٺ هو اهو وارڊ ئي ڇڏي هليا ويا. اسان گهڻوئي سمجهوتي ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڊاڪٽر ارباب وارن ته اسانجو چيو مڃيو، پر رزاق وارا پنهنجي ضد تان نه لٿا. شاهه هڪ دفعي ٻاهران گوشت، چانور ۽ ٻيون شيئون گهرائي سندن دعوت ڪئي، ڊاڪٽر ارباب وارن کي سڏايو ويو، پر رزاق وارا انهن سان گڏ ماني کائڻ لاءِ به تيار نه هئا. ۽ پوءِ شاهه ۽ قمر رزاق وارن سان گڏ ماني کاڌي ۽ اسان ڊاڪٽروارن سان. اسانجو ٻنهي سان رستو هو، پر ڊاڪٽر وارا شريف ماڻهو هئا، تنهنڪري اسانجو وڌيڪ رستو هنن سان هو،

www.sindhsalamat.com

اسان هتي کي شيعن شڪلون موڪليندا هئاسين، ۽ هو اسانکي. ۽ پوءِ رزاق وارا اسان سان ٻه ڪوئنس ڪرڻ لڳا، هڪ دفعي ڊاڪٽروارن اسانکي انگريزي مخزن موڪلي ته رزاق در تي برداشتيءَ ڪان وٺي آها ڦاڙي ڇڏي. اسان احمد فاروق کي سڏائي سمجهايو، پرهو نه مڙيا. هڪ ڏينهن شاه ۽ اسين جدا، ٻئي پاسي ڪرسين تي ويٺا هئاسين، صمد وارن جي برداشتي اچي ڇيو۔ صمد وارن ريڪٽ (بيڊمينٽن جي) کهري آهي. شاه چيس۔ رئڪتون جيل وارن مونکي ڏنيون آهن. ۽ هڪڙي ته اسان پنهنجي پئسن سان کهرائي آهي، اسين نه ڏينداسين. برداشتي موٽي ويو. ڪجهه دير ڪانپوءِ صمد آيو، هنجي پٺيان رزاق هو، سندس هٿ ۾ ڏنڊو هو. ظاهر آهي ته ڏنڊو کڻي رئڪٽ کهرڻ نه ڪونه آيو هو، بلڪ جهيڙو ڪرڻو هو. علي حيدر شاه، قمر راڄپر ۽ ابوبڪر زرداري ڊوڙ پائي ڏنڊا کولهڻ وياه. مان ڪنهيولال ۽شاه ڪرسين تي ويٺا هئاسين. صمد اچڻ سان نهايت بدتميزيءَ سان شاه کي چيو: رئڪٽ ڏي. شاه چيس: رئڪتون مونکي مليل آهن مان نه ڏيندس. ۽ آئي بيٺو. صمد پهرين ته چمات هٿ لاءِ هٿ کنيو، پر نه ڄاڻ ڇا سوچي، ڇيائين، ڏسان ٿو مونکي ڪٿي ڪان ڪير ٿو روڪي. ۽ قمر جي ڪوليءَ ڏانهن وڌيو، جتي رئڪتون پيل هيون، پر قمر جي بدران منهنجي ڪوليءَ ۾ گهڙڻ لڳو. قمر ٻانهن ۾ هٿ وڌس: مسٽر، اندر نه وڃ، ٻاهر نڪر. هن قمر تي آلر ڪئي، علي حيدر شاه ڏنڊو کڻي آيو، هن جيئن ئي ڏنڊو هٿ لاءِ مٿي کنيو، صمد

www.sindhsalamat.com

جهپ علي ڏنڊوفري ورتو. صمد سکهارو هو ۽ پوري طاقت سان حيدرشاه جي مٿي تي وهاڻي ڪيائين. حيدر شاه سڄو رت ۾ وهنجي ويو. شاه، علي حيدرشاه جو رت ڏسي، چتو ٿي پيو. صمد واري ڏنڊي ۾ وجهي هٿ وڌائين. صمد شاه کان سگهو هو. پر شاه سَٽَ ڏيئي ڏنڊو هنکان کسي ورتو. ۽ آهو ئي وهاڻي ڪيائين. صمد کي ڀيرين ٿي ڏک اهڙو لڳو جو وجهي پٽ تي ڦهڪو ڪيائين، ۽ وري نه اٿي سگهيو. هٿ ٻڌي شاه کي چوڻ لڳو: شاه صاحب جيئي سنڌ، شاه صاحب جيئي سنڌ. شاه منهن ۾ ٿڪ هڻندي چوس، پاڙيا هاڻ تو جيئي سنڌ جو نعرو هڻي، جڏهن سمجهايوسين ٿي ته آڪڙ پئي ڏيکاريو. ٻئي پاسي کهيولال رزاق کي جهليو بيٺو هو. ۽ رزاق کي چرڻ به نٿي ڏنائين. احمد فاروق قمر کي مارڻ لاء هٿ کنيو ته مون احمد فاروق کي جهلي ورتو، چيومانس، ”تون شريف ماڻهو آهين، بهتر آهي ته وچ ۾ نه پؤ.“ احمد فاروق روئڻ لڳو، چيائين، ”شاهه صاحب منهنجا دوست مارجن پيا.“ مون چيو، ”وچ ۾ نه اچ، نه ته تون به مارجي ويندين.“ صمد ۽ رزاق پٽ تي ڍيرڻيا پيا هئا. (صمد جي ٻانهن ڀن هڏان ڀڄي پئي هئي.) شاه ۽ علي حيدر شاه چتا ٿي پيا هئا. شاه رڙيون به ڪئيون پئي ۽ ڏک به هئيس پي. نه چڙيون، نه چڙيون، اصل آفت ماريو حرامين کي. مون وجهي شاه واري ڏنڊي ۾ هٿ وڌو. پون ڀرايتري طاقت ته ڪونه هئي، پر جانم ٿي ته ڏنڊو شاه جي هٿ ۾ هوندو ته هيءُ هنکي آفت ماري وجهندو. چاڪان ته هوش ۾ ڪونهي.

www.sindhsalamat.com

تنهنڪري ڏنڊي مان هٿ نہ ڪڍيم. شاهہ منهنجو هٿ ڇڏائي، ڏنڊو منهنجي مٿي ۾ هڻڻ لاءِ اُلاريو، ۽ چيائين، ”تون اسانجو دشمن آهين. تون چاهين ٿو اسين مارجي وڃون.“ پر مون وري ڏنڊي ۾ هٿ وجهي ڇڏيو. شاهہ منهنجو هٿ مروٽيو، ۽ تيستائين نہ ڇڏيائين، جيستائين منهنجي هٿ مان ٺڪاءُ نہ ٺڪتو. (منهنجو هٿ ٽي چار مهينا سڇيل هو.) شاهہ وري بہ انهن کي مارڻ ويو، ۽ سور ۾ بہ مون شاهہ کي ڪٺي ٻڪ وڌا، ۽ مارڻ نہ ڏنومانس تہ خون نہ ٿي پوي. ۽ حيدر شاهہ کي بہ ڌڪو ڏنئي، وراندي مان هيٺ ڪيرائي ڇڏيم. مٿس مٿس پوليس ۽ جيلر آغا نور نبي آيو. ۽ پٺاڻن کي ٻئي وارڊ ۾ اماڻيائين.

هڪ ٻي ڳالهہ جيڪا شاهہ ۾ سٺي آهي، سا اِها تہ خوشامد بنهہ ڪا نہ ڪندو آهي. نہ تہ چڱا ڀلا ماڻهو بہ جيل انتظاميہ، خاص ڪري سپرنٽنڊنٽ جيل جي خوشامد ڪندا آهن. پر شاهہ ڪڏهن بہ ڪنهنجي خوشامد نہ ڪئي. ڪراچي سينٽرل جيل جي سپرنٽنڊنٽ شفقت ميمڻ جو دماغ تمام خراب هو، ۽ هو پاڻکي ڪنهن لارڊ کان گهٽ نہ سمجهندو هو. جڏهن رائونڊ تي نڪرندو هو تہ سڀني لاءِ حڪم هو تہ سڀئي لائين ۾ بيهن. چاهي آهي سي ڪلاس جا هجن يا بي ڪلاس جا. ۽ ڪنهنکي بہ ڪجهہ چوڻو هجي تہ هٿ ڪٽي عرض ڪري. (انهيءَ ڪانپوءِ اوڪاش آيو، جنهن بہ اهو طريقو اختيار ڪيو). سڀئي ائين ڪندا هئا. پر جڏهن شاهہ شنوائين تي ڪراچي وڃڻ لڳو، ۽ سينٽرل جيل ڪراچيءَ ۾ رهندو هو تہ پنهنجي

www.sindhsalamat.com

سيني همراهن کي جهليندو هو ته - اوهين سياسي ماڻهو آهيو، اوهانکي نه بيهڻ گهرجي. اسين سياسي ماڻهو آهيون، اسانکي جيل جون غلط روايتون ٽوڙڻ گهرجن. پر جڏهن سپرنٽنڊنٽ آيو ته اسان وارا سڀئي همراه اٿي بيٺا. رکيو شاه نه اٿيو. شفقت شاه کي ويٺل ڏٺو ته حيران ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته چوڌري ظهورالاهي، معراج محمد خان ۽ باقي بلوچ جهڙا ماڻهو بيهندا هئا. مولي شاه کي سڏائي چيائين، مونکي تمام ڪهڙو ڏک ٿيو آهي. اوهانکي جيل جا آداب نٿا اچن. شاه چيو- مونکي ته اچن ٿا، شايد اوهانکي نٿا اچن. شفقت ماٺ ٿي ويو. (شفقت حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ ولي خان وارن سان به هلڪڙائي ڪئي ۽ موچڙا کاڌئين.) پوء شاهه جي بدلي حيدرآباد کان ڪراچي سينٽرل جيل ٿي. رات جو پوليس واري اچي چيو ته اوهانکي بند ٿيڻو پوندو. شاه چيو، مان آي ڪلاس جو قيدي آهيان، قاعدي موجب بند نه ٿيندس. سپاهي چيو- چوڌري ظهورالاهي به آي ڪلاس جو آهي، پر بند ٿيندو آهي. شاه چيس- اهو بند ٿئي ٿو ته سندس، رضي آهي بهرحال بند ڪونه ٿيندس. وڃي شفقت کي چئو پوليس واري وڃي رپورٽ ڪئي، پر ڪير به شاه کي بند ڪرڻ ڪونه آيو. ڪراچي سينٽرل جيل ۾ رات جو بي ڪلاس وارن جي ڪولين ۽ بئرڪن ۾ به بتي سڄي رات برندي آهي. شاه پوليس واري کي چيو، منهنجي ڪوليءَ جي بتي بند ڪري ڇڏ. پوليس واري چيو- هتي بند نه ڪبي آهي. شاه ڪلهي پادر بلب کي هنيو، ۽ بلب ڀڄي اچي هيٺ ٿي پيو.

www.sindhsalamat.com

هڪ دفعي اسين سيٺي شنواڻي تان ڪراچيءَ ڪلن سولي
سڪر آياسين- مان، شاهه، راجا رحيم ڪهاوڙ، قمر راڄپر
۽ مانڊل شر گڏ هئاسين. سڄوي ٽي ٽڪيٽي هئي. ڪرسيءَ جا
ڦنهن هئا، سيٺي ٽڪا پيا هئاسين. ۽ مونکي اوبلڊپريشر جي
تڪليف هئي. گيٽ واري اسانکي ڏنهي ورتو، جيتوڻيڪ شاهه آءِ
ڪلاس جو هو پر شاهه وڙهڻ جي موڊ ۾ نه هو. اسين سيٽي ڪو
ڪٽي ڪو ڪٽي ويهي رهياسين ته جيستائين ڊبولي جيلر
اهي. ڪلاڪ ڪن ڪانپوءِ منظور جيلر آيو. هن گيٽ جمعدار
کي چيو ته انهن کي وڃڻ ڏي ۽ پاڻ واپس وڃڻ لڳو.
جمعدار اڪبر چيو، "سامان چيڪ ڪرايو." شاهه چيو،
"ڪلاڪ کان هتي ويٺا آهيون، انهيءَ وقت تو اسانجو
سامان ڇونه چيڪ ڪيو." مونکي تڪليف پي ٿي سو مون
چيو، "اسانوٽ ڪي ڪونهي. هاڻ اسين چيڪ نه ڪرائينداسين.
چيڪ ڪرڻو هو ته اڳ ۾ ڪرين ها." اسين وڃڻ لڳاسين
ته اڪبر چيو، "ٿي سگهي ٿو اوهانجي سامان ۾ بندوقون پستول
هجن." شاهه کي لڳي ڪاوڙ. سامان مان شربت جا شيشا
ڪڍي، ڌڪاربندي ڇيائين، "هي بندوقون ۽ پستول آهن
اسانوٽ." اسين بنا سامان چيڪ ڪرڻ جي پنهنجي وارڊ ۾
موٽي آياسين. ٻئي ڏينهن پوليس واري شاهه کي چيو ته:
اوهان ۽ طارق اشرف کي ڊپٽي صاحب سڏيو آهي. اسين
ٻئي وياسين. ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ آغا جتوئي هو. آغا ڪنهن
وقت ۾ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ جو عام ڪارڪن هو. جڏهن
ته شاهه صدر هو. شاهه چوندو هو ته آغا ساڻ منهنجو چڱو رستو

www.sindhsalamat.com

آهي. اسين وهاسين، ته نه سلام ڪيائين، نه هٿ ملائين، ۽ نه
وٽن جي صلاح ڪيائين. شاهه ڪرسيءَ تي ويهي رهيو، ۽
مان به. آغا تمام رُکي نموني ۾ پڇيو، ”رات ڇا ٿيو هو.“
اسانکي ڳالهه ئي ياد نه هئي. تنهنڪري شاهه تعجب ۾ پڇيو
”ڇا ٿيو هو رات!“ ”رات اوهان سامان ڇو نه چيڪ ڪرايو“
شاهه کلي چيو، ”سامان ۾ ڪجهه ئي ڪونه هو.“ آغا ڪاوڙ
۾ چيو، ”اهو قانون آهي.“ شاهه اڃا سٺي موڊ ۾ هو. سو
چيائين، ”اوهانوٽ جيل ۾ ڪهڙو قانون ٿو هلي. چرس،
پنڪ، آفيم سڀڪجهه ته جيل ۾ هلي ٿو.“ آغا ڪاوڙ ۾ چيو،
”تون منهنجو آفيسر آهين ڇا.“ ۽ شاهه جي ڪيل ٽڙي،
چيائين، ”ايستائين مون توکي آغا جتوئي پي سمجهيو ۽
توسان شاهه محمد شاهه جي حيثيت ۾ پئي ڳالهايم، پر تون
جيڪڏهن ڊپٽيءَ جي حيثيت ۾ ڳالهائين ٿو، ياد رک آءٌ
اي ڪلاس جو قيدي آهيان، تون سورنهين گريڊ جو آهين
۽ منهنجي حيثيت تو کان مٿي آهي.“ آغا ميسجي ويو، ۽
پوءِ ڪن رڪي مونکي چيائين، ”۽ توڇونه سامان چيڪ ڪرايو.“
مون چيومانس، ”مان به ويل ڪونه آهيان.“ ڪاوڙ ۾
چيائين، ”بند وارڊ ۾ موڪليندو سائين.“ چيم، ”ڀلي موڪل.“
چيائين، ”ڇڱو تون وڃ.“ مان جيلر وٽ آيس ۽ سپرنٽنڊنٽ
سان ملڻ لاءِ چٺي لکيم، پر سپرنٽنڊنٽ ڪونه هو. ايتري
۾ پوليس واري اچي چيو، اوهانکي ڊپٽي صاحب سڏي رهيو
آهي. مان ويس ته ڪجهه فضيلت سان ڳالهائون. ۽ وٽن
لاءِ چيائين. ويٺس ته چيائين، ”معاف ڪجو، مون اوهانکي

www.sindhsalamat.com

جاتو ڪونه هو ته اوهين طارق اشرف، سهڻيءَ جا ايڊيٽر آهيو.“ (حالانڪ ڪجهه ڏينهن اڳ تعارف ٿيو هو) مون چيو، ”آغا صاحب، اسين سياسي قيدي آهيون. جڏهن جيل ۾ ايندا آهيون ته بند وارڊ ۾ ڦاسي گهاٽ لاءِ ذهني طرح تيار هوندا آهيون. اوهان اها ڳالهه نه وسارجو.“ شاه چيو، ”طارق صاحب، اجا ايڊيٽوريل لکو، ته سنڌين کي نوڪريون ڏيو، پوليس ۾ سي- آءِ- ڊيءَ ۾ سنڌين کي رکو. سنڌي نوڪرين ۾ ايندا ته آغا وانگر اوهانکي بند وارڊ ۾ موڪلڻ جون ڌمڪيون ڏيندا.“ وري آغا کي چيائين. ”تنهنجو ڏوهه ڪونهي، طارق صاحب کي سنڌ جو ڏاڍو درد هو، ڏاڍا ٿي ايڊيٽوريل لکيائين، هاڻ ته خبر پيس، سنڌي ڪاموزو ٿيو، ته فائدو ڪهڙو ٿيندو.“

شاه سان جيل ۾ منهنجو وقت سٺو گذريو. شاه منهنجو تمام گهڻو خيال رکندو هو. ڪاوڙ جو تمام تکو هو، پر منهنجو هميشه لحاظ رکيائين. هڪ دفعي خراب نموني ۾ ڳالهائين ته پوءِ ڏهه دفعا پيرين پئي معافي گهريائين. البت سندس هڪ ڳالهه مونکي ڏاڍو پريشان ڪندي هئي. آها اها ته سڄو ڏينهن رڙيون ڪندو هو. ۽ اڌ رات تائين پيو ڳالهائيندو هو. تنهنڪري مان سمهي نه سگهندو هوس. ڏينهن جو به نه پاڻ سمهندو هو، ۽ نه ٻئي ڪنهنکي سمهڻ ڏيندو هو. البت مان بيمار ٿيندو هوس ته پوءِ ڏاڍو خيال ڪندو هو. پاڻ به آهستي ڳالهائيندو هو، ۽ ٻين کي به تاڪيد ڪندو هو ته آهستي ڳالهائين.

www.sindhsalamat.com

مان شاه سان ساڳيا ٽي ڀيرا حيدرآباد سينٽرل جيل، اٺ ڀيرا سکر سينٽرل جيل، هڪ رات ڪراچي سينٽرل جيل ۽ ساڳيا ٽي ڀيرا لانڍي جيل ۾ رهيس. اچا سکر جيل ۾ ئي هوس ته شاه بدلايو ته غلام مصطفيٰ جتوئي (انهيءَ وقت سنڌ جو وڏو وزير) جا مونوٽ نيااپا پهتا آهن. هو خيرپور ايندو ته مونکي سڏائيندو، پوءِ شايد پنهو پاڻ ملي. پر تڏهن اوچتو جتوئي جو خيرپور وارو دورو ملتوي ٿي ويو. جڏهن مان ڪراچي جيل ۾ هوس ته ١- اپريل تي روشن اچي ٻڌايو ته ٻڌو اٿم ته شام جو شاه محمد شاه ايندو. اسين حيران ٿياسين ته شاه هتي ڪيئن پيو اچي، اوڪاش شيخ ته هنکي هتي رکڻ لاءِ تيار ڪونهي. رات جو شاه آيو. هن ٻڌايو ته سياڻي پنهو اسان سان ملندو. اڳ ۾ ته جتوئيءَ چورائي موڪليو ته رکو تون اچي مل. پر مون اها ڳالهه نه قبولي، چاڪاڻ ته پوءِ مون تي الزام هڻن ها ته پنهي سان نهي ويو، انهيءَ ڪري مون پنهنجي سيني همراهن جا نالا ڏنا، ۽ انهيءَ سان گڏ، رسول بخش پليجو، طارق اشرف، ابراهيم منشي ۽ نذير عباسيءَ جا نالا به ڏناه. پر جڏهن نالا منظور ٿي آيا ته انهيءَ ۾ پليجي، طارق ۽ ابراهيم منشيءَ جو نالو نه هو، مون وري چورائي موڪليو ته مان انهن کان علاوه نه ملندس. وري لسٽ ٺاهي موڪليم، پر جڏهن لسٽ آئي ته انهيءَ ۾ پليجي جو نالو هو، پر طارق صاحب ۽ منشيءَ جو نالو ڪونه هو. هينئر سپرنٽنڊنٽ اوڪاش ٻڌايو ته پليجي ۽ ابوبڪر وارا خيرپور کان اچي رهيا آهن،

www.sindhsalamat.com

نذير عباسي ۾ اهي وبو آهي، البت طارق ۽ منشيءَ جو نالو کونهي، سوسياني تائين کهٽو ڪري اچي ويندو.“ جوڻيجي صاحب، روشن ۽ مون شاهه کي چيو، ”اهو تو عقلمنديءَ جو ڪم ڪيو، نه ته توهان وارا همراهه الزام ڏيندي دير ئي نه ڪن ها.“

صبح جو شاهه ۽ روشن جوڻيجو پوليٽيڪل وارڊ ۾ ويا، جتي فاضل راهو، ابراهيم منشي، مولا بخش لغاري، آريسر ۽ اسمائيل سومرو وارا رهيل هئا. حبيب الله ناريجو، نذير عباسي ۽ مظفر شاهه ٻه ٻين جيلن مان آيل هئا. ٻين کي سموري ڳالهه جي خبر ڪانه هئي، ناريجي کي البت ڪجهه خبر هئي، ڇاڪاڻ ته هو به شاهه سان گڏ لانڍي جيل ۾ رهندو هو. شاهه سڀني کي ڳالهه ٻڌائي، اڳ ۾ ته سڀئي ناراض ٿيا ته تو اسان سان صلاح ڇو نه ڪئي. شاهه چيو — هڪ ته هٿن فقط مونکي سڏايو هو، ٻيو مون اوهان سڀني جا نالا لکرايا. ٻيو ته سڀئي الڳ الڳ جيلن ۾ هئاسين، صلاح ڪيئن ڪجي ها. باقي جيڪڏهن اوهانکي نه هلڻو آهي ته نه هلو. ٻيو هلڻ تي سڀئي متفق ٿيا. شاهه چيو ته — لسٽ ۾ طارق صاحب جو ۽ ابراهيم منشيءَ جو نالو ڪونهي. ٻيو انهنکي وٺي نا هلون. ٻيو حبيب الله، آريسر صاحب ۽ مولابخش لغاريءَ مخالفت ڪئي ته اهي جيئي سنڌ جا ڪونهن، انهنکي نه وٺي هلو. منشي ته ٻليچي جو ماڻهو آهي. شاهه کي اها ڳالهه نه وڻي. چيائين — اهي سنڌ خاطر نه ته ڇا پنهنجي مفاد خاطر جيل ۾ آيا آهن. شاهه اسانجي وارڊ ۾ موٽي آيو. روشن

www.sindhsalamat.com

اچي ڇيو ـ ابا اسان وارا ڇوڪرا صفا ڏاڍا ڏنگا آهن. ڇوته منشي ۽ طارق به نه هلن. پليجو ۽ فاضل به نه هلن. منشي وارن جي ساٿين به نه ڳالهايو. سو شاه کي وٺي الڳ وڃي ويٺا. شاه کي ڏاڍي ڪاوڙ هئي. چيائين، "طارق صاحب کي ٿا وٺي هلن ته مان ماڳهين وڃان ڏي ڪونه ٿو. جنهنکي وٺي سو وڃي ڏيکاري." پر شاهنواز خان، مون ۽ روشن کيس سمجهايو ته ـ اها غلطي نه ڪري. مون چيو ـ مونکي جيڪڏهن ٿا وٺي هلن ته مڙيئي خير آهي. جيڪو مان ڳالهائيندس، اهو منهنجي پاران تون ڳالهائي ڇڏجان. منشي جي پاران به تون ڳالهائجان. باقي پليجو اچا نه پهتو آهي، خبر نه وقت تي پهچي سگهي يا نه. تنهنڪري فاضل راهوءَ کي وٺيو وڃ. فاضل کي سڏايو ويو. هنکي به سڄي ڳالهه جي خبر پئجي ويئي هئي، هن شاه کي چيو، "شاه صاحب تون اسانجو نمائندو آهين، تون جيڪو فيصلو ڪندين، اسانکي قبول آهي. اسانجو ليڊر تون آهين. اوهان وارا ڇوڪرا جيڪڏهن اسانجي هلڻ تي اعتراض ڪن ٿا ته مڙيئي خير آهي." شاه کي فاضل راهوءَ جي ڳالهه تي خوشي ٿي ته هڪ الڳ پارٽي، مختلف نظريو رکڻ واري کي مون تي ايترو ڀروسو آهي، پر منهنجي همراهن ۾ ايتري فراخ دلي به ڪانهي.

ڏهين وڳي ڪن ـ شاه، نذير عباسي، آرسر، مولا بخش لغاري، حبيب الله ناريجو، ساجن ڏاهري، منظور خشڪ ۽ مظفر شاه پنهنجي سان ملڻ چيف منسٽر هائوس ويا. اسان سڀهو

www.sindhsalamat.com

ڏينهن انتظار ڪيو، پر انهن مان ڪوبه نه موٽيو، نه ئي ڪا خبر پئي. شام جو مونکي به ڪراچي سينٽرل جيل مان لانڍي جيل آڻيو ويو، شاه ماڙيءَ ۾ ئي منهنجو انتظار ڪري رهيو هو. ملڻ شرط سڄي روئداد ٻڌايائين: سائين، جيل وارا اسانکي پرائيويٽ ڪارن ۾ چيف منسٽر هائوس وٺي وياه اوڪاش شيخ ۾ سادن ڪپڙن ۾ پوليس وارا به هئا. چيف منسٽر هائوس ۾، ٻاهر اوهانجو دوست مسعود نوراني به مليو، چيائين- طارق اشرف لاءِ ٻيلي ضرور ڇڏجو. اسانکي ٻنهي وٺي وياه پنو مختلف وفدن سان مليءِ پوءِ اسان سان ملڻ آيو. سائس گڏ غلام مصطفيٰ جتوئي به هو. اچڻ سان رکو مونکان پڇيائين: شاه محمد شاه خوش آهين. ۽ پوءِ انهيءَ صوفي تي ويٺو، جنهن تي مان ويٺو هوس. پيا به ڏري ڪهٽ سيٽي اچي انهيءَ صوفي منجهه گهڙيا، نوڪريون ڏيڻ جا ٿي به جاءِ پيدا ڪري ورتائون. پنهنجي ويهڻ سان چيو: مان اوهانجو ڏوهاري آهيان. مانکي معاف ڪريو. اوهان بهادر ماڻهو آهيو، مان اوهانجو قدر ٿو ڪريان. جيڪو ڪجهه ٿيو، انهيءَ کي وساريو، مان اوهان ٻنهي کي آزاد ڪندس. مان اوهانکي اهو ڪونه ٿو چوان ته اوهين پيپلس پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو، يا منهنجي فائدي ۾ بيان ڏيو. پر جناح کي گهٽ وڌ نه ڳالهايو، فوج کي گهٽ وڌ نه ڳالهايو، مانکي ٻلي ڪاريون ڏيو. ٻلي منهنجي لاءِ ڇڏيو ته مان پنجاب جو ايجنٽ آهيان. منهنجي لاءِ جيڪو وٺي سوچيو. مان اوهان لاءِ جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، انهيءَ جي مانکي خبر آهي.

www.sindhsalamat.com

پر خاڪين کي ڪجهہ نہ چيو. خاڪي اوهانجا بہ دشمن
آهن، خاڪي منهنجا بہ دشمن آهن. شاهہ چيو- سائين اسين
ڇاڻا ڇني سگهون، جيڪڏهن اوهانکي ڪجهہ ڳالهائڻو
آهي تہ سائين جي ايم- سيد سان ڳالهايو. هو ٻاهر آهي، ۽
اسانجو ليڊر بہ آهي. ڪو سياسي ٻيچ آپ تيئن گهرجي. پٺي
چيو: مون اوهانکي ٢٧ ۾ چيو هو مان جي- ايم- سيد سان
ڳالهائيندس. مون ٧٣ ۾ سائنس ڳالهايو هو، پر هو پنهنجي
ڳالهہ تان ڦري ويو. پوءِ اڪبر مولا بخش لغاريءَ منهنجي
آزادي ۽ سنڌي رسالن، ڪتابن ۽ پريسن لاءِ چيو، ۽ پوءِ
شاهہ بہ چيو. سنڌي ڪتابن ۽ رسالن لاءِ ڇپائين- پابندي
لاهيون ٿا. شاهہ پٺي کي چيو: سائين، طارق اشرف جي آزادي
لاءِ جتوئي صاحب آرڊر ڪيو، اخبارن، ريڊيو ۽ ٽي- وي
تي خبرون اچي ويئون، پر طارق اشرف کي آزاد نہ ڪيو
ويو. پٺي جتوئيءَ کان پڇيو، ڇو جتوئي؟ جتوئيءَ چيو:
ها، مون آرڊر تہ ڪيو هو، پر پوءِ مون آرڊر ڪينسل
ڪري ڇڏيو. مونکي اهڙي رپورٽ ملي هئي. پٺي چيو،
ڇڏينس. شاهہ چيس، سائين ابراهيم منشيءَ لاءِ ٻڌو اٿون،
اوهانکي ذاتي شڪايت آهي. مرڪي جواب ڏنائين: ذاتي
شڪايت ڪهڙي ٿي سگهي ٿي، انهيءَ کي بہ ڇڏينداسين.
پوءِ سيني، ڪنهن پليجي لاءِ چيو، ڪنهن ٻئي جي لاءِ.
پٺي چيو: سيني کي ڇڏيو. پوءِ نذير عباسيءَ کان پڇيائين.
عبدالواحد آريسر تون آهين؟ آريسر صاحب نماڻائيءَ سان
چيو: سائين مان آهيان. پٺي طنزيہ انداز ۾ چيو: تون جيوتين

www.sindhsalamat.com

ڏو هيڏي هوڏي رلندو. ڪجهه وري سري ته ٿيو. آريسر صاحب نمائائيءَ سان جواب ڏنو: سائين، مان ته ڪيڏانهن ٺي ڪونه ويو آهيان. جتوئيءَ ڪهري، نموني ۾ چيو: تون نه ويو آهين. آريسر صاحب جواب نه ڏنو. حبيب الله ناريجي پٺي ڪي چيو: سائين شيخ اياز ڪي سنڌ يونيورسٽيءَ سان ڪڍيو وڃي، هي اسانجو دشمن آهي. هو يونيورسٽيءَ کي نقصان پهچائي رهيو آهي. سڄو ڏينهن رکو پيو شراب پئي ۽ ڇوڪرين قاسائي. هي تمام خراب ماڻهو آهي. انهيءَ کان ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ چڱو هو اوهين هنکي ورکو. پٺي مرڪي چيو: سون ته اوهانجو ماڻهو ڪري رکيو هو. شاه چيو: سائين، هي اوهانجي انتظاميه جو مسئلو آهي. اوهين جنهنکي بهتر سمجهو رکو. حبيب الله ڪراچي سينٽرل جيل جي سپرنٽنڊنٽ اوڪاش شيخ لاءِ چيو ته ـ سائين هي تمام سلو ماڻهو آهي. اوهين هنکي ١٩ گريڊ ڏيو. (حالانڪ جيل سپرنٽنڊنٽ جي پوسٽ ١٩ گريڊ جي ٿينديءَ ڪانهي) پوءِ ڪنهن چيو ته: سائين پي. اين. اي. وارا اوهانجا سخت دشمن آهن. ڪنهن چيو ته جيل وارا پي. اين. اي. وارن کي تمام گهڻيون سهولتون پيا ڏين. هڪ اپترو به چيو ته ـ ٽائي ۾ پوليس وارا منهنجي سيفٽي ڪٽي وياه پٺي سان اها ملاقات اڌ ڪلاڪ هلي. پوري وقت ۾ نذير عباسي واحد شخص هو، جنهن ڳالهائڻ ۾ حصو نه ورتو. خاموش ڪنڌ وڌيو ويٺو رهيو.

پٺو وڃڻ لڳو ته شاه جتوئيءَ کي چيو ته ـ اوهين پٺي

www.sindhsalamat.com

ڪي چئو ته شاهنواز خان کي ڇڏي. جتوئيءَ چيو-تون آزاد ٿي، پوءِ تون به ڇٽجان، مان به ڇوڙندس. پٽو شاهنواز تي سخت ڪاوڙيل آهي. مانيءَ تي پٽو ۽ جتوئي ڪونه هئا، البت محمد خان جوڻيجو هو. شاهه هنڪي وراڻي ڏيو. پڇيائين ته-توکي طارق اشرف سان ڪهڙي دشمني آهي جو تون طارق لاءِ چئين ٿو ته هو پارٽ جو ايجنٽ آهي. جيڪڏهن هو واقعي پارٽ جو ايجنٽ آهي ته ڏيوس مزا. محمد خان ڦڪو ٿي چيو-مونکي هن سان ڪابه ذاتي دشمني ڪانهي، پر هن موهن ڪلپنا جو ناول 'جلا وطني' ڇو ڇپيو. شاهه ڪاوڙ ۾ پڇيو، ۽ اڙدوءَ ۾ جو ڪيترا ڪتاب ڇپجن پيا. انهيءَ جي خلاف به ڪڏهن ڪو ايڪشن ڪنيو اٿو. محمد خان ڦڪي مرڪ مرڪندي چيو: اڙدو ته مالڪن جي ٻولي آهي نه. شاهه مونکي جيڪي ڳالهيون ٻڌايون هيون انهن جي تصديق نذير عباسي، ساڃن ڏاهري ۽ منظور خشڪ به ڪئي.

روشن جوڻيجو

روشن جوڻيجي سان منهنجي پهرين ملاقات سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ ٧٦ جي وچ ڌاري ٿي هئي. روشن شاه محمدشاه جو دوست آهي. شاه سان ملڻ لاءِ ئي آيو هو. شاه محمدشاه هميشه سندس ڏاڍي واکاڻ ڪندو هو. روشن کي ڏسي، پهرين نظر ۾ هن متاثر ڪيو. ڊگهو قد (٦ فوٽ) ننڍي ڪاري ڏاڙهي، (جيڪا ڪيس ڏاڍي ٺهي ٿي)، پينٽ ۽ قميص ڏاڍي سٺي سبيل، ۽ پاڻ جو سهڻو سليقو، ڳلي ۾ سنهڙي سوني زنجير. اچڻ سان سيني بيللن لاءِ ڪوڪا ڪولا جي ڪريٽ گهرائين. بيللن تي چڱو رعب پئجي ويو. شاهه مونکي سڏي، ساڻس تعارف ڪرايو. روشن جي چپن تي ڪن پل لاءِ زوري مرڪ آئي، ۽ بنهه رواجي نموني ۾ مليو. ۽ جلدي ئي مونکي نظرانداز ڪري ڇڏيائين. مان آتان هٽي، ڪجهه پري تي ويٺس. ويندي وقت روشن مليو به ڪونه. جڏهن مان ۽ شاه سکر جيل موٽي آياسين ته مون شاه کي چيو، "روشن کي ڪپڙا تمام سٺا پيل هئا، خاص ڪري سلائي تمام سٺي هئي. پر ڏاڍو مغرور ماڻهو آهي، مونکي اهڙي اميد ڪانه هئي." شاهه چيو، "آهي ته ڪونه اهڙو. پر خبر نه آهي ڇا ٿيس."

۽ جڏهن روشن لانڍي جيل سان، ڪراچي سينٽرل جيل

www.sindhsalamat.com

آهو ته ڪافي ڏينهن مونکي سخت ڪوفت رهي. چاڪاڻ ته منهنجي ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي ته: هي سخت مغرور ماڻهو آهي. ۽ مان وڏن ماڻهن جي پٺيان ڊوڙڻ وارو ڪونه آهيان. سو ڪانفرنس الڳ الڳ رهيس. هڪ دفعي رواجي طرح چيائين، ”مون اوهانجي سهڻي پڙهي آهي. ايڊيٽوريل ته هو ڪا لکندا هئا.“ مون سرڪي ٿورا مڃياماڻس. پر جڏهن ڪجهه ڏينهن گذريا ته خبر پئي روشن منهنجي سوچ جي بلڪل ابتڙ آهي. تمام قربائتو، ڏاڍو نرم دل، غرور صفا نه. ڳالهائڻ جو مهذب ۽ هميشه آهستي آواز ۾ ڳالهائيندو. ۽ ڏاڍو ذهين. ڪافي ڏينهن ڪانپوءِ مون ڪيس پهرين ملاقات واري ڳالهه ٻڌائي. مٿي تي ڌڪ هڻي چيائين، ”گهوڙا.“ وري چيائين، ”طارق صاحب، مونسان مصيبت اِها آهي ته ماڻهن سان فري دير سان ٿيان، تنهنڪري اڪثر ماڻهن کي مونسان اِها شڪايت پيدا ٿيو پوي.“ پوءِ هٿ ٻڌي چيائين، ”سائين معافي.“ مون کلي ڏنو ۽ پوءِ اسانجا جيل ۾ تعلقات تمام سٺا ٿي پيا. منهنجا ۽ روشن جا خيال تمام گهڻا ملندا هئا. اڪثر ٻين سان بحث ۾ ياته مان سندس پاسو وٺندو هوس، يا هو منهنجو. جڏهن پروفيسر غفور احمد اسانوٽ آيو هو، ۽ شاهنواز صاحب صلاح ڏني ته پروفيسر کي پاڻ واري بئرڪ ۾ رهايون ته به مون ۽ روشن گڏجي مخالفت ڪئي. پر جڏهن پروفيسر کي بيعي وارڊ ۾ موڪليائون ته ڪيس اچي ڊپ لڳو ته هاڻ بابا ڪاريون ڏيندو. بابا اڳ ۾ ئي چيو هو ته پروفيسر کي هتي جيل وارا رهڻ ڪونه ڏيندا، پر مون ۽ اوهان ضد ڪيو.

www.sindhsalamat.com

هاڻ مهرباني ڪري اهو ذڪر نه ڪجو. ممتاز چيو. مان تو ڳالهه چوريان. روشن هٿ ٻڌي ڪيس منع ڪئي هئي.

روشن ٻڌايو ته هو ڏاڍو سُست آهي، خاص ڪري خط لکڻ جي معاملي ۾. هُو اها عجيب ڳالهه به ٻڌايائين ته هن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪنهنکي خط نه لکيو آهي. چاهي ڪيترو به ويجهو دوست هجي. دوست ٻاهرين ملڪن مان ڏهه ڏهه خط لکندا آهن، پر مان جواب ڏيان ئي ڪونه، لاچار گاريون ڏيو ماٺ ڪيو وڃن. جيئن اوهانجو دوست فيروز آهي، انهن منهنجو سڀ کان پيارو دوست مائسرا آهي. عرب آهي. هنوقت ڪوئٽ ۾ آهي. هُن هيتان وڃڻ کانپوءِ ڏهه خط لکيا، پر مون هڪ جو جواب به نه ڏنو. پويون خط ته مهينا اڳ آيو هوس. ٻاهر هوس ته ڪوئٽ کيس فون ڪري ڳالهائي وٺندو هوس. ملڻ به ويو آهيان. پر خط ڪونه لکان. حالانڪ مان ۽ هو يونيورسٽيءَ ۾ گڏ رهيا آهيون. ڪراچي وارو بنگلو به مون هنجي ڪري ورتو هو، هن سان سڄيون سڄيون راتيون جاڳيو آهيان. زندگيءَ ۾ پهريون دفعو رنو به هنجي خاطر هوس.

مان اچا ڪراچي سينٽرل جيل ۾ ئي هوس ته مائسرا ڪوئٽ مان روشن سان ملڻ آيو. روشن جي ڇهڙي عيد تي پئي. مائسرا اهڙو بلا هو جو جيل وارن کي گهنتريون چاڙهي جيل جي اندر گهڙيو ايندو هو.

روشن جي انگريزي چڱي هوندي هئي، ۽ لهجو به سلو هوس. پرسندس چوڻ مطابق رائيٽنگ ۾ ڪچو هو. تنهنڪري

www.sindhsalamat.com

پليجي کي استاد ڪيائين، ۽ هنوٽ پڙهڻ لڳو. سنڌيت جو جذبو به روشن ۾ تمام گهڻو هو. سچو ڏينهن پليجي ۽ مون سان بحث ڪندو هو. صلاحون ڏيندو هو. هنجي ڪوشش هئي ته پليجي وارا ۽ جيئي سنڌ وارا پاڻ ۾ ملي سنڌ لاءِ ڪم ڪن ته سنڌ کي فائدو ٿيندو. الڳ رهيا ته ورنلو سرندو ڪجهه به ڪونه. مارجي ويندا سين. روشن جي خواهش هئي ته ٻاهر نڪري پليجي ۽ شاهه محمد شاهه کي پاڻ ۾ ناهڻ جي ڪوشش ڪجي.

شاهنواز خان جوڻيجي جي چام صادق سان تمام گهڻي دوستي هئي، گهڻا ته ڀاءُ يا ويجهو مائٽ سمجهندا هئا. روشن وارا چار کي سڏيندا ئي چاچا هئا، پر روشن وارن نه ڪڏهن ڪائنس ڪو پلاٽ ورتو نه ئي ڪار جي پرمٽ. روشن اڪثر جلدي جلدي ڪارون مٽائيندو آهي، پر سدائين مارڪيٽ مان وٺندا ئين، پرمٽ تي نه. جيل ۾ ئي هئاسين ته خبر پئي روشن جي ڪار جو انڪسيڊنٽ ٿي پيو آهي. چيائين – منهنجي طبيعت ته اهڙي آهي جو دل چاهي ٿي، منهنجي ڪار جو جتي انڪسيڊنٽ ٿئي، مان ڪار کي اتي ڇڏي هلڻو وڃان، ۽ وڃي ٻي ڪار وٺان. پر بابا جي موچڙن کان ڊپ ٿو لڳي. هڪ دفعي جي ڳالهه ٻڌائين: مان هڪ ڏينهن، ڪراچيءَ ۾، ڪار ۾ هڪ سنگتياڻيءَ کي پاڻ سان وٺيو پئي ويس. چاڻ سڃاڻ به انهيءَ ڏينهن ٿي هئي. اوچتو پنيان وينل دوست ٻڌايو: پٺيان پنيان ڪار ۾ پيو اچي. اتري ۾ بابا واري ڪار به پرسان اچي لنگهي. ٻيا ماڻهو به وينا هئا،

www.sindhsalamat.com

بابا مونکي ڏسي ورتو هو. اچي ڏڪڻي ورتم. ڪار رستي تي روڪي مائي کي چيم- چڏ منهنجي جند. اتي ئي لهه. مائي ڏاڍيون گاريون ڏنيون. مان سڌو گهر پڳس. روشن ماٺ ٿي ويو. مون ڪلي پڇيو, پوءِ ڇا ٿيو. روشن به ڪلي جواب ڏنو. پوءِ مان هوس, بابا هو- ۽ گاريون هيون. بابا کي اوهين سڃاڻو, شل نه بگڙي. مون پڇيو, مائي گهر ۾ هجي ها, ۽ جونيجي صاحب اچي وڃي ها نه؟ روشن چيو- ماٺ ڪري وڃا هجو ماري وجهي ها.

روشن مونکان پڇيو, "ٻاهر نڪري ڇا ڪرڻ جو خيال اٿو." چيم, "ڏسجي اڃا تم اندر ويٺوآهيان." چيائين, "پيشان مجي چمار ت. ڪونه وبهاريندا. مان سمجهان توهان اوهين جلد نڪرندا." چيم, "ڪرڻ گهڻو ڪجهه چاهيان ٿو. پر حقيقت ۾ ڪجهه دل شڪستو به ٿيو آهيان, دل شڪستگيءَ جو ڪارڻ اهو ڪونهي ته ايتري وقت کان جيل ۾ آهيان, يا سنڌي عوام منهنجي لاءِ ڪجهه نه ڪيو. نه اسانجي طبقي, اسانجي ادبي برادريءَ جي روبي دل شڪستو ڪري وڌو اٿم. ڪم اڪيلي سر ته ٿو ڪري سگهجي. اڪيلو ماڻهو جنگ نٿو ڪري سگهي. پر اديبن جو حال اوهانجي اکيان آهي. ڪن ٻن ٽن اديبن کي ڇڏي باقي سڀئي نوڪرين تي وڪامي ويا. پڻ تم انتظار ۾ ويٺا هئا ته ڪڏهن ٿو واڪ لڳي. هاڻ نڪري وري انهن ۾ آسرو ڪجي انهنکي عظيم چنجي؟" روشن چيو: "نه, انهن تي ڇوٽا پاڙيو. انهنکي ڇڏي ڏيو. اوهين نوان اديب پيدا ڪريو. اوهانتي

www.sindhsalamat.com

وڏي جوابداري عائد ٿئي ٿي. ڏسو اوهين انتري وقت ڪان جيل ۾ آهيو. اوهانکي جيل سجايو ڪرڻو آهي. جيل ۾ اچڻ سان اوهانکي مالي نقصان رسيو آهي. اوهانجي گهر وارا تڪليف ۾ آهن. پر هڪڙو فائدواهو ٿيو آهي ته ماڻهن ۾ اوهانجي عزت وڏي آهي. چاڪاڻ ته اوهان پنهنجي اصول تان هٽيا ڪونه آهيو. پنهنجي اصول تي بيٺا رهيا. پنهنجي مشن سان سچا رهيا، انهيءَ ڪري ٻاهر نڪري، ڇڏيل ڪم وري ڪان ڪريو." چيم، "اوهانجي ڳالهه درست، پر مشڪل آهي. نوان اديب ڪدم ته پيدا نه ٿيندا. سونکي انهن لاءِ محنت ڪرڻي پوندي، ۽ انهيءَ ۾ دير لڳندي. ۽ سچ پڇو ته وڏن ۽ عظيم اديبن، جن ۾ ڪن ڪي مون پاڻ به عظيم اديب جا لقب ڏنا، انهن مان دل کڻي ٿي پئي اٿم. مان انهن مان هاڻ مان به ٿڪو گهران. ۽ ٻي جيڪا ڳالهه ڏکي آهي ته سڀني تي پابندي آهي. منهنجي پريس ضبط ٿي چڪي آهي. جيڪا پريس اُنڪي ۾ ورتل هئي، اتان سڀ سامان چورائجي ويو آهي. اوهين پاڻ ٻڌايو ته اهڙي حالت ۾ مان ڪم ڪهڙيءَ طرح شروع ڪريان؟" ڪجهه دير سوچيائين، پوءِ چيائين، "اوهانکي ڪم ڪرڻو آهي. هر حالت ۾ ڪرڻو آهي. خدا ڪندو اوهانکي پريس ملي ويندي. اوهان ٻڌايو ٿو ته اوهانجي پريس نئين آهي. مان اوهانجي مدد ڪندس. اوهان پريس وڏي ونجو. پاڻکي سنڌ لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. اوهين پڪتي نه هٽجو. همت نه هارجو، مان اوهانجو ساٿ ڏيندس. اوهان ۾ وڏيون اميدون آهن."

www.sindhsalamat.com

روشن کي سياست سان ڏاڍي دلچسپي هئي. مطالعو سٺو ۽ سوچ صحيح هئي. ۽ ڪافي ڪجهه ڪرڻ جو جذبو رکندو هو. انهيءَ ڪري سچو ڏينهن پليجي سان صلاح ڪندو هو. ابوبڪر سان بحث ڪندو هو. منشي وارن جي وارڊ ۾ وڃي انهن سان ڳالهيون ڪندو هو. جڏهن قومي محاذ جا ليڊر هڏجي آيا ته هر هڪ سان سنڌ جي مسئلن تي بحث ڪندو هو. انهن کي حقيقتن کان واقف ڪندو هو. چوڌري ظهورالاهيءَ سان به سياسي بحث ڪندو هو. پر هو ويچارو هوندو هو صفا درويش. سياست تي ڳالهائي نه سگهندو هو. رڳو نهين جي، هان جي، الله جاني، پيو ڪندو هو.

جونيجو صاحب روشن کي روز صبح جو سوير اٿاري ڇڏيندو هو. پر نورل جڏهن ٢٣ بئرڪ ۾ ويو ته ڏهين وڳي تائين، ۽ شام جو ڇهين وڳين تائين سٽو پيو هوندو هو، پر جونيجو صاحب کيس نه اٿاريندو هو. البت روشن تي ڏندو ڪنبو ويٺو هوندو هو. صبح ٿيندي ئي جونيجو صاحب شروع ٿيندو هو. اٿي بابا، روشن، او روشن اٿي. روشن هون هون پيو ڪندو هو، پر جونيجو صاحب کيس سمهڻ نه ڏيندو هو.

۽ پوءِ دل نه چاهڻ تي به ورزش ڪرڻي پوندي هئس. مون پڇيو، "پلا ڳوٺ يا جڏهن ڪراچيءَ ۾ هوندا آهيو، تڏهن به ايترو جلد اٿندا آهيو." کلي چيائين، "جڏهن ڏينهن جا ٻارنهن ٻارنهن ٿيندا آهن، تڏهن اٿان. سمهان ٿي رات جو ڪڏهن ٽين، ڪڏهن چئين. سچو ڏينهن دوستن سان رلڻ ٻلڻ ۾ گذريو وڃي. بک لڳي ڪونه. انهيءَ ڪري مونسان

www.sindhsalamat.com

گڏ جيڪو هوندو، آهو بک مرندو. پوءِ ڪڏهن ڪنهن ريسٽورنٽ مان پيٽيز وٺي ڪاڻي ڇڏبو ۽ ڪڏهن سينڊوچ. نه ته الله ٿي الله.“ ننڊ جو اهڙو هو جو ستو ته ڇتو. روشن کي واڻ جي ڪٽ مليل هئي، هڪ دفعي انهيءَ تي منگهڻ پي هليو. جونيجي صاحب برداشتين کي چيو، ”اڙي ڪٽ کي ڪڍي ٻاهر چنبڪو ته ڏيو.“ چنبڪي سان ڏيڊ ٻسؤ، سو منگهڻ اچي پٽ تي پيا. پوءِ هفتو ڪن روز سون جيتعداد ۾ منگهڻ انهيءَ ڪٽ مان نڪتا. پر روشن نه ڪڏهن منگهڻ جي دانهن ڪئي، نه ئي ڪيس ڪڏهن خبر پئي.

سونکي جلدي سمهڻ جي عادت هئي. روشن وارن جي اچڻ کان اڳ مان نوين سادي نوين وڳي تائين سمهي رهندو هوس. پر روشن وارن جي اچڻ کانپوءِ ريڊيو- ٽيپ رڪارڊر ۽ تمام گهٽيون انگريزي ڪمستون اچي ويئون. نورل، ميجر ۽ غلام نبي ٢٣ بئرڪ ۾ رهندا هئا. ٽيپ رڪارڊر اسانوٽ رهندو هو. رات جي ماني کائڻ کانپوءِ جونيجوصاحب جلدي سمهي رهندو هو، مان روشن ۽ ممتاز ويٺا هوندا هئاسين. سونکي ننڊ ته ڏاڍي اينديهئي، پر سمهي نه سگهندو هوس. ڇاڪاڻ ته روشن فل آواز ۾ ٽيپ رڪارڊر وڄائيندو هو. مان ننڊ جو ڪچو، هلڪي آواز ۾ به اک کليو وڃي. گهڙي گهڙي گوڙ ۾ ڪٿي ٿي ننڊ اچي. سو تيستائين پيو ڇاڪندو هوس. جيستائين روشن ٽيپ رڪارڊ بند ڪري سمهي نه رهندو هو ۽ روشن سدائين ٻارهين کان اڳ ڪڏهن به نه ستو. ماني کائي، ڪير جو ٿاڻو ميز تي رکي ڪو ڪتاب يا

www.sindhsalamat.com

اخبار ڪڍي وٺندو، پوءِ هڪ گلاس ختم ٿيڻ ڪانپوءِ ٻئي گلاس ۾ کنڊ وجهندو ويندو هو، ۽ آهستي پيئندو رهندو هو. (چوندو هو ته مان هڪ وقت ۾ پنج ڇهه سير کير پيئندو آهيان.) ۽ جڏهن کير ختم ٿي ويندو هو ته آرسي ڪڍي ڪلاڪن جا ڪلاڪ هرزاوني سان پنهنجو منهن پيو ڏسندو هو، ۽ ڏاڙهيءَ کي ٺاهيندو هو. جڏهن مونکي تمام گهڻي ننڊ ايندي هئي، ۽ ويهڻ ممڪن نه هوندو هو ته چوندو هوس، ”ادا مان ريڊيو ڪڍي وڃان.“ يڪدم چوندو، ”سائين بلڪل.“ مان ريڊيو پنهنجي ڪمري جي پرسان آڻي رکندو هوس، آواز تمام هيٺ ڪري ڇڏيندو هوس، ۽ پوءِ آهستگيءَ سان بند ڪري ڇڏيندو هوس. اڪثر مونکي ائين ڪرڻو پوندو هو. پر جيڪا ڳالهه مونکي بيزار ڪندي هئي، سا اها ته روشن ڪنسٽ چاڙهي آرسيءَ ۾ پنهنجي شڪل پيو ڏسندو هو، ڪنسٽ جو هڪڙو پاسو ختم ٿيندو هو ته ٻيو پاسو لڳائيندو هو، ۽ پوءِ وري ٻهرئون پاسو، وري ٻيو پاسو. اهڙيءَ طرح ڪلاڪن جا ڪلاڪ ساڳي ڪنسٽ ٻڌڻي پوندي هئي. نيٺ هڪ دفعي چيم، ”اوهين گهڙي گهڙي هڪ ئي ڪنسٽ ڇو ٻڌندا آهيو، جڏهن ته ٻيون به ڪنسٽون پيون آهن.“ حيرانگيءَ ۾ چيائين، ”اڇا، ٻيون ڪنسٽون به آهن، مون سمجهيو پاليوٽ آهي ئي اها ڪنسٽ.“ مان جيڪڏهن روشن کي چوان ها ته: ادا، تنهنجي زور سان ٽيپ رڪارڊر وڄائڻ ڪري مان سمهي نٿو سگهان ته هو ايڏو مهذب هو، جو پوءِ ڪڏهن به زور سان نه وڄائي ها،

www.sindhsalamat.com

پر مان تڪلف ڀڃي نه سگهيس. البت هڪ دفعي جوڻيجي صاحب کي چيم، ”سائين مهڙي گوڙ ۾ اوهانکي ننڊ ڪيئن ٿي اچي.“ جوڻيجي صاحب چيو، ”سائين مهڙ ڪانپوء مونکي خبر پوي ڪانه.“ مونکي ڏاڍي مايوسي ٿي، مون سمجهيو هو ته شايد جوڻيجو صاحب چوندو: منهنجي به ننڊ ڦٽي ٿي. ۽ ٽيپ رڪارڊر آهستي وڄندو، پر ائين نه ٿيو.

روشن، نورل ۽ جوڻيجي صاحب کي پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هو. نورل وارا جڏهن به شنوائيء تي ويندا هئا، مونکي چوندا هئا، ”اوهين سٺن ڪتابن جا نالا لکي ڏيو. اوهين اديب ماڻهو آهيو. اوهانجي پسند سٺي هوندي.“ مون ڪافي ڪتابن جا نالا لکي ڏنا، جيڪي گهٽي ياڳي هتي گهرايا. مان جڏهن به شنوائيء تي حيدرآباد ويندو هوس، نورل، اڪثر چوندو هو، ڪڏهن ڪڏهن روشن به چوندو هو: اوهين پنهنجي ڪتابن مان ڪي چڱا ڪتاب کڻي اچو. هڪ دفعي شنوائي تان موٽيس ته روشن پڇيو، ”اوهان ڪتاب ڪونه آندا.“ چيومانس، ”مونکي افسوس آهي ته اوهان ۽ نورل ايترا دفعا چيو، پر مان ڪتاب نه کڻي آيس. مون ڪجهه ڏينهن اڳ پنهنجا سمورا ڪتاب وڪڻي ڇڏيا آهن.“ روشن ڇرڪ پريو. ”ڇو؟“ ”مجبوري هئي. پريس بند ٿي ويئي. آمدنيء جو ڪو ذريعو ڪونهي. جاء جي ڇت ڊهڻ تي آهي. پيو ڪجهه اثر ڪونه. تنهنڪري ڪتاب وڪڻڻا پيا. جيتوڻيڪ ڪتاب وڪڻڻ جو ڏاڍو ڏک ٿيم. ڇاڪاڻ ته انهن کي گڏ ڪرڻ ۾ ورهيه لڳا هئا. نه ڄاڻ ڪهڙيون ڪهڙيون خواهشون

www.sindhsalamat.com

دهائي، ڪتاب وٺندو رهندو هوس. پر ڇا تو ڪري سگهجي.“
روشن کي ڏاڍو ڏک ٿيو. چيائين، ”اوهين مونسان ڳالهه ڪريو ها.“ چيم، ”اهو مناسب ڪونه هو.“

٢- اپريل تي، سانجهي وقت مونکي ٻڌايو ويو اوهانکي آزاد ڪري رهيا آهن. اوهين سامان کڻي ماڙيءَ تي هلو. سيني ڏاڍا خوش ٿيا، پر مونکي يقين نه پي آيو. مون ممتاز کي چيو، ”اوهين مونسانِ گڏ ماڙي تي هلو.“ روشن چيو ”مان به تو هلان.“ مون روشن کي چيو، ”مونکي پنهنجي آزاديءَ جو يقين ڪونهي. جيڪڏهن ماڙيءَ تي خبر پئي ته اِها ڳالهه غلط آهي ته مان اوهان واري وارڊ ۾ موٽي ڪونه ايندس. سيني سان موڪلايو اٿم، هاڻ ڪهڙي منهن سان موٽي ويندس.“ روشن کلي چيو، ”پوءِ پنيان لڪي، مات ڪري وڃي ٻئرڪ ۾ ويهنداسين.“ ماڙي ۾ آياسين ته ڪافي دير کانپوءِ خبر پئي ته واقعي آزاد ڪونه ٿا ڪن، لانڍي جيل بدلي ڪئي اٿن. روشن چيو، ”هاڻ ڦڏو ٿا ڪريون، اوهانکي ڪونه وڃڻ ڏيو.“ مون چيو، ”نه ڦڏي جي ضرورت ڪانهي. اوهاسان ڪافي وقت گڏ رهيو آهيان، شاه محمد شاه لانڍي جيل ۾ آهي، هاڻ ڪجهه وقت هن سان به رهجي.“

قمر راڄپر

١٣- اپريل ٧٦ جو صبح هو. مان وراندي مان نڪرڻ لڳس ته ڪنهنڪي چوندو ٻڌم: طارق صاحب آهي. مڙي ڏٺم. قمر راڄپر ۽ ڏيپلائي صاحب آيا پي. مان وڏي وجهي مليس ۽ پنهنجي ڪوليءَ ۾ آڻي ويهاريم. ٻڌايائون ته حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ هئاسون. اڄان وين ۾ رات جو وٺي نڪتا هئا، صبح جو سکر جيل تي آڻي ڇڏيو اٿن. قمر اهو به ٻڌايو ته شاهه محمد شاهه جي بدلي به حيدرآباد کان ڪراچي ڪئي اٿن. مان حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ کهڙيس ۽ شاهه کي انهيءَ وقت ڪراچي وٺي ويا. بس ٿوري دير ڳالهه ٻولهه ٿي سگهي. ڪجهه ڏينهن سي ڪلاس هو، جيل جي اسپتال ۾ مٽي ڪيو هئائون. مون وٽ ته هتي به ڪونه هو، شاهه ڏيئي ويو هو. پوءِ بي ڪلاس مليو ته هيڏانهن اماڻيائون. اوهان ڏيو خبر. پوءِ ڪافي دير تائين ڳالهيون ٻولهيون ٿينديون رهيون.

قمرالزمان راڄپر سان اڳ ۾ منهنجي ملاقات مدد علي سنڌيءَ وٽ ٿي هئي. پر قمر ٻڌايو ته..انهيءَ کان اڳ به مان اوهان سان مليو هوس. ڪلي چيائين- مان ۽ مولا بخش لغاري اوهانجي آفيس ۾ اوهان سان وڙهڻ آيا هئاسين. پوءِ مون سائين جي- ايم- سيد جي سالگره تي ڪراچيءَ ۾ اوهانجي

www.sindhsalamat.com

خلاف تقرير به ڪئي هئي. ۽ اهو به چيو هوم ته سهڻي ڪو به نه خريد ڪري. وري ڪلي چيائين – پر منهنجي ڳالهه جو اثر اهو ٿيو ته سهڻي پهرين ڪان به وڌيڪ هلڻ لڳي. ٻڌايائين ته – اسانکي سياسي سوچ سهڻيءَ ڏني. شروع شروع ۾ سهڻي پڙهندو هوس، سهڻيءَ جا ايڊيٽوريل پڙهي سياست جو شوق جاڳيم. پوءِ چڪوءَ (پيار سان شاهه محمد شاهه. کي چڪو سڏيندو هو) سان ملاقات ٿي.

شاهه محمد شاهه اڪثر قمر جون ڳالهيون ڪندو هو. بلڪ هر وقت قمر جو ذڪر هوندو هوس. قمر شاهه جو گهري ۾ گهرو دوست هو، ۽ هر ڏک ۾ سندس سات ڏيندو آيو هو. جڏهن شاهه گرفتار ٿيو ته هيءَ ئي سندس هر شنوائي تي پهچندو هو. وڪيلن وٽ پڇڻ، ڪورٽن مان ڪاغذ ڪيائڻ، ڊوڙ ڊُڪ ڪرڻ، سڄو ڪم هنجي ذمي هو. شاهه محمد شاهه اڳ ۾ جيل ۾ هو، وري قمر به ٻڌجي ويو. مون سوچيو، هاڻ انهنجو ڪم ڪيئن هلندو.

مون سان جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جا ڪافي ليڊر جيل ۾ گڏ رهيا آهن. ۽ ائين به گهڻن ڪان مان واقف آهيان. پر هڪ به نٿي مونکي متاثر ڪيو، جن مان هڪڙو قمر راڄپر به آهي.

قمر کي به مان شروع ۾ انهن سياسي شاگرد ليڊرن وانگر سمجهندو هوس، جنجو نه مطالعو هوندو آهي، نه سياسي چاڻ، نه ڳالهائڻ جي فضيلت ۽ رکو پيا چندن تي گذارو ڪندا آهن. پر جڏهن قمر مون سان سادا ٽي مهينا

www.sindhsalamat.com

رهيو ته ڏنم، قمر ۾ آهي سيئي خوبيون هيون، جيڪي ڪنهن شاگرد ليڊر ۾ هئڻ گهرجن. هنجو مطالعو شاگرد جي حيثيت سان ڪافي هو. سياسي ذهن ۽ صحيح سياسي سوچ ر کيائين ٿي. بحث ۾ ٻئي کي چڱيءَ طرح ٻڌندو هو، ۽ جواب ڏيڻ وقت ڳالهائيندو آهستگيءَ ۽ شاهستگيءَ سان هو. ۽ سياست تي جڏهن به ڳالهائيندو هو ته سندس دليل پختا هوندا هئا. سوچي سمجهي ڳالهائيندو هو. فيصلي ڪرڻ ۾ ڪڏهن به تڪڙ نه ڪيائين.

سندس هڪڙي صلاح اسانکي وڏي مصيبت کان بچائي ڇڏيو هو. انهن ڏينهن ۾ تي پڻاڻ ـــ محمد، رزاق ۽ احمدفاروق اسان سان روز پيا ڪوشس ڪندا هئا. ۽ پوءِ رزاق اسانکي موڪليل رسالو قاڙي ڇڏيو. انهيءَ تان اسانکي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. ٻر رات جو اسان ڏاوته لئي پڻاڻ ڏندا ڀڃيو پيا رکون. انهيءَ رات نه هو ٻنڊ ٿيا هئا، ۽ نه اسان. ڪنهيي لال چيو ته ـــ ابا خيال رکجو، اهي اڄ رات پاڻ سان وڙهندا، ذ. ته ڏنڊا چو گڏ ڪري رکن ها. ڪنهيي لال، علي حيدر شاهه ۽ ابوبڪر صلاح ڏني ته ماٺ ڪيو ويٺا هونداسين ته اهي اوچتو اچي پاڻکي ماري ويندا. تنهنڪري انهنجي اچڻ کان اڳ اسانکي گهرجي ته هٿي ڏنڊا انهنکي سڌو ڪري ڇڏيون. اڄ جو دور بچاءُ جو ڪونهي. بلڪ آهوئي ڪٽندو، جيڪو اڳيان وڏي حملو ڪندو. سيئي کان صلاح ورتي ويئي. قمر راڄپر سخت مخالفت ڪئي. چيائين، ”منهنجي خيال ۾ اها سخت حماقت ٿيندي. اسين جو رات جي وقت

www.sindhsalamat.com

ڏنڊا ڪڍي انهنجي ايريا ۾ وجي انهنکي ڪُٽيندا سين، ساڳالهه ڪنهن به صورت ۾ چڱي ڪانهي. اسانکان پڇا ڪانه ٿيندي ته اوهين هننجي ٻاسي ويا ڇو. اسين هروڀرو پنهنجو ڪيس خراب ڪنداسين. ۽ ٻيو هروڀرو سپرنٽنڊنٽ نورالاهيءَ لاءِ به مصيبت ٿيندي ته هنجي هوندي اهو جهيڙو ٿيو ڪيئن."

مونکي ۽ قمر جي ڳالهه دل سان لڳي، هن صحيح ڳالهه ڪئي هئي. پر ڳالهه ڪنهيالال جي مجي وئي. ۽ فيصلو ٿيو ته رات جو ٻين وڳي، جڏهن پهرو مٽبو، انهيءَ وقت ڏنڊا ڪڍي اوچتو انهن جي مٿان حملو ڪبو. سونئد کهنن کي به ٺٺي آئي، ڇاڪاڻ ته پٺاڻ ڏنڊا رکيو ويٺا هئا. البت قمر حسب عادت سمهي رهيو هو. مان پوري وقت ۾ قمر جي صلاح تي سوچيندو رهيس ته ڳالهه واقعي غلط ٿيندي، پر هاڻ ڇاٿو ڪري سگهجي، فيصلو ٿي چڪو هو. رات جو ٻين وڳي جڏهن پهرو مٽيو ته ڪنهيالال سڀني کي چيو، "اٿو، جتيون لاهي ڇڏيو." مونکي پير اگهاڙا ڪري هلڻ جي عادت ڪانهي، پر لاچار هلڻو پيو. سڀ کان اڳيان ڪنهيولال ۽ ابوبڪر زرداري هئا، انهيءَ جي پٺيان قمر، سندس اڳيون ننڊ ۾ بند هيون، ۽ هو ننڊ ۾ هلندو پئي ويو. انهيءَ جي پٺيان علي حيدر شاهه، پوءِ شاهه محمد شاهه ۽ سڀ کان پٺيان مان. ڪجهه اڳتي وڌياسين ته شاهه مونکي چيو، "طارق صاحب اوهين ڇاٿا سمجهو، صحيح ڪم پيا ڪرڻ هلون يا قمر صحيح ٿي چيو." چيم، "قمر جي ڳالهه بلڪل صحيح هئي، اسين نهايت غلط ڪم ڪرڻ پيا هلون."

www.sindhsalamat.com

چيائين، "پوءِ ڇا ڪريون." چيم، "اسانکي پروگرام مٽائي، صبح جو سپرنٽنڊنٽ سان اڪ ۾ ملڻ گهرجي." چيائين، "اوهانجي ڳالهه ته صحيح آهي، پر هي وري چوندا ته ڀاڙيا ٿي پيا." مون چيو، "انهيءَ سان ڪو فرق نه پوندو، پر پاڻ وڏي غلطيءَ کان بچي پونداسين." شاهه سيني کي جهليو. قمر ننڊ ۾ هلندو پي ويو، ڊوڙي انهيءَ کي ٻه ٻانهون مان ورتائين. پوءِ صلاح اها بيٺي ته پروگرام ڪينسل ڪجي. ڪنهيي ۽ ابوبڪر کهٽو ٿي چيو ته - ڀاڙيا ٿي ويا آهيو. پر اسان سندن ڳالهه نه مڃي. ٻئي ڏينهن جڏهن پلاڻ اچي، اسانجي حد ۾، اسان تي حملو ڪيو ته اسانجو ڪيس مضبوط ٿي پيو. تڏهن سيني کي احساس ٿيو ته قمر ڪيڏي سٺي صلاح ڏني هئي، نه ميون ها ته وڏي آزار ۾ ڦٿجي وڃون ها.

قمر جي اچڻ ڪانپوءِ جلدي شاهه محمد شاهه به اچي ويو. هاڻ ٻئي ڏاڍا خوش هئا. جيل ۾ اهڙو اتفاق گهٽ ٿيندو آهي ته ٻه گهاٽا دوست گڏ جيل ۾ هجن. انهيءَ ڪري شاهه جو هاڻ گهڻو وقت قمر سان گذرندو هو، انهيءَ وقت اچا ڪنهيولال، ابوبڪر زرداري ۽ علي حيدر شاهه ڪونه آيا هئا، ۽ حڪيم ٻبر جي ضمانت ڪونه ٿي هئي. اسين سيئي گڏ ماني کائيندا هئاسين. حڪيم مونسان ڪافي وقت کان رهيل هو، هو منهنجي عادتن کان واقف هو. البت قمر اڻ واقف هو. جڏهن مانيءَ تي ويهاسين ته قمر وات وجائي ماني کائڻ لڳو. مونکي وات وجائي ماني کائڻ سان سخت نفرت آهي. پر منهنجي جيئڻ ته قمر سان بي تڪلفي

www.sindhsalamat.com

ڪانہ هئي، تنهنڪري ماٺ ۾ رهيس، پر حڪيم ٻيو، جيڪو پاڻ بہ اڳ ۾ تمام گهڻو وات وڄائيندو هو، هن قمر کي چيو، ”ابا وات مان چهڪي جو آواز نڪتو تہ معنيٰ ڪلهہ مري وئين.“ قمر حيران ٿي پڇيو، ”پوءِ ڪيئن ڪاوان.“ چيائين، ”ڪيئن بہ کاءُ، پر وات مان چهڪي جو آواز نہ اچي، نہ تہ طارق صاحب ڪاوڙجي پوندو.“ قمر ماني تان هٿ جهلي چيو، ”پوءِ تہ مان ماني نہ کائي سگهندس.“ شاهہ کلي چيو، ”پوءِ نہ کاءُ. پر وات مان آواز نہ نڪري.“ حڪيم چيو، ”ابا، اسان بہ گهڻا ڏينهن بک مئا آهيون. هاڻ تنهنجو وارو آهي.“ قمر منهن لٽڪائي ويهي رهيو. حڪيم چيو، ”واهہ واهہ. جيل ۾ مڙيئي ڪونہ ڪو ذهني عذاب هئڻ گهرجي. ورنہ جيل جو ڪهڙو مزو.“ ۽ پوءِ آهستي آهستي قمر وات بند ڪري کائڻ تي هري ويو. پر ڪپالهہ فقط چهڪي جي نہ هئي. قمر هڪ مانيءَ مان بہ گراهہ ڪندو هو. ۽ گراهہ وات ۾ وجهي، آڱوٺي سان وات ۾ ڏڪيندو هو. هڪ دفعي نيرن تي وٺا هئاسين، قمر گراهہ وات ۾ وجهي آڱوٺي سان وات ۾ ڏکيو تہ حڪيم رڙ ڪئي، ”اجهو.“ قمر ڏڪي ويو. پڇيائين، ”ڇا ٿيو؟“ مون چيو، ”جيڪي ٿيڻو هو، سو ٿي ويو.“ پر قمر سمجهي نہ سگهيو. ڇاڪاڻ نہ گرهہ واري حرڪت هو ڄاڻي ٻجهي نہ ڪندو هو، بلڪ غير شعوري طرح ٿي ويندي هئي. حڪيم بڌايس تہ قمر چيو، ”گهوڙا مري وياسين. هتي تہ وڏو عذاب آهي.“ انهيءَ کان علاوه قمر کي عادت هوندي هئي تہ

www.sindhsalamat.com

هر وقت تہ ۾ اگر پٽي هوندي هئي، ۽ جتي وڇائي ويهندو هو
ڪرسي هجي يا پٽي جو هنڌ، اُتي تہ مان ڪند ڪڍي
هئي ڇڏيندو هو. حڪيم جڏهن بہ اُٿين ڪندو ڏسندو هوس،
رڙ ڪندو هو، "اجهو." ۽ اسين سمجهي ويندا هئاسين. قمر
کي عادت هوندي هئي تہ هر ڳالهہ لاءِ هڪڙو لفظ ڪم
آڻيندو هو- لاٽي. اهو لفظ هر ڳالهہ لاءِ ڪم آڻيندو هو.
ماني گهرڻي هوندي هئي تہ چوندو- ابا مانيءَ کي لاٽي
لڳايو. پاڻي گهرڻو هوندو تہ چوندو- ابا پاڻيءَ کي تہ لاٽي
لڳائجان. تاش کيڏڻي هوندي هئس تہ چوندو- اچو تاش کي
لاٽي لڳايون. تاش جو ڏاڍو شوق هوندو هوس. نرن ڪرڻ
ڪانپوءِ يڪدم چوندو- اچو تہ تاش کي لاٽي لڳايون. ۽
پوءِ بہ چار رانديون ڪري چوندو، مونکي ننڊ پئي اچي.
ننڊ جو اصل گهر هو. مون ڪنهنکي بہ ايترو سمهندي نہ
ڏٺو آهي. ڪئين دفعي رات جو ٻا ٻنپهرن جو لائيٽ ٻند ٿي
ويندي هئي، ۽ سخت گرمي، اسانجو ساهہ پيو ٻوساٻبو
هو، پر قمر ننڊ ۾ پيو هوندو هو. ۽ ننڊ ۾ سدائين وات ڦٽيو
پيو هوندو هوس. منهنجي ڪوليءَ ۾ جڏهن بہ آيو، اک ۾
اچي هنڌ ٿي، ويهندو، پوءِ آهستي آهستي ڪري ليٽي پوندو
هو. مان هميشہ چوندو هوس- اوهانجي چيلهہ پڪل آهي
چاهہ پاڻ ٻرڪي چوندو، ها سائين. مان سمهان ٿو، اوهانکي
اعتراض آهي. ڳالهہ ڪبي تہ هميشہ مرڪي جواب ڏيندو.
۽ ڳالهائيندو نهايت فضيلت سان. ايترو وقت شهر ۾ رهيو
آهي، پر آرسيءَ کي درسني چوندو. ۽ پيشاب لاءِ ڍلو لفظ ڪم

www.sindhsalamat.com

آئيندو. مون سان ڪافي شڪايتون هئس، ان سانيءَ تي
چبڪو نٿو ڪرڻ ڏيان. نڪ ۾ آڱر وجهڻ ڪان جهليان
تو، سمهڻ تي توڪيندو آهيان. ۽ شڙڪي سان چانهن پيئڻ
تي ٽوڪيندو آهيان. پر منهنجي ڏاڍي عزت ڪندو هو ۽
خيال رکندو هو. شاهه محمد شاهه ۽ قمر پاڻ ۾ گهاٽا دوست
آهن. اڪثر شاهه قمر جي ڪري سنڌس ڪوليءَ ۾ رات
جو سمهندو هو. ۽ قمر جي ڪري بند ٿيندو هو. سمهندو
به اڪثر قمر سان گڏ هو. پر طبيعتن ۾ ڪافي فرق هو.
شاهه تڪڙباز، جلديءَ ۾ غلط فيصلا ڪندڙ، ۽ يڪدم
ڪاوڙجي پوندو هو، پر قمر، شاهه جي بلڪل ابتڙ هو. قمر
هميشه شاهه سان انهيءَ ڳالهه تان به وڙهندو هو ته: ٿيندو
ليڊر ۽ پڙهڻ پچي ني ڪونه تو. هڪ ڏينهن مان پنهنجي
ڪوليءَ ۾ ويٺو هوس، قمر مون وٽ آيو، سخت ڪاوڙ ۾
هو. چيائين، ”هي ٿيندو ليڊر، اصل ڪونه ٿيندو.“ مون
پڇيو، ”ڪير؟“ چيائين. ”شامو، پيو ڪير.“ (شاهه کي
ڪڏهن ڪڏهن شامون به چوندو هو.) مون چيو، ”چو؟“
”اي سائين، برداشت جو مادو ته اٿس ڪونه. مان اوهانکي
لکي ٿو ڏيان ته هيءُ ڪڏهن به ليڊر ٿي نه سگهندو.“

قمر راڇپر کي جيل ۾ آئي ڪجهه ڏينهن ٿيا هئا، جو
هڪ ڏينهن شاهه محمد شاهه مونکي اچي ٻڌايو تہ_ قمر جو
والد گذاري ويو آهي. پر قمر کي اها ڳالهه ٻڌائڻي ڪانهي.
هڪ ته قمر کي پنهنجي پيءُ سان تمام گهڻي محبت آهي.
ٻيو قمر دل جو ڪمزور آهي، صدمو برداشت نه ڪري

www.sindhsalamat.com

نذير عباسي

نذير عباسيءَ سان منهنجي ملاقات جيل ڪان اڳ ٿي هئي.
۽ مونکي افسوس آهي ته نذير سان اڳ ۾ ملاقات
ڇو نه ٿي. هاڻ مان جڏهن جيل جي ساٿين تي خاڪا لکڻ
لڳس ته مونکي سڀ ڪان ڏکيو نذير لڳو. سوچي سوچي
ٿڪجي پيس، پر سمجهه ۾ ڪجهه نه پيو اچي ته مان نذير
تي ڇا لکان، سواءِ انهيءَ جي ته نذير تمام سٺو ماڻهو
آهي. پر 'سٺو' لفظ موزون ڪونهي. حقيقت ۾ نذير جو
جهڙو اخلاق آهي، جهڙو ڪردار آهي، مان ته چاهيان ٿو
سيني سنڌي شاگردن جو اهڙو هئڻ گهرجي. جيل ۾ جيڪي
سيني کان مسڪين قيدي هئا، نذير انهن مان هڪ هو. نذير
لاڙڪاڻي کان شنوائيءَ تي ڪراچي آيو، ۽ ڪيس اوچتو
لانڍي جيل اماڻيو ويو. نذير وٽ نه هئا ڪپڙا، نه هو چمپل
۽ نه هو هنڌ بسترو، ۽ نه ئي جلدي ملاقات ايندي هئي، پر نذير
ڪڏهن به ڪنهن شيءِ جي گهر نه ڪئي.

مان نذير عباسي لاءِ فقط ايترو لکندس ته نذير
ڪردار، اخلاق ۽ عادتن جي ڪري آئيڊيل آهي. ٢٢ مهينن
جي پوري عرصي ۾ هن جهڙو بلند ڪردار مون ڪنهن ٻئي ۾
نه ڏٺو. خدا ڪري سدائين اهڙو رهي.

---

www.sindhsalamat.com

سکھندو. پر خود شاهه جي حالت خراب ٿي هئي، قمر گهڙي گهڙي هنکي پڇي، تو کي ڇا ٿيو آهي. ايئن شاهه کوڙ ڳالهايو ته ــ منهنجي ماءُ گذاري ويئي آهي. قمر کي ڏاڍو ڏک ٿيو، ۽ هو شاهه کي تسلي ڏيڻ لڳو. شاهه شنوائيءَ تي ويو ته سيني کي جهلي ڇڏيائين ته ڪوبه قمر کي اهو نه ٻڌائي ته سندس والد گذاري ويو آهي. مهينا گذري ويا، پر قمر کي پنهنجي والد جي گذارڻ جي خبر نه پئي. هڪ ڀيرو دفعا شنوائيءَ تي ويو ته ڪن چيس ته ـ اسانکي افسوس آهي ته تنهنجو والد فوت ٿي ويو آهي. پر سندس ڀائرن چيو ـ اها ڳالهه غلط آهي، ٻي-ٻي وارن اهو افواهه اڏايو آهي.

ساڍا ٽي مهينا قمر جيل ۾ رهيو، پر ڪيس اها خبر نه پئي ته سندس والد گذاري ويو آهي. جڏهن سندس ضمانت ٿي ته شاهه سوچيو، هاڻ متان اوچتو ٻڌي ته دل تي وڏو ڌڪ اثر پوي. تنهنڪري ماڙيءَ جي در وٽ قمر کي چيائين، "قمر مونکي معاف ڪجان، مون تو کان هڪ ڳالهه لڪائي هئي، پر مجبوري هئي، تنهنجو والد گذاري ويو آهي." قمر جي چپن تي هلڪي مرڪ ڦهلجي ويئي، جنهن مان ڀرپور رنج جو احساس ٿيو ٿي. شاهه کي چيائين، "مونکي اڳ ۾ ئي خبر هئي." شاهه حيران ٿي ويو. ايڏو ٿهرو دوست هئڻ جي باوجود به شاهه قمر کي سڃاڻي نه سگهيو هو. شاهه سمجهيو هو ته هو صدمو برداشت نه ڪري سگهندو. پر قمر ايڏو وڏو صدمو ائين برداشت ڪيو جو ڪنهنکي محسوس به نه ٿيو.

---

www.sindhsalamat.com

معياري سنڌي ڪتابن لاءِ سنڌ جو اهم ترين مرڪز

سڳنڌ ڪتاب گهر

- سنڌ جي سيني ادبي ادارن جا ڪتاب اوهان کي ملي سگهندا.
- پاڻ اچي چونڊ ڪريو، يا خط لکي وي- پي- ذريعي گهرايو.

سڳنڌ ڪتاب گهر
جناح باغ روڊ، لاڙڪاڻو سنڌ

www.sindhsalamat.com

سگنڊ پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ٻه نوان ڪتاب

تاريخ جو ڪفن

ڪهاڻيون: امر جليل

امر جليل جي ذهن بهترين ڪهاڻين جو، ڀهريون ڀيرو شايع ٿيل نئون مجموعو. ١٨٤ صفحا، آڇو پنو، بهترين ٽائيٽل، قيمت ١٥ رپيا.

ڀٽر دل

ڪهاڻيون: ڪرشن چندر

سنڌيءَ ۾ ڀهريون ڀيرو شايع ٿيل، ڪرشن چندر جون سنڌي ڪردارن تي لکيل ڏهه ڪهاڻيون.
١٠٠ صفحا، قيمت فقط ٧ رپيا.

www.sindhsalamat.com

رات منهنجي روح ۾

ڪهاڻيون: غلام نبي مغل

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي پاران بهترين افسانوي ادب جو انعام حاصل ڪيل ڪتاب — ۱۵ ڪهاڻيون، ۲۵٦ صفحا، اڇو ڪاغذ، قيمت ۱۵ رپيا

طوفان جي تمنا

ڪهاڻيون: نجم عباسي

سنڌ يونيورسٽي ۽ پاڪستان رائيٽرس گلڊ پاران بهترين افسانوي ادب جو انعام حاصل ڪيل ڪتاب — ۱۷ ڪهاڻيون، ۱٦۸ صفحا، اڇو ڪاغذ، قيمت ۱۲ رپيا

سيلاب زندگيءَ جو

ناول: پوپٽي هيرانندڻي

ساهتيه اڪيڊمي (هند) جي انعام يافته ليکڪا جو بهترين ناول جنهن لاءِ ليکڪا جو چوڻ آهي ته ”منهنجي لکيل سڀني ڪتابن مان، منهنجو پيارو ڪتاب ’سيلاب زندگيءَ جو‘ آهي.“ ۱۳۲ صفحا، قيمت فقط ۸ روپيا.

گهرائڻ لاءِ:

سگنل ڪتاب گهر

جناح باغ روڊ، لاڙڪاڻو سنڌ

www.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

www.sindhsalamat.com

ڪان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن ڪي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ ڪي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ ڪي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ ڪي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيههہ ڏيندي انهن سِپني ڪي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالههَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ۔

اِن حسابَ سان اڻڄاڻائي ڪي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‍ءَ جي نشاني آهي.

تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻجاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَرَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَرَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽڪر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ ٻڌ ڪان ٻڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

ڻ وڻ کي مون پاڪِي پائي چيو تہ ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)